

M.Dáwletov, Z.Ismaylova, Z.Kazımbetova

ANA TILI 7

Ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń
7-klası ushın sabaqlıq

Xalıq bilimlendiriw
ministrliǵı basıp shıǵarıwǵa usınıs etedi.

Milliy baǵdarlama tiykarında
jańa basılımı

TASHKENT – 2022

UO'K 811.512.121(075.3)
 KBK 81.2(50'zb-6Qor) ya72
 D 44

Pikir bildiriwshiler:

Abdinazimov Shamshetdin – Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Qaraqalpaq til bilimi kafedrası oqıtıwshısı, filologiya ilimleri doktorı, professor.

Turımbetov Bayrambay – Qaraqalpaqstan Respublikası xalıq bilimlendiriw xızmetkerlerin qayta tayarlaw hám olardıń qánigeligin arttırıw aymaqlıq orayı Tillerdi oqıtıw metodikası kafedrası úlken oqıtıwshısı.

SHÁRTLİ BELGILER:

Oqıp túsiniw

Sorawlarǵa juwap beriń

Jaza alıw

Sózlik penen islesiń

Sóyley alıw, pikirlew

Óz betinshe jumıs isleń

Tıńlap túsiniw

Toparlarda jumıs isleń

Grammatikalıq bilimge iye bolıw

Grammatikadan ámeliy jumıs orınlań

Qaraqalpaq tili. 7-klass ushın sabaqlıq. Tashkent, 2022, 224 bet. M.Dáwletov, Z.Ismaylova, Z.Qazımbetova

Respublikalıq maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan basıp shıǵarıladı.
 Original maket hám dizayn koncepciyası Respublikalıq bilimlendiriw orayı tárepinen tayarlandı.

ISBN 978-9943-8370-0-3

© Respublikalıq bilimlendiriw orayı, 2022

MAZMUNÍ

I BÓLIM. MEN, SEN, OL HÁM OLAR

1-tema. Socialliq tarmoqlar.....	4
2-tema. Dáwirimiz qaharmanlari.....	16

II BÓLIM. TÁBIYAT INAMLARÍ

1-tema. Turan jolbarisi.....	21
2-tema. Juldiz.....	29

III BÓLIM. SAP DENEDE SAP AQÍL

1-tema. C vitamini.....	38
2-tema. Gúres – milliy sport túri.....	50

IV BÓLIM. KÁSIBIM – MAQTANÍSHÍM

1-tema. Keleshek kásipleri.....	64
2-tema. Veterinar qanday kásip?.....	77

V BÓLIM. JAS EKONOMIST

1-tema. Maqsetli qárejetler.....	90
2-tema. Atamniú pensiyasi.....	101

VI BÓLIM. PÁN HÁM TEXNOLOGIYALAR

1-tema. Fizika turmisti jeñildestiredi.....	110
2-tema. Ekologiyaliq ziyansiz avtomobiller.....	120

VII BÓLIM. TIL HÁM KEWIL

1-tema. Erkin sóyleymen.....	127
2-tema. Jazıwshı bolıw ańsat pa?.....	139

VIII BÓLIM. TARIYX ĞÁZIYNELERI

1-tema. Ashıq aspan astındağı muzey.....	147
2-tema. Temir jollar	160

IX BÓLIM. KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT

1-tema. Memuarlıq shıgarmalar qanday boladı?	171
2-tema. Dańqı dástan festival.....	181

X BÓLIM. HAQ-HUQÍQLARÍMÍZ

1-tema. Nızam shıgarıwshı organlar	188
2-tema. Avtorlıq huqıqı.....	198

XI BÓLIM. OQÍW JÍLÍ DAWAMÍNDA ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

1-tema. Tekst ústinde isleymiz	201
--------------------------------------	-----

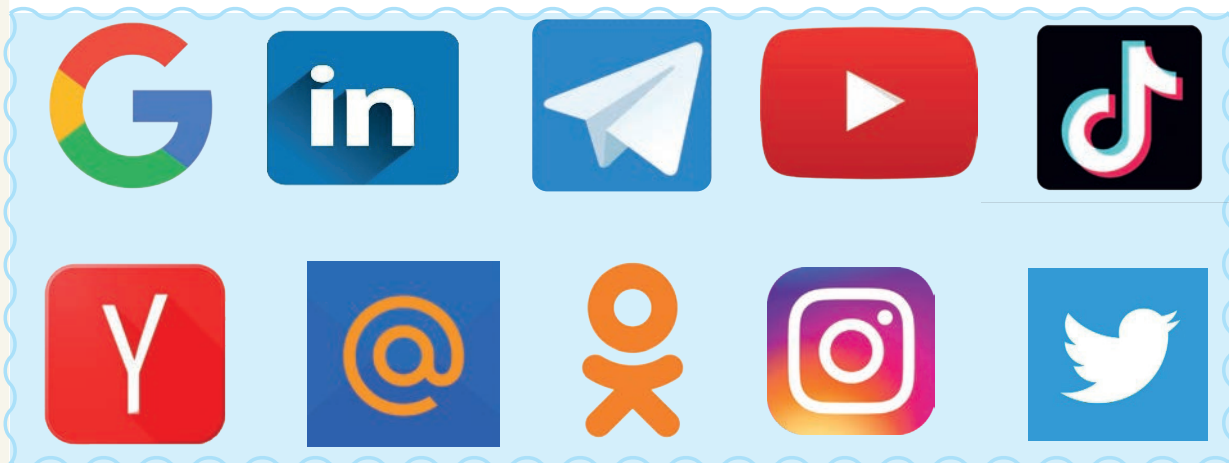
I BÓLIM. MEN, SEN, OL HÁM OLAR

1-TEMA. SOCIALLIQ TARMAQLAR

1-SABAQ

Tapsırma 1.1. Súwretlerge qarap, berilgen sorawlarǵa juwap beriń.

1. Siz bul súwretlerde nelerdi kórip tursız?
2. Bul súwretlerdiń barlıǵın qanday atama menen birlestirse boladı?
3. Bul hár túrli belgiler qanday áhmiyetke iye?
4. Olardıń qaysı birinen paydalanıp kórgensiz?
5. Olar bir-birinen qaysı xızmeti jaǵınan ózgeshelenedi dep oylaysız?
6. Jámiyetimizde bul tarmaqlar bolmaǵan waqıtlarda adamlar usı xızmetlerdi qalay ámelge asırǵan?
7. Ne dep oylaysız, bul tarmaqlar turmısımızdı jeńillestire me yamasa awırlastıra ma?

Tapsırma 1.2. Tórende berilgen sorawnama boyınsha ózlerińizdiń jeke pikirinińizdi aytıń hám dálillep beriń.

Tashkent qalasında ótkerilgen sorawnamada 110 nan aslam oqıwshıdan derlik 27 payızı sociallıq tarmaqlardıń tiykarǵı wazıypası doslar arttırıw dep kórsetip ótken.

Soraw: Sociallıq tarmaqlar jaslar turmısında qanday áhmiyetke iye?

- A** Doslardıń sanın kóbeytiwge járdem beredi.
- B** Óz pikirin erkin bildiriw imkanıyatın beredi.
- C** Insan tárbiyasına kerı tásirin kórsetedi.
- D** Biytalaptıń talabınan basqa hesh nárese emes.

Tapsırma 1.3. Tekstti túsiniq oqıń.

Búgingi kúnde sociallıq tarmaqlardan paydalanıwshılardıń kópshiligi Arqa Amerikadan bolıp, olar 59% ti quraydı.

Mámleketler arasında bolsa sociallıq tarmaqtan paydalanıw boyınsha eń joqarǵı kórsetkishti Tayvan xalqı 77% penen iyelep tur.

Sociallıq tarmaqlardan eń kem paydalanatuǵın mámleket bolsa Arqa Koreya (xalqınıń 0,03%) bolıp esaplanadı.

Dúnya júzinde sociallıq tarmaq paydalanıwshılarınıń jas kórsetkishi 13 jastan baslanadı eken. Paydalanıwshılarınıń kópshiligi jaslar quraytuǵın sociallıq tarmaq Facebook bolıp, Facebooktan 57 million, Twitterden 5-6 million, LinkedInen 5-6 million jaslar paydalanadı. Bul paydalanıwshılardıń 65%i er adamlar, 35%i hayallar bolıp, paydalanıwshılardıń tiykarǵı bólegin 24-34 jas arasındaǵılar quraydı. Hár tórt Facebook paydalanıwshılarınıń birewi jaqın shıǵıs mámleketlerinen.

Facebook sociallıq tarmaǵı paydalanıwshılarınıń sanı búgingi kúnde 1 milliard 366 millionnan artıq bolıp, olardan 140 mıń biziń jerleslerimiz.

Twitter sociallıq tarmaǵı 284 millionnan artıq paydalanıwshıǵa iye bolıp, olardıń 100 mıńǵa shamalası Ózbekstanlı bolıp esaplanadı.

Klaslaslar (Odnoklassniki) saytı búgingi kúnde oqıwshı jıynaw boyınsha eń joqarǵı orında turadı. Búgingi kúnde onıń 150 million oqıwshısı bar bolıp, sayt paydalanıwshıları tiykarınan 14 jastan 55 jasqa shekemgi paydalanıwshılar.

(Internet tarmaǵınan)

Tapsırma 1.4. Berilgen informaciyalıq tekst tiykarında sorawlarǵa juwap beriń.

1. Internetten paydalanıwshılardıń sanınıń artıp barıw sebebi nede?
2. Internet tarmaǵınan eń kóp paydalanatuǵın hám eń kem paydalanatuǵın mámleketlerdiń ekonomikalıq hám sociallıq ózgeshelikleri bar dep oylaysız ba?
3. Internet saytları adamlar tárepien jas ózgesheligine qaray paydalanıla ma?

Házirgi qaraqalpaq tilinde sózler sózge sóz qosılıw hám qosımta qosılıw usılı arqalı jasaladı.

Sózge sóz qosılıw arqalı jasalğan sózlerdi **qospa sózler** dep ataymız. **Mısalı: atqulaq, til ilimi, kózashıq, alıp kel, kún-tún** hám t.b. Al, sózge qosımta qosılıw járdeminde jasalğan jańa mánili sózlerdi dórendi sózler dep ataymız. **Mısalı: kitapxanashı, bilgish, adımla, ıssılay** hám t.b.

Tapsırma 1.5. Joqarıdağı tekstte berilgen qospa sózlerdi tawıp, tómendegi keste tiykarında jazıń.

Birikken sóz	Dizbekli sóz	Jup sóz	Qısqarğan sóz

Tapsırma 1.6. Internet tarmaqlarınan biri haqqında maǵlıwmat toplań. Maǵlıwmatlarıńız tiykarında prezentaciya isleń. Prezentaciya tómendegi basqıshlarda bolsın.

1. Tarmaqtıń atamasınıń mánisi.
2. Tarmaqtıń tiykarın salıwshı insan.
3. Tarmaqtıń iske túsiw waqtı.
4. Tarmaqtan paydalanıwshılardıń jas ózgesheligi.

2-SABAQ

Tapsırma 2.1. Sociallıq tarmaq hám saytlardıń imlası hám aytılıwına itibar berin hám este saqlań.

Internet – (latinsha: inter – aralıq hám net – tarmaq) – standart internet protokoli (IP) arqalı maǵlıwmat almasıwshı kompyuter tarmaqlarınıń pútkil jáhán ushın ashıq toplamı.

Gb – 1 milliard bayt yamasa 1024 Mbayt xabar birligine barabar. Bul 114 minut sıyımlılıqtaǵı audio, 7 minutlı HDTV formatındaǵı video fayl esaplanadı.

Facebook – belsendi paydalanıwshılar sanı 350 millionnan artıq bolğan sociallıq tarmaq.

Twitter – onlayn social-xabar xızmeti. Twitter óz qollanıwshılarına 140 hárip qollanıwǵa imkaniyat beredi.

LinkedIn – strategiyalıq múnásibetlerdi ornatiw ushın baǵdarlangan professional hám professionallar ushın baylanıs jasaw maqsetinde jaratılğan arnawlı sociallıq tarmaq. Adamlar onnan ózleriniń abıray hám bizneslerin rawajlandırıw ushın paydalanadı.

Klaslaslar (Odnoklassniki) – klaslaslar, kurslaslar, oqıwdı pitkergerler, tuwısqan hám jaqınların izlep tabıw hám olar menen baylanıs ornatiw ushın jaratılğan kóp tilli sociallıq tarmaq.

(Jurnaldan)

Tapsırma 2.2. Facebook social tarmağı haqqında qızıqlı maǵlıwmatlar keltirip jazıń. Jazıwda gazeta-jurnal hám internet tarmaǵındaǵı maǵlıwmatlardan paydalanıń. Úlgi:

1. Facebook ne ushın kók reńde?

Facebooktıń jaratıwshısı Mark Cukerberg qızıl hám jasil reńlerdi ajırata almaydı. Kók reńdi bolsa anıq ayıra alǵan. Sonlıqtan da, ol Facebooktı kók reńde jaratqan.

Qaraqalpaq tilinde sóz shaqaplarınan atlıq, kelbetlik, feyil hám ráwısh sóz shaqapları qosımta qosılıw usılı menen jasaladı. Olardıń hárbiriniń óz sóz jasawshı qosımtaları bar. Ayırım jaǵdaylarda bir qosımta birneshe sóz shaqabın jasawda qollanıwı múmkin. Mısalı:

juwirǵısh – (-ǵısh/gısh qosımtası feyilden kelbetlik jasadı.)

sızǵısh – (-ǵısh/gısh qosımtası feyilden atlıq jasadı.)

jaqsılıq – (-lıq/lik qosımtası kelbetlikten atlıq jasadı.)

kiyimlik – (-lıq/lik qosımtası atlıqtan kelbetlik jasadı.)

Bunday birneshe sóz shaqapların jasawda qollanıwshı túbiri bir, biraq bildiretuǵın mánisi hám sóz jasawdaǵı xızmeti hár qıylı bolǵan qosımtalar **omonim qosımtalar** bolıp esaplanadı.

Tapsırma 2.3. Tekstten omonim bolıp qollanıla alatuǵın qosımtalardı tabıń.

1 Adamzat tárepinen oylap tabılğan tillerdiń heshbiri dúnyanıń universal tiline aylanbaǵan. Jáhándegi tillerdiń haqıyqıy tarqalıwına tiykarlanıp, Birlesken Milletler Shólkemi óziniń rásmiy yaki is júrgiziwshı tilleri sıpatında tómendegi altı tildi tańladı: inglis, francuz, ispan, rus, arab, hám qıtay. Olar arasında házirgi waqıtta inglis tili óz aldına orın iyeleydi.

2 Inglis tili dúnvaniń 12 mámleketinde, solardan: AQSH, Ullı Britaniya, Kanada, Avstraliya, Jańa Zelandiyada jasawshı 400 millionnan artıq xalıqtıń ana tili esaplanadı. Sonday-aq, ol ulıwma bilim beriw mekteplerinde oqıtılatuǵın shet tilleri arasında dúnwada birinshi orında turadı. Eń kóp oqıtılatuǵın til sıpatında inglis tili basqa tillerdi almasdırmaydı, al olardı tolıqtıradı. 300 million qıtaylılar (bul AQSH tıń pútkil xalıq sanınan kóp) inglis tilin úyrenbekte. 90 mámlekette inglis tili ekinshi til esaplanadı da, keń úyreniledi.

Tapsırma 2.4. Bul informaciyalıq tekst abzaclarında neler haqqında ayılǵan?

1-abzacta:

- A) Dúnwadaǵı tiller sanı
- B) Tillik sisteması jetik bolǵan tiller sanı
- C) Birneshe tildiń universal tillerge aylanıwı
- D) Keń qollanılatuǵın ilimiy hám is júrgiziwshi tiller sanı

2-abzacta:

- A) Inglis tiliniń úyreniliw dárejesi Evropa misalında berilgen.
- B) Inglis tilinde sóylewshi mámleketlerdiń san kórsetkishi berilgen.
- C) Inglis tiliniń ana tili hám ekinshi úyreniliwshi til sıpatındaǵı dárejesi berilgen.
- D) Inglis tiliniń basqa xalıqlar tárepinen úyreniliwi hám payızlıq kórsetkishi berilgen.

Tapsırma 2.5. Social tarmaqlardaǵı jazısıwlardaǵı sóylesiw ádebi haqqında nelerdi bilesiz? Eki oqıwshınıń telegram tarmaǵı arqalı sóylesiwine misallar keltiriń. Dialogtan qospa hám dórendi sózlerdi tabıń.

Tapsırma 2.6. Audiomaterialdı tıńlań. Sorawlarǵa juwap beriń.

1. Sóylesiwshilerdiń atları – ...
2. Inglis tili dógeresine barıw kúnleri – ...
3. Toqıw dógereginiń atı – ...
4. Oqıwǵa usınıs etilgen kitap – ...
5. Sáwbetlesiwde keltirilgen internet tarmaǵı – ...

Tapsırma 2.7. Tómente dúnyadaǵı sociallıq tarmaqlardan paydalanıwshılardıń payızlıq diagramması berilgen. Usı diagramma tiykarında sorawlarǵa juwap jazıń. Birinshi sorawǵa úlgi sıpatında juwap jazılǵan.

1. Dúnyada eń kóp paydalanılatuǵın sociallıq tarmaq qaysı biri?

Juwap: Facebook

2. Dúnyada eń az paydalanılatuǵın sociallıq tarmaq qaysı?

3. Qaysı tarmaqlardıń háptelik paydalanılıw kórsetkishi birdey?

4. Instagram tarmaǵınıń kúnlik paydalanılıwı qaysı tarmaqtıń siyrek paydalanılıwı menen birdey?

5. Pinterest tarmaǵınıń kúnlik paydalanılıw kórsetkishi Instagramnan neshe ese az?

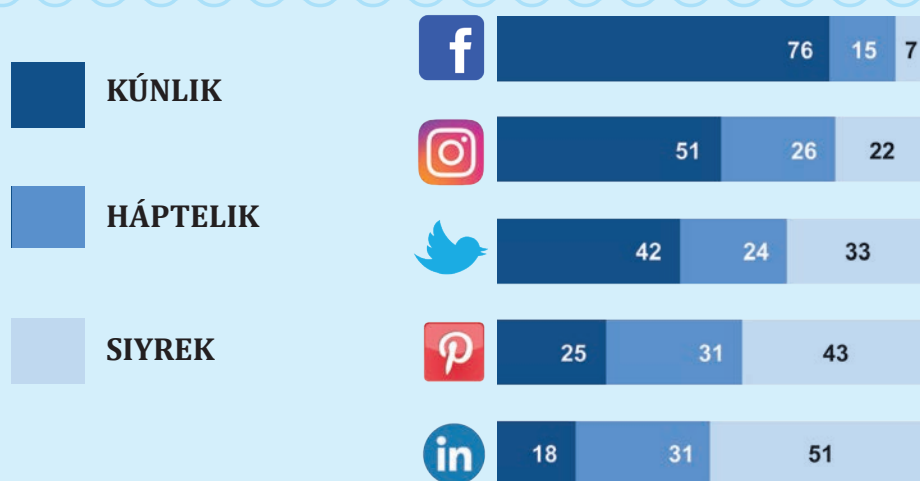
6. linkedIn tarmaǵı Instagramnan neshe ese siyrek paydalanıladı?

7. Qaysı tarmaq Instagramǵa qaraǵanda derlik eki ese siyrek paydalanıladı?

8. Kúnlik, háptelik, siyrek paydalanılıwda ortasha jaǵdaydı iyelep turǵan tarmaq qaysı biri?

9. LinkedIn tarmaǵı ózine neshe procent paydalanıwshı qossa Pinterest tarmaǵına jetip aladı?

10. Qaysı tarmaqlardıń kúnlik hám siyrek paydalanılıw kórsetkishi derlik birdey?

3-SABAQ

Tapsırma 3.1. Tómenдегі тексті оқып, tapsırmаларды орылаń.

1-abzactan qanday juwmaq shıǵardıńız?

A) Franciyada inglis tiliniń úyreniliw múddeti kóbirek.

B) Eki mámlekette de inglis tilin úyreniw dárejesi birdey.

- C) Yaponiyada inglís tiliniń úyreniliw múddeti kóbirek.
D) Yaponiyada inglís tilin ekinshi til sıpatında tańlaw kóbirek payızdı quraydı.

2-abzactıń mazmunın tolıq qamtıwshı tema qoyıń.

- A) Inglís tilin úyreneyik
B) Zamanagóy jaslar qatarında bolǵıń kelse, inglís tilin úyren
C) Zaman rawajı hám inglís tili
D) Inglís tili arqalı Evropaǵa jol

1) Franciyada orta mekteplerde oqıwshılar tórt jil ya inglís tilin, yamasa nemis tilin úyreniwi shárt. Kópshiligi (85 %) inglís tilin tańlaydı. Yaponiyada oqıwshılar orta mektepti tamamlawdan aldın altı jil dawamında inglís tilin úyreniwi kerek.

2) Búgingi kúnde inglís tili tek ǵana Evropada emes, al pútkil dúnyada milletler aralıq til sıpatında óz ornın bekkemlegen. Házirgi zamanagóy dúnyada inglís tiliniń áhmiyeti sonshellı úlken, onı biliw ilim hám texnologiya tarawında keń esiklerdi ashıp bere aladı. Bir waqıtları kompyuterler, mobil telefonlar tek ǵana ayırım qatlam adamları satıp alıwı múmkin bolǵan qurılımlar edi. Al, házir olar hár bir adamda bar bolıwı kerek bolǵan zárúrli nárseler bolıp qalǵan hám bunday qurılımlardıń kópshiligi inglís tilinde baylanıs ornatadı. Ulıwma alǵanda, pútkil dúnyanıń siyasiy, ekonomikalıq, ilimiy, sonıń menen birge, sporttaǵı ómiri inglís tilinde «aǵadı»

Tapsırma. 3.2. Tómendegi sózlerdi siz qalay túsinesiz? Óz sózińiz benen túsiniń berip ótiń.

1. Rásmiy yaki is júrgiziwshi til – ...
2. Ulıwma bilim beriw – ...
3. Shet tili – ...
4. Ekinshi til – ...
5. Zamanagóy texnologiya – ...
6. Ilimiy-texnikalıq ziyalılar – ...
7. Milletler aralıq til – ...
8. Baylanıs ornatiw – ...
9. Inglís tilinde «aǵadı» – ...

Qurılısı hár qıylı, biraq mánileri bir-birine jaqın bolğan sózler **sinonim** dep ataladı.

Sinonimler bir sóz shaqabınıń ishinde boladı, birdey sorawǵa juwap berip, bir gáp aǵzasınıń xızmetin atqarıp keledi. Mısalı:

1. **Sinonim atlıqlar** – *em-shıpa, aspan-kók, nırq-baha, qonaq-miyman;*
2. **Sinonim kelbetlikler** – *nadan-aqmaq, batır-dáwjúrek, iri-duǵıjım;*
3. **Sinonim ráwishler** – *tez-jıldam, soń-keyin, ilajsızdan-naylaj;*
4. **Sinonim feyiller** – *ayazlaw-tońıw, kóniw-razi bolıw, azap shegiw-qıynalıw;*

Tapsırma 3.3. Joqarıda berilgen tekst ishinde qızıl menen boyalğan qosımtardıń sóz jasawına itibar beriń. Olardıń qaysı sóz shaqabınan jańa mánili sóz jasap turǵanın aytp beriń.

Qálegen jámiyettiń qáliplesiw tiykarın – «omırtqa»sın mádeniyat dúzetuǵınlıǵı dálillengen. Sonlıqtan da, infoetika, mediaetika sıyaqlı informaciyalar mádeniyatı menen shuǵıllanıwshı óz aldına tarawlar da qáliplesken.

Informacıyanı tarqatıw mádeniyatı – xabarlardı tańlaw, olardıń áhmiyetli táreplerin belgilep alıw, tarawlarǵa ajıratıw, tazalıǵına itibar qaratıp múnásibet bildiriw, ideyalıq tiykarın anıqlaw, xabardıń deregin anıqlastırıw menen ashılatuǵın qubılıs.

Tapsırma 3.4. Sorawlarǵa berilgen tekstten kelip shıǵıp juwap beriń.

1. Siz qanday informacıyanı ózińiz ushın kerekli, al qaysı informacıyanı kereksiz dep esaplaysız?
2. «Informaciya mádeniyatı» degende neni túsinesiz?

Tapsırma 3.5. Tómendegi sózler dizbegine óz sózińiz benen túsiniń beriń.

1. Mádeniyat jámiyettiń «omırtqa»sı – ...

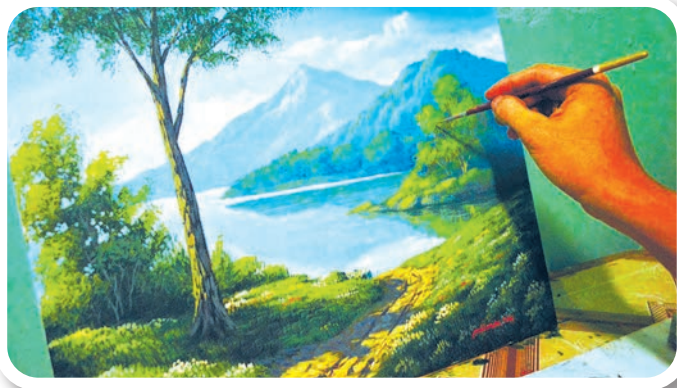
Tapsırma 3.6. Tómendegi sóz jasawshı qosımtalar arqalı dórendi sózler jasań hám olardı paydalanıp gápler qurań.

-shı/shi, -ker, -man, -la/le, -ılda/ilde, -sha/she, -góy, -ǵısh/gish, -ım/im/m, -las/les, -shılıq/shilik, -lı/li

4-SABAQ

Biz informaciyani esitiw, kóriw, sonıń menen birge, bir waqıttıń ózinde hám esitiw, hám kóriw arqalı qabıl etemiz. Bul informaciyalardı tómendegishe ataymız.

1. **vizuallıq** (kóz benen kórip qabıl etiletuǵın informaciya);

2. **audioliq** (esitiw járdeminde qabıl etiletuǵın informaciya);

3. **audiovizuallıq** (bir waqıtta hám kóriw hám esitiw arqalı qabıl etiletuǵın informaciya).

Házirgi kúnde informaciyanıń deregi – gazeta, jurnal, kitap, radio, televide-nie, telefon, faks, kompyuter, internet, mobil telefon esaplanadı. Bulardıń bárshesi denemizdiń bir «aǵza» sına aylanıp úlgergen. Usı tiykarda jeke informaciya, topar ushın informaciya, ulıwmaxalıqlıq informaciya túrleri qáliplesken. Sonday-aq, informaciya tarqalıwınıń tezligi de artqan. Bul barısta tez arada elektron mánziller, SMSler arqalı baylanısıwdan da tez isleytuǵın informaciya quralları jaratılса hayran bolmaymız.

Tapsırma 4.1. Tómendegi sózler dizbegine óz sózińiz benen túsinik beriń.

1. Denemizdiń bir aǵzasına aylanıp úlgergen – ...

Tapsırma 4.2. Vizual, audio, audiovizual informaciya túrlerine misallar keltiriń.

Tapsırma 4.3. Joqarıdaǵı tekstten qospa sózlerdi tawıp, olardıń qospa sózlerdiń qaysı túrine kiretuǵınlıǵın aytıń. Úlgi:

Qabil etiw, ...

Seslik dúzilisi boyınsha hár qıylı, al mánileri hám sóz jasawı boyınsha bir-birine jaqın sóz jasawshı, sóz ózgeriwshi hám forma jasawshı qosımtalar **sinonim qosımtalar** dep ataladı.

Máselen, kelbetlik jasawshı *-ǵır\ -gir, -qır\ -kir* qosımtası menen *-ǵısh\ -gish, -qısh\ -kish* qosımtaları sinonim boladı: *bilgish-bilgir, tapqır-tapqısh hám t.b.*

Qosımtalar sinonim bolıwı ushın olar birdey xızmet atqarıwı kerek hám olar birdey sóz shaqaplarına tiyisli sózlerge qosılıp sinonim bola aladı.

Sóz jasawshı qosımtalar arasında sinonimlik qubılısı jiyi ushırasadı.

Atlıq jasawshı qosımtalar arasında: *sebepshi-sebepker, tuwısqanlıq-tuwısqansılıq;*

Kelbetlik jasawshı qosımtalar arasında: *tebegen-tebewik, aynımalı-aynıǵısh, mezgilsiz-biymezgil;*

Feyil jasawshı qosımtalar arasında: *erkinsi-erkinsire, jarqılda-jarqıra;*

Ráwısh jasawshı qosımtalar arasında: *birdey-birdeyine, usılay-usılayınsha.*

Tapsırma 4.4. Joqarıdağı teksttegi sinonimlik sıarı bar sózlerdi tabıń. Olardıń keste tiykarında qaysı sóz shaqabına kiretuǵınlıǵın kórsetiń.

sinonim atlıq	
sinonim kelbetlik	
sinonim ráwısh	
sinonim feyil	

Tapsırma 4.5.

Informacıyalardıń adamlar tárepinen qabıl etiliwi olarda individuallasıw qubılısın qalıplestiredi. Máselen, adamlar jas ózgesheligine qaray informacıyalardı tańlaydı hám qabıl etedi. Ákeniń kórgen kórsetiwi balası ushın qızıqlı emes, yamasa qızınıń oqıytuǵın jurnalı anası ushın ápiwayı bolıp kórinedi.

Mine, usı jaǵdaydan kelip shıqqan halda ózlerińiz bilgen yaki esitken gazeta-jurnal, kórsetiw, kino, radio esittiriwleri atların jazıp, olardıń jas ózgesheligine qaray, qaysısı balalar ushın, al qaysıları jası úlkenler ushın ekenligin keste kórinisinde túsiriń.

Tapsırma 4.6.

Alımlar adamzattıń jasaǵan dáwirlerin bólgende – awıl xojalıǵı dáwiri, sanaat dáwiri, informacıyalıq texnologiyalar dáwiri dep úsh toparǵa ajıratadı.

Tómendegi qosıq qatarları arqalı qaysı dáwirge tiyisli informacıyalardı ala alǵanıńız haqqında aytıp beriń.

1. Jiydeli Baysındı jaylaǵan ermen,
Dushpannan qorqpayman ketse de gellem.
Qoldawlı, qońırat, qıtay, qıpshaqtı,
Biriktirip eldi abat etemen.

(N.Dáwqaraevtiń «Alpamis» draması)

2. Inaǵu bektiń balları,
Bárqulla jetti qolları,
Qıysıq bolsa da jolları,
Heshwaq keyin qalǵan emes.

(Berdaqtiń «Bolǵan emes» qosıǵı)

3. Digirman joq boldı, elgezer qaldı,
Qıdırmay joq boldı, telbezer qaldı,
Zamanniń adamıy dárbádar boldı,
Soday pasent zaman boldı, yaranlar.

(Sıdıq Toqpan ulınıń «Aq qapshıq» qosıǵı)

4. Alıs Oder dáryasınıń boyında,
Jaralanıp qanıń qatıp qoynıma,
Jatqanımda tek sen boldıń oyımda,
Kózden bir-bir ushıp turǵansań, xalqım.

(T.Seytjanovtıń «Xalqım» qosıǵı)

5. Máni berip, ser salsañ bul zamanǵa,
Ózge bir tábizli zaman kiyatır.
Kompyuterdi túsinbegen adamǵa,
Onıń test sınaǵı jaman kiyatır.

(I.Yusupovtıń «Kompyuter zamanınıń muǵallimlerine» qosıǵı)

2-TEMA. DÁWIRIMIZ QAĦARMANLARÍ

1-SABAQ

Tapsırma 1.1. Súwretlerge qarap pikir júritiń.

1

2

3

4

5

6

1. Súwretlerde kimlerdi kórip turıpsız?
2. Olar qanday háreketlerdi ámelge asırmaqta?
3. Siz qaharmanlıq degende neni túsinesiz?
4. Qaharmanlıqtı hárbir adam qıla ala ma?
5. Bul súwretlerdiń hárbirine qaray otırıp, qaharmanlıqtıń qarsı mánisin bildiriwshi túsiniklerdi aytıń.

Seslerdiń arttırılıw qubılısları: **epenteza**, **proteza** hám **epiteza**

Sóz quramındaǵı eki dawıssızdıń aralıǵına sáykes ı, i, u, ú sesleriniń birewiniń qosılıp ayılıwı **epenteza** qubılısı delinedi. *Mısalı, plan-pılan, tramvay-tıramvay, krovat-kirovat, gruppа-guruppа hám t.b.* Biraq bul jazıwda esapqa alınbaydı.

Sózdiń basında dawıssız sestıń aldına dawıslı sestıń qosılıp ayılıwı **proteza** qubılısı delinedi. *Mısalı, reń-ireń, stol-istol, skelet-iskelet hám t.b.* Biraq bul ózgerisler jazıwda esapqa alınbaydı.

Sózdiń aqırına ayırım seslerdiń qosılıp ayılıwı **epiteza** qubılısı delinedi. *Mısalı, blank-blanki, disk-diski hám t.b.*

Seslerdiń orın almasıw qubılısı **metateza** dep ataladı. *Mısalı, aylanıw-aynalıw, qaqqan-qaqqan, ókpeledim-ópkeledim hám t.b.*

Tapsırma 1.2. Joqarıda berilgen súwretlerdiń hárbirine gáp qurań. Gáp ishinde seslerdiń arttırılıw qubılısları bolsın.

Úlgi: Áskerler birneshe ret jeńis penen keldi. (ret-iret)

Tapsırma 1.3. Tómenдеgi teksti oqıń hám usı insan sıyaqlı qaysı adamlardı ózińizge hám basqalarğa úlgi sıpatında kórsete alatuǵıńızdı aytıp beriń.

Ábdırashid paytaxtımızdaǵı 41-sanlı mektepke oqıwǵa barǵannan baslap oqıwǵa degen qızıǵıwshılıǵı ayrıqsha boldı. Erteklerdi oqıp bolıp soń úlken shıǵarmalarǵa «awız saldı». Kishkene bala hámme nárselerdi úyreniwge, biliwge qızıǵar edi. Ol 7-klasınan baslap inglis tilin úyrenip óz betinshe tayarlandı. Duwtar shertiwdiń sırn úyrenip, barmaqlarında qaraqalpaq namaların kámine keltirip shertkende, bul bala mádeniyat tarawına kerek eken deyseń. Sonday-aq, illyuzionist (sıyqırshı) sırların da úyrenip, onı da meńgerdi.

Ábdırashid bunıń menen toqtap qalǵan joq. Ele izleniwın dawam etti. Shet el jazıwshılarınıń kitapların óz tillerinde oqıw ushın shet tillerın úyreniwdi aldına maqset etti. Zaman talabı da usı bolsa, bunnan da «qurı alaqań» qalmadı.

Universitettiń shet tilleri fakultetine oqıwǵa kirdi. Endi ǵana birinshi kurs balanıń búgingi qádemlerin kórip er-teń belgili diplomat ya-ki dilmash boladı eken dep kóziń quwanadı.

– T.Qayıpbergenovtıń trilogiyasındaǵı danalıq sózlerdi jınap, baspaǵa tayarladım. «Mamanbiy ápsanası» romanındaǵı 430 danalıq sózlerdi jınap may ayında jazıwshınıń tuwılǵan kúnine sawǵa retinde shıǵardım. Endi «Baxıtsızlar»dı qayta-qayta oqıp, danalıq sózlerdi jınap atırman. Úsh kitapsham tayar bolǵan soń, onı inglis tiline awdaraman. «Qırq qız» dástanın dáslep prozaǵa beyimlestirip, soń onı da inglis tiline awdarma etemen, – deydi jas awdarmashı.

(«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası)

Tapsırma 1.4. Joqarıdaǵı maqaladan tásir-lengen halda ózińiz tanıǵan insan haqqında kishi kólemdegi kórkem tekst dóretiń.

Tapsırma 1.5. Tómenдеgi sózlerdiń qaysı qubılısqa kiretuǵıńızdı anıqlap, tómenдеgi keste tiykarında dápterіńizge jazıń.

Qıynalıw, metr, traktor, litr, awhal, shifr, shkaf, reń, plenum, saqpan, ráwshan, bank, radio, segbir, klub, reforma, túpkir, rota, ókpe, jamǵır, ret, kiosk, stakan, stol, ráhát, ruda, roman, raketa, spravka, shtraf, Minsk, kepkir.

epenteza		proteza		epiteza		metateza	
kran	kiran	ruqsat	iruqsat	tank	tanki	jıynalıw	jıylanıw

Tapsırma 1.6.

Qaharman bolıw ushın urıs maydanına barıw, gúreste jeńiw yamasa úlken burılıslardı ámelge asırıw shárt emes. Insan óz tarawı kóleminde ayırıqsha maqtawlı is islese de qaharmanlıq esaplanadı. Sonday-aq, hárbir adam óziniń insaniylyq pazıyletleri menen qaharman bola aladı. Máselen, siz óz klaslasınızdıń zeynine tiyip qoyıp, óz ayıbınızdı moyınlap, keshirim soraǵanıńız da – qaharmanlıq. Shıpaker óz nawqasın ayaqqa turǵızıp jibergeni de – qaharmanlıq.

Siz ómirińiz dawamında usı sıyaqlı qanday qaharmanlıqtı isley aldınız, bul qaharmanlıǵınızdı eske túsirip, usı waqıyanı dápterinińizge jazıp, klaslaslarıńızǵa oqıp beriń.

2-SABAQ

Tapsırma 2.1. Tekstti túsinip oqıń.

Allaniyaz Óteniyazov haqqında Ózbekstandaǵı barlıq gazeta-jurnallarda maqalalar basılǵan, televidenie-radiolarda tınbastan ayılǵan. «Pravda» gazetasınıń 1985-jil 29-sentyabrında shıqqan sanında basılǵan «Лик доброты» (avtorı jazıwshı T.Qayıpbergenov) maqalasınan soń A.Óteniyazovtıń atına dúnyanıń túrli orınlarınan xatlar aǵılıp kele basladı.

Sol waqıttaǵı Kuba mámleketiniń prezidenti Fidel Kastro Rus: «Siz óz **insaniylyq miynetińiz** benen barlıq adamzat **balasınan** júdá joqarı turasız. Bul jumıslarıńız jas áwladlardı tárbiyalawda úlgi boladı. Men sizge tán beremen...» dep jazdı.

Rossiya estradası primadonnası Alla Pugachova «Siziń qalıs xızmetlerińiz men ushın **órnek**, minnetdarman. Sizdey adamnıń jurtımızda bar ekenliginen **quwanaman**. Xalıqqa **biypul** qılǵan qayırqomlıǵıńız aldında tázim etemen...» dese,

Muslim Magomaev: «Hürmetli, **Mugallim**. Sizge tereñ densawlıq tileymen. Ózińizdiń qayır-saqawat islerińizdi, bar aqıl, talantińız benen dawam ettire bergeysiz. Siz XX ásirdiń Prometeyisiz...» dep telegramma **jollağan**.

Boks boyınsha jáhán chempionı Vitaliy Klichko: «Siziń xalqıńızǵa qılǵan **qayırli** islerińizdi esitip, Biz jáhán ringindegi jeńislerimiz haqqında aytıwǵa **arlanbaqtamız**. Sebebi siz 30-35 jıllıq óz ómirińiz dawamında qanday bolmasın kem qárejet, kámbaǵal adamlarǵa járdem qılmaqtasız. Biz bolsa, óz «isimiz»de 30-35 minut qarsilasımızǵa mush beremiz. Mine, sol ushın da, inim Vladimir menen birge sizdi atamız sıpatında kóremiz. Siz biz ushın ideal adamsız. Men **hámme waqıt** ringge shıqpastan burın Sizdi kóz aldımá keltiremen hám Sizge **isenemen**. Sol waqıtta ózimde kúsh-quwat toplanǵanday seziledi hám jeńip shıǵaman.»

Jámi muǵdarda A.Óteniyazov atına dúnyanıń hár qıylı mámleketlerinen 1500 den artıq xat kelgen. Ol olardıń bárshesine juwap jazǵan.

A.Óteniyazov pútkil ómiri dawamında qolı miynetten bosamadı. Tek 2001-jılda bir márte ǵana Ferǵanaǵa sanatoriyaǵa barǵan. Onda da rayon hákimi **tez** shaqırtıp alǵan. Sebebi onı «Ózbekstan Qaharmanı» joqarı mámleketlik sıylıqtı tapsırıw máresimine qatnasıw ushın Prezident diywanınan izlep atırǵan edi.

(E.Qanaatov)

Tapsırma 2.2. Sorawlarǵa juwap beriń.

1. Dúnya qaharmanları tán alǵan A.Óteniyazovtıń qaysı islerin siz qaharmanlıq dep bilesiz?
2. Onıń dúnyaǵa belgili bolıwına ne sebepshi bolǵan dep oylaysız?
3. Fidel Kastro ne ushın onıń miynetlerin «insaniylıq miynet» dep ataǵan?
4. A.Pugachova ne ushın onıń islerin «biypul qayırqomlıq» dep ataǵan?
5. M.Magomaev ne ushın onı Prometeyge teńegen?
6. V.Klichko ne ushın onıń miyneti menen óz miynetiniń múddetin salıstırǵan?

Seslerdiń túsip qalıw qubılısı: eliziya qubılısı

Ayırım fonetikalıq jaǵdaylarda seslerdiń túsip qalıw qubılısı eliziya dep ataladı. Mısalı, túbir sózge dawıslıdan baslanǵan tartım jalǵawı qosılǵanda túbirdiń aqırındaǵı jabıq buwındaǵı sońǵı dawıssız ses túsip qaladı: *xalıq-xalqı, awız-awzı, murın-murnı, qarın-qarnı hám t.b. Biraq, qulını, julını, qawını, kelini, bilimi* usaǵan kópshilik atlıq sózlerde sesler joqarıdaǵı aytıp ótkenimizdey jaylasqanı menen, olar hesh túsip qalmay aytiladı hám jazıwda saqlap jazıladı.

Ayırım sestıń yamasa seslerdiń túsip qalıw qubılısı qarapayım sóylew tilinde jiyi ushırasadı. Mısalı, *balalar-ballar, qarıydar-qardar, alǵan-aǵan, alıptı-aptı, qalıptı-qaptı hám t.b.*

Ayırım sóz dizbekleri hám qospa sózlerdiń dáslepki sıñarınıń sońǵı sesi sóylew tilinde túsirilip, olar bir pútin sóz túrinde aytilıp ketedi, biraq jazıwda olar túsirilmey saqlanıp jazıladı. Mısalı: *qara at – qarat, sarı ala-sarala, kele aladı – kelaladı, altı ay – altay, sol kúni – sogúni hám t.b.*

Tapsırma 2.3. Joqarıdağı berilgen tekstte qızıl menen berilgen sózlerdiń sinonimlerin tabıń. Tapqan sinonimlerińizdi sol sózler menen almastırıp paydalanıp kóriń. Siz qanday ózgeshelikti sezdińiz?

Tapsırma 2.4. Berilgen sózlerdiń qaysılarında seslerdiń bir-birine tásirini nátiyjesinde eliziya qubılısı júz beretuǵınlıǵın anıqlań. Dápterlerińizge jazıp kórsetiń.

Tawıq, sabın, jawın, seyil, dawıl, kewil, keyin, sawın, meyil, tobıq, awıl, qáyin, jaza aladı, bere aladı, eki oyılı, bul kún, jayıptı, kelipti, salǵan, alıp ber, salıp jiber, tolǵan, kelgen, aq altın, awzı ala, qaraqalpaq, kóre aladı.

Tapsırma 2.5. Kestede berilgen xat túrlerin dıqqat penen oqıń.

Rásmiy xat	Jeke xat
<p>I.Yusupov atındağı dóretiwshilik mektebiniń 10-klass oqıwshısı Sársenbaeva Ramiyzadan «Jetkinshek» gazetasınıń redakciyasına</p> <p style="text-align: center;">Xat</p> <p>Assalawma áleykum redakciyanıń dóretiwshilik jámááti! Sizlerdiń gazetańızdı kóp jıllardan berli qunt penen oqıp baraman. Gazeta betlerinde járiyalanıp atırǵan qosıq hám maqalalar, gúrriń hám ocherkler, sawbetlesiwler meniń kewlime ruwxıy azıq baǵıshlap, oy-órisimniń keńeyiwine sebepshi boldı. Bunıń ushın sizlerge sheksiz minnetdarshılıǵımdı bildiremen.</p> <p>Gazetada shıqqan shıǵarmalardan ilhamlanıp, qolıma qálem alıp birqansha qosıqlar dóretpekte men. «Ana», «Teńiz» atlı qosıqlarımdı gazeta redakciyasına jollap atırman.</p> <p>«Jetkinshek» gazetasınıń húrmetli dóretiwshilik jámááti! Sizlerden usı qosıqlarımdı oqıp shıǵıp, gazeta betlerinde shıǵarıp beriwde ámeliy járdem beriwıńizdi soranaman.</p>	<p style="text-align: center;">Sálem xat</p> <p>Qımbatlı qız apam Aqsulıw! Tashkent qalasında más bolıp oqıp atırǵan sińliń Dárigúl den saǵınıshlı sálem xat! Seni júdá saǵındım. Tashkent degen úlken-úlken jayları bar, júdá sulıw qala eken. Xalqı kóp. Ele úyrenisip kete almay atırman. Kúntún seni oylayman da júremen. Ózińniń densawlıǵıń, jaǵdayıń qalay? Meniń denim saw. Biraq seniń berip jibergen qárejetińdi tawısıp shamalastım. Jataqxanaǵa ornalastım, tórt qız birge bolamız. Maǵan tezirek pul jiberiwdiń ǵamın jegeyseń. Saǵınıshlı sálem menen sińliń Dárigúl!</p> <p style="text-align: right;">(«Jiyren» povestinen)</p>

Tapsırma 2.6. Qálegen qaharmanıńızǵa jeke xat jazıń. Zárúrli til birliklerinen ornılı paydalanıń.

II BÓLIM. TÁBIYAT INAMLARÍ

1-TEMA. TURAN JOLBARÍSÍ

1-SABAQ

A) Turan jolbarısı Amur jolbarısınan keyingi ekinshi orında turatuğın úlken jirtqısh bolıp esaplanadı. Turan jolbarısınıń uzınlığı 180-280 см, quyırığı 90 см, awırılığı 220-300 kg. Qarańğı túsiwi menen tań atqansha hárekette boladı. Turan jolbarısı 1940-jıllarǵa shekem Qaraqalpaqstan Respublikasınıń 30 dan artıq aymaǵında

ushırap turǵan. Olar tiykarınan Ámiwdárya átirapındaǵı toǵaylıqlarda, sheńgeliklerde, uzınlığı 4-7 metr keletuğın qalıń qamıslıqlarda jasaǵan.

B) Qaraqalpaqstanda jolbarıslardıń bas sanı 1920-1930-jıllarda 70 bolǵan bolsa, 1940-jıllarda bolsa 20 jolbarısqa kemeygen. 1935-jıldan 1950-jılǵa shekem 11 jolbarıs atıp óltirilgen. Dúnyadaǵı eń aqırǵı Turan jolbarısı 1970-jıllarda, al Qaraqalpaqstan Respublikasında 1957-jılǵa atıp óltirilgen. Házirgi waqıtta Turan jolbarısın qatırılǵan kóriniste Qaraqalpaqstan mádeniyatı hám tariyxı muzeyinde kóriwge boladı.

C) Turan jolbarısı áskerler tárepinen adamlar ómirine qáwipli bolǵanı ushın qırıp taslanǵan. Olardıń qırılıp ketiwiniń jáne bir sebebi – jolbarıslar jasaytuğın toǵaylıqlardıń kóp muǵdarda kesiliwi nátiyjesinde olardıń jasawı hám azıq-awqat tabıwınıń qıyınlasıwı edi.

(Á.Qoylıbaev)

Tapsırma 1.1. Tómendegi pikirler joqarıdaǵı teksttiń qaysı abzacında ayılǵanın durıs tabıń. Birinshisi úlgi ushın sizlerge islep berilgen.

1	Turan jolbarısınıń uzınlığı	A
2	Turan jolbarısınıń qırılıp ketiw sebebi	
3	Turan jolbarısınıń háreket etiw múddeti	
4	Turan jolbarısınıń muzeydegi kórinisi	
5	Turan jolbarıslarınıń jasaw ornı	
6	Turan jolbarısınıń qırılıw aralıqları	
7	Sońǵı Turan jolbarısınıń óliminiń ornı	
8	Turan jolbarısınıń kórinisi	
9	Turan jolbarısınıń adam ómiri ushın qáwipliligi	
10	Turan jolbarısınıń Qaraqalpaqstan aymaǵındaǵı ushırasqan orınlarınıń sanı	

Qospa feyiller tiykarı qaysı sóz shaqabınan bildiriliwine qaray **atawısh tiykarlı qospa feyil hám feyil tiykarlı qospa feyil formasında ushırasadı.**

Atawısh tiykarlı qospa feyiller feyilden basqa sóz shaqaplarına **et (qıl), al, ber, sal, bol, qoy, kór, qal, basla, jet** hám t.b. kómekshi feyillerdiń qosılıwı arqalı jasaladı. Mısalı: *dıqqat etiw, qayıl qılıw, májbúr bolıw, juwap beriw, qarsı alıw, kewil qoyıw, jaqsı kóriw, kewli qalıw hám t.b.*

Feyil tiykarlı qospa feyiller mánili eki feyildiń qosılıwınan jasaladı. Usı eki feyildiń qosılıwınan bir leksikalıq mánidegi is-háreket bildiriledi. Mısalı: *satıp alıw, alıp qaytıw, taslap ketiw, ala keliw hám t.b.* Bul jaǵdayda birinshi feyil – tiykarǵı feyil, al ekinshi feyil – kómekshi feyil xızmetin atqaradı.

Bul feyiller stillik jaqtan qollanılganda dara feyiller menen sinonim bolıp keledi: *tárbiya qılıw-tárbiyalaw, húrmet etiw-húrmetlew hám t.b.*

Tapsırma 1.2. Joqarıda berilgen tekstti oqıń. Tekstten atawısh tiykarlı qospa feyillerdi bir bólek, feyil tiykarlı qospa feyillerdi bir bólek kóshirip jazıń.

Atawısh tiykarlı qospa feyiller	Feyil tiykarlı qospa feyiller

Tapsırma 1.3. Tómendegi tekstte qızıl menen berilgen sózlerdiń qaysı birin qoyǵanımda imlalıq jaqtan durıs jazǵan bolamız?

– Saǵan-aq, jolbarıslar (**ushırasa, ushrassa, ushrasa**) bere me, seniń jolbarıstı tartatuǵın (**magniytiń, magnitiń, maginitiń**) bar ma, yamasa sennen basqa mergenshilik etip júrgen adam joq pa? – dep jora-joldaslarım tańlanatuǵın shıǵar.

Meniń ózim de usıǵan hayran qalaman. Bul jaqlarda jolbarıs ne jesin, dep basqa bir jaqlarǵa ketsem de, uzaq jaqlarda júrsen de kele beredi.

(**Gúsek, Gússek, Gúzek**) kúnlerdiń birinde, (**Quwanıshsharmanı, Quwanıjjarmanı, Quwanıshjarmanı**) jaǵalap qoyan, qırǵawıl atpaqshı bolıp, (**elmanı, ermanı, eymanı**) (**jıńıllardıń, jıńıllardıń, jıngıllardıń**) arası menen kiyatırsam (**toba-torıstan, topa-torıstan, toppa-torıstan**) aldımnan tilin (**salanlatıp, salańlatıp, sallańlatıp**) kiyatırǵan jolbarıs ushırastı. Ol da, men de bul oyda bolmaǵan ushırasıwǵa turıp qalıstıq. Ekewimizdiń aramızda on qádemdey-aq jer bar.

Jolbarıs (**shońgayıp, shonqayıp, shońqayıp**) otırdı, biraq názeri mende, (**rıldawı, ırıldawı**) pátli. Iynimnen mıltıǵımdı alayın desem, qolǵa alıp, (**gózeleymen, kózeleymen, gúzeleymen**) degenshe meniń isimdi pitiriwi múmkin. Qarsılasıwdıń

hesh ilajı joq boldı. Dárhál qol qawsırıp eńkeyip: – sherim-sherim, jániwar! – dep sálem berip, sol tursımnan hesh burılmastan keyin shegine berdim.

(Á.Shamuratov)

Sózlerdi paydalanıwda olardı qalay bolsa solay paydalana bersek, olar gáptiń yamasa teksttiń mazmunın ashıp beriw ushın xızmet qıla almaydı. Sózlerdi qollanғанımızda olardıń imlalıq jaqtan durıs jazılғанına, stillik jaqtan sol gápte orınlı paydalanılғанına úlken itibar qaratıwımız kerek.

Tapsırma 1.4. Tómendegi tımsaldı oqıp, qawıs ishindegi sózlerden birin tańlağan halda tolıq mazmunğa iye, grammatikalıq ólshemge juwap beretuğın tekstti jaratıń.

Balıqshı qus quslardıń heshbirine qosılmaytuğın hám teńizde jasaytuğın túri eken. (Qusshılarga, Qushshılarga, Qusjılarga) qollı (kelip, bolıp, etip, ketip) qalıwdan qawipsinip, uyasın da teńiz jağalawındağı jar taslardıń arasına saladı desedi. Áne, usı qus (ğurıq, qurıq, qurq) basar gezi kelgende álleqanday tóbeniń ústine ushıp kelip, teńizden joqarı qarap (turğan, júrgen, otırğan) jar tástiń arasına uya saladı. Biraq, kúnler (-de, -diń, -ge) kúniinde teńizde birden dawıl (esip, qozğalıp, kóterilip), tolqınları uyağa da jetipti, uyanı juwıp (jiberipti, taslaptı, ketipti), palapanlarınıń barlığı suwğa (qarq, qarıq, ğarq) bolıptı. Qus qaytıp kelip, bolğan waqıyanı kórip, qorqıp (saladı, ótedi, ketedi). «Qurıp ketken ğana, mańlayım! Qurğaqlıqtan (eseńkirep, shorshıp, qáwiplenip), teńizden pana izlep kelsem, onıń kórsetken azabı bes beter boldı-aw», – dep zar jılaptı.

Turmısta da dushpanıńnan qawipsinip (atırğan, júrgen, otırğan) gezlerińde jaqın dep júrgen dostıńnıń bergem azabı onnan besbeter bolatuğın jağdaylar boladı.

(Ezoptıń tımsallarınan)

Turan jolbarısınıń qırılıp ketiwine ekologiyalıq mashqalalar da sebep bolğan. Toğaylardıń jetispewshiligi, azıq-awqattıń jetispewshiligi – bul olar ushın tiykarğı joğalıw qawpi bolğan. Siz qanday usı Turan jolbarısı sıyaqlı joğalıp baratırğan haywan yamasa quslardı bilesiz?

Tapsırma 1.5. Házirgi waqıtta joğalıw qawpi astında turğan yamasa joğalıp ketken haywan, quslardıń biri haqqında informaciyalıq tekst jazıń. Tekstte sózlerdi durıs hám orınlı paydalanıń. Tekstten qospa feyillerdi tabıń, olardı dara feyiller menen sinonim sıpatında almastırıp paydalanıp kóriń.

2-SABAQ

Tapsırma 2.1. Tóمندegi abzactan feyildiń funkcionallıq formaların tabıń. Olardıń bayanlawısh xızmetinde kelgenligin dálilleń.

Haywanlardıń hárbirinde ózine tán ózgesheliklerdi kóremiz. Álbette, olar adam sıyaqlı pikirley almaydı, biraq olarda da az bolsa da adamǵa tán qásiyetlerdi kóriwimizge boladı. Máselen, iyte sadıqlıqtı kórsek, pıshıqta múlayımlılıqtı kóremiz, atta aqıllılıq qásiyeti barday. Barlıq haywanlarda óz balasına bolǵan miyrimlilik, oljasına bolǵan ashkózlik qásiyetleri ushıraydı. Siz ne dep oylaysız, Turan jolbarısında qanday qásiyetler bar eken?

Feyildiń funkcionallıq formaları

Feyildiń túbirine qosılıp, onı gápte bayanlawısh wazıypasında qollanıwın támiyinlewshi formaları **feyildiń funkcionallıq formaları** esaplanadı.

Feyildiń funkcionallıq formalarına tóمندegiler kiredi:

1. **Feyildiń máhál kategoriyası;**
2. **Feyildiń meyil kategoriyası;**
3. **Feyildiń bet-san kategoriyası.**

Mısalı: **keldim**, kel (feyl tiykarı) + di (ótken máhál qosımtası) + m (I bet, birlik san qosımtası)

Barǵaymız, bar (feyl tiykarı) + ǵay (tilek meyil qosımtası) + mız (I bet kóplik san)

Tapsırma 2.2. Berilgen tekst tiykarında tóمندegi maǵlıwmatlardı tolıqtırıń. Sızıqshadan keyingi túsindiriwshi sóz atlıqtan bolsın.

Qaraqalpaqlarda Turan jolbarısı mártlik hám ádilliktiń tımsalı sıpatında bahalanǵan. Adamlardıń aytıwına qaraǵanda, bul jolbarıslar qábiristanlarda túnep, olardı kóp zıyaratlap turǵan. Zıyarat etiwge baratırǵanda heshkimge tiymegen, óz oljasın zıyaratattan qaytıp kiyatırıp alǵan. Jolbarıs qábiristanǵa barǵanda, heshkim úyinen shıqpaǵan. Tosınnan ushırasıp qalsa, oǵan jaqsı qatnas jasap, «sherim, sherim» dep aldastırǵan. Eń sońǵı jolbarıs 1957-jılı atıp óltirilgen hám ol Ernazar alakóz qábiriniń tusına kelip jan bergen eken.

Haqıyqatında da, Turan jolbarısı adamǵa birinshi bolıp hújim jasamaydı. Onı jaralaǵanda yamasa quwǵın etkende ǵana hújim jasaǵan. Ol suwda jaqsı júzetuǵın bolǵan, ańǵa tek qarańǵı túskende shıqqan. Ol oljasın uzaqtan 4-5 metrden sekirip,

sezdirmey, júdá saqlıq penen uslađan. Onıń uyqısı qattı bolıp, 1-1,5 sutkađa shekem dawam etken. Sonday-aq, jolbarıs reńi qızıl, qızıl túsli hám júnlari qalıń bolđan, basqa jolbarıslardan ayırmashılıđı onıń jolaqları qara emes, qońır bolđan, 12 jilda bir ret qursaq kóteriwi hám balalarınıń sanı úshewden aspaytuđınlıđı haqqında jazılđan.

Aqırđı waqıtta Turan jolbarısın adamlar Dáwqara (házirgi Taxtakópir) aymaqlarında kórgenligin aytıadı. Turan jolbarısın taxtakópirshiler «Asha jolbarısı» dep ataydı. Sebebi olardıń kókirek ashası keń bolđan.

(Á.Qoylıbaev)

Úlgi: 1. Mártlik, ádillik – Turan jolbarısınıń tımsalı.

2. Zıyarat etiw – ...
3. Sherim-sherim – ...
4. Ernazar alakózdiń qábiriniń tusı – ...
5. Birinshi hújimde ótiw – ...
6. 1-1,5 sutka – ...
7. Qara qońır jolaq – ...
8. 12 jıl – ...
9. 4-5 metr – ...
10. «Asha jolbarısı» – ...

Tapsırma 2.3. Tómendegi berilgen úzindidegi feyillerdiń neshinshi bette, qaysı sanda kelgenligin anıqlań. Sóylew waqtına qatnasına qaray bul feyiller qaysı máhál túrine kiretuđınlıđın aytıp beriń.

– Ata-analarıń bar ma?

Bul kisi ákemdi tanımaspeken degen oy Jumabaydıń basına sap ete qaldı.

– Anam qaytı boldı.

– Qayaqtıń adamları?

– Nókistiń.

– Atı kim?

– Tóreniyaz.

– Ne talap islegen?

– Bilmeymen. Kishkene edim. Shopırı bar edi.

– Nókistiń qay jerlerinde jasađan?

Ol tergewshidey edi. Mına turısında ákemdi bilmese de, izlep tawıp bergendey túri bar degen pikirde Jumabay da bilgenin aytıp atır.

– Góne qala táreplerde.

– He–e–e.

Qálender yadına bir nárse túskendey ayna tárepke qarap kózlerin sığıraytıp otırdı. Biraq úndemedi. Balasına sumkanı bosatıp beriwdi, bazardan anaw-mınaw alıp qaytatúğının aytıp qıstastırdı.

Ol bir hápteden soń jáne keldi. Janında bulardıń muğallimi de bar.

– Balamnan xabar alıp, jay-jağdayın kórip keteyin dep keldim. Házir awıldıń jumısı basa-bas, egistiń waqtı. Direktorińızdıń ana kúngi gápi júdá battı. Ákeli-balalı bir sóylesip alayıq, sağan ruqsat, – dedi muğallimge.

(P.Xojamuratova)

3-SABAQ

Tapsırma 3.1. «Ekologiya» sózin qalay túsinesiz?

«Ekologiya» terminin ilimge kirgiziwge bolğan dáslepki qádem nemis alımı Ernest Gekkel tárepinen qoyıldı. E.Gekkel bul baslamanı 1866-jılı baslağan bolsa, ol bul atamanı bilayınsha túsindirgen: «Ekologiya ayırım individlerdiń rawajlanıwı, kóbeyiwı, jasawı, populyaciyası hám qorshağan ortalıqtıń dúzilisi, ondağı ózgerislerdi jasaw sharayatına baylanıslı halda úyrenedi».

Ekologiya grekshe «Oykos» – *úy, baspana*, «logos» – *ilim, táliymat* degen mánilerdi ańlatadı. Bul dúnyada hámme nárseniń ólshemli bolğanı jaqsı. Hátteki, insan ushın zárúr bolğan kislorodtıń da ólshemliliği jaqsı, sebebi onıń kemeyip ketiwı atmosferada gazler muğdarınıń asıp ketiwine alıp keledi. Eger de kislorod muğdarı artıp ketse, jer sırtındağı temperatura maksimal dárejege kóteriledi, ápiwayı qılıp aytqanda, jer mikrotolqlıq pechke aylanadı, adamlar bolsa onıń ishinde quwırılıp atırğan quwırmashlarğa aylanadı. Bul bolsa adamzat jasawına shek qoyılıw bolıp esaplanadı. Bul bir mısal, bunday mısallardan kóplep keltiriwge boladı.

Tapsırma 3.2. Siz ekologiyalıq mashqalalarğa qaysı qubılıslardı misal etip keltire alasız?

Tapsırma 3.3. Tómenдегі atamalardıń mánisi, aytılwı hám imlasın bilip alıń.

Individ – bir pútin organizm bolıp, olar organlar sistemalarınan, organlar sisteması organlardan, organlar toqımалардан, toqımалар kletkalarдан ibarat boladı.

Populyaciya – belgili bir arealda tarqalğan erkin shağılısıp násil beretuğın individlerdiń jıyındısı.

Atmosfera – jer qabig'iniń gaz qatlami.

(Enciklopediyalıq sózlik)

Almasıq haqqında túsinik

Almasıq sózler atlıq, kelbetlik, sanlıq hám ráwishlerdiń ornına almasıp qollanılatusın sózler.

Almasıqlar kóbinese atlıqtıń ornına qollanılatusın bolǵanlıqtan kóplik, seplik, tartım jalǵawları menen ózgeredi.

Tapsırma 3.4.

Tómendegi berilgen teksttegi qızıl menen berilgen sózlerdi almasıp penen almasıń. Barlıq orında da almasıwǵa bolatuǵınlıǵın yamasa bolmaytuǵınlıǵın anıqlań.

Aǵash ustası, zerger, molla – úshewi uzaq saparǵa shıǵıptı. Elsiz, jolsız jerlerdi basıp, neshe kúnler júredi. Kúnde keshte birewi ot jaǵıp qarawıllap otırıp, ekewi uyqılaydı eken.

Óz gezegi kelgen kúni aǵash ustasınıń isi erigip otırıp, aǵashtan bir quwırshaq jonıptı. Azanda oyanıp **molla menen zerger** hayran qalıp, **quwırshaqtı** alıp jolǵa túsipti. Erteńine keshte zergerdiń qarawıllıq gezegi kelip, ottıń jaqtısında **quwırshaqtı** tegislep jonıp, ústine túrli hasıl kiyimlerden kiyindirip, **quwırshaqtı** bir sulıw qız kórinisine keltiredi. Azanda oyanıp **molla menen aǵash ustası** qızdı kórip hayran qalıptı. **Usta, zerger, molla** quwırshaqtı alıp taǵı jolǵa ráwana boladı. Erteńine keshte mollanıń gezegi kelipti. **Molla** túni menen tań atqansha Quday taalaǵa jalbarıp **quwırshaqqa** jan beriwdi soraptı. Azanda **úsh jolawshınıń** aldında «bir gózzal» xızmet etipti.

(Qaraqalpaq xalıq ertegi)

Almasıqtıń túrleri:

1. **Betlik almasıǵı** (men, sen, ol, biz, siz)
2. **Ózlik almasıǵı** (óz)
3. **Siltew almasıǵı** (bul, sol, usı, ol, áne, mine hám t.b.)
4. **Soraw almasıǵı** (kim, ne, kimniń, neniń, qaysı, qashan, qayda hám t.b.)
5. **Belgilew almasıǵı** (hárkim, hár nárese, hárqanday, hárqaysı, hárbir hám t.b.)
6. **Jámlew almasıǵı** (barlıǵı, hámme, bári, jámi, pútkil hám t.b.)

7. Belgisizlik almasıǵı (állekim, állene, álle nársе, bazıbir, geybir hám t.b.)

8. Bolımsızlıq almasıǵı (heshkim, hesh nársе, heshbir, heshteme hám t.b.)

Tapsırma 3.5. Tóمندegi gáplerde almasıqtıń qaysı túri bar ekenligin anıqlań. Kesteni qátesiz toltırıń.

1

Sizler jazǵı demalıstı qalay ótkerdińiz?

betlik, soraw

1. Siz óz úyińizde ata-anańızdıń qaysı jumıslarına járdemlesesiz?
2. Hámme álleqanday táshwish penen áwere.
3. Eger siz awılda tursańız, onıń kórinisin hár tárepleme súwretlep bere alasız.
4. Ol hesh isi erikken adamǵa uqsamaydı.
5. Ol barlıq kitapların búgin tapsırdı.
6. Men usı tarawǵa pútkil ómirimdi baǵıshlaǵanman.
7. Bazı birewler niyet etip, sol suwdan quyıp alıp atır.

Házirgi waqıtta tek Qaraqalpaqstanda ǵana emes, pútkil dúnya júzinde Aral mashqalası global mashqala esaplanadı. Onıń bunday kriziske ushırawı qálegen dóretiwshini tásirlemey qoymaydı. Mine, usı jaǵdaydan kelip shıǵıp, bul mashqala átirapında kóplegen kórkem dóretpeler dóretilmekte. Olarda dóretiwshiniń shaǵımları, ármanları, tolǵanısları, tilekleri berilgen.

Tapsırma 3.6. Tóمندegi berilgen poeziyalıq qatarlardı oqıń. Onda dóretiwshiniń qanday sezimleri berilgenligin aytıp beriń. Qosıqta qollanıǵan almasıq túrlerin aytıń.

Qay jeriń awırsa – sol jeriń janiń,
Hár músheń jaralǵan kerekli bolıp...
Júregim shansıwlap atpay hár tańım,
Men tınısh dem aldım emletip bolıp...

Taǵı tınıshsızban...
Karta aldında...
Meni tolǵandırgan kógis boyawlar.
Úlkemniń júregi sherli Araldı,
Kim bar jolın tawıp qutqarıp qalar?

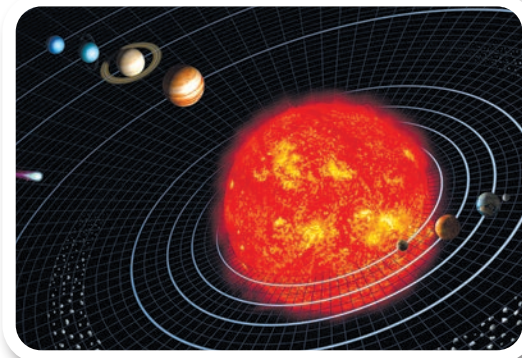
(J.Óteniyazov)

2-TEMA. JULDÍZ

1-SABAQ

Biz aspan deneleri haqqında maǵlıwmatlarǵa iyemiz be? Demek, tanısamız.

Juldızlar úlken shoq túrindegi shar bolıp, olardıń ishinde tap atom stanciyası qazanında bolǵanı sıyaqlı yadro reaksiyası júz beredi. Sonda júdá úlken muǵdarda ıssılıq hám jaqtılıq ajıralıp shıǵadı. Juldızlar bizden júdá alısta jaylasqan, sonıń ushın olar bizlerge Quyash sıyaqlı jaqtılı sheńber sıpatında emes, al kishkene ǵana nur taratıwshı noqat bolıp kórinedi.

Quyash neden «jasalǵan»? Bizge eń jaqın juldız – bul Quyash. Jer aspanında ol jaqtılı sarı sheńber bolıp kórinedi. Quyash sebepli planetamızda ómir bar. Onıń energiyası, yaǵnıy nurı hám ıssılıqsız ósimlik te, haywan da, adam da jasay almaǵan bolar edi.

Eger táreziniń bir tárepine Quyashtı qoyıw múmkin bolǵanda, ekinshi tárepine Jer sıyaqlı keletuǵın 333 mıń planetanı qoyıwǵa tuwra keler edi. Quyashtıń massası Quyash sistemasındaǵı barlıq planetalardıń ulıwmalıq massasınan 750 ese awır. Sonıń ushın da Quyash óziniń barlıq joldaslarınan anaǵurlım dárejede úlken hám awır. Quyash óz joldasların tartılıw kúshi menen uslap turadı.

Quyash tajın Quyash tutılıwı waqtında kóriwge boladı. Quyash penen Jer ortasına Ay kelip qalǵanda Quyash tutıladı. Aydıń jónelisi Quyashtıń jónelisin tosadı. Ay Jerge saya saladı. Tajdıń forması Quyashtıń belsendiligine baylanıslı: geyde taj tozǵıǵan shashqa uqsaydı, geyde ápsanalardaǵı sulıw qustıń qanatlarına uqsap kórinedi.

Polyus juldızı Kishi Ursa juldızlar toparı ishinde jaylasqan. Biziń aspanımızda jıl dawamında anıq kórinip turatuǵın juldız bolıp esaplanadı. Kishi Ursa Polaristi

öz ishine alğan juldızdan ibarat. Onı júdá jaqtılı hám quyashтан da úlkenligi menen ajıralıp turatuğın sarı gigant деп aytıwға boladı. Ol Quyashтан úlken juldız, biraq ol uzaqta bolğanı ushın, biz onı bir qıylı ólshemde kóre almaymız.

(Balalar astronomiyası)

Tapsırma 1.1. Sorawlarğa juwap beriń.

1. Qaysı aspan deneleri haqqında mağlıwmat aldınız?
2. Juldızlardı bizler ★ usı formada sızamız. Ol negizi qanday formada eken?
3. Quyash ta juldız ba?
4. Quyash awır ma, Jer awır ma?
5. Bul aspan deneleriniń qaysı biri adamnıń tirishilik etiwi ushın eń áhmiyetlisi деп oylaysız?
6. Quyash tajın kórgensiz be? Ol qaysı qubılıs tiykarında kórinedi?

Betlik almasıqları

Men, sen, ol, biz, siz sózleri **betlik almasıqları** bolıp, olar belgili bir betti bildiredi, sonlıqtan da olar adamlardı bildiriwshi atlıqlardıń ornında qollanıladı.

I bet: **men, biz (bizler)** sóylewshi adamdı bildiredi.

II bet: **sen, siz (sizler)** tıńlawshi adamdı bildiredi.

III bet: **ol (olar)** sóylewshi menen tıńlawshıdan basqa adamlar hám zatlardı bildiredi.

Betlik almasıqlarına -lar/ler kóplik jalğawları jalğanganda, ol almasığınıń túbirindegi **I** sesi túsip qaladı.

Betlik almasıqlarına -nıkı/niki, -dıkı/diki tartım jalğawları jalğanadı. Bul qosımtalar **men, sen, ol** almasıqlarına jalğanganda, sóz túbirindegi **n, l** háripleri túsip qaladı: **meniki, seniki, oniki** hám t.b. Eger de -nıkı/niki qosımtaları **biz, siz** almasıqlarına jalğansa, qosımtanıń birinshi háribi túsip qalıp aytıladı hám solay jazıladı: **biziki, siziki**.

Tapsırma 1.2. Joqarıdağı tekstte betlik almasığınıń qaysı túri qollanılgan hám ne ushın? Olar qaysı sózdi almastırğan?

Tapsırma 1.3. Bul abzactağı juldızlar haqqındağı mağlıwmatlarğa tiykarlanıp tómendegi kesteni reńli boyawlar menen boyap, túsinipler berip jazıń.

Aspanda túrli reńdegi juldızlar bar. Juldızdıń reńi olardıń temperaturasına baylanıslı boladı. Eń suwıq juldızlar qızıl reńde boladı. Olardıń sırtındağı temperatura

3 mın dárejege teń. Toq sarı juldızlar temperaturası bolsa – 4500 dáreje, sarı juldızlardıń temperaturası (Quyash sıyaqlı) – 6 mın dáreje, aq juldızlardıki – 7500, aspan kók reńdegi juldızlardıki – 10 mın, kók juldızlardıki 15-20 mın dáreje boladı. Eń ıssı juldızlardıki temperatura bolsa 35 mın dárejege jetiwi múmkin.

(Balalar astronomiyası)

	4500 dáreje temperaturaǵa iye
---	-------------------------------

Gápte birdey sorawǵa juwap berip, kóbinese birdey sóz shaqabınan bildirilgen sózler birneshe bolıp kelgende, olardıń arasına útir qoyıladı.

Tapsırma 1.4. Joqarıdaǵı teksttegi útir belgisiniń qoyılıw sebeplerin aytıń, olarda birdey sóz shaqaplarınan bildirilgen sózler bar ma? Yamasa tek gáp penen gáp arasına útir qoyılǵan ba?

Tapsırma 1.5. Ózlerińiz almasıqlardan ónimli paydalanǵan halda joqarıdaǵı tekst tiykarında eki adamnıń dialogın dóretiń. Dialogtaǵı almasıqlardıń túrleri hám sepleniwin aytıp beriń.

2-SABAQ

Betlik almasıǵınıń seplengendegi imlası:

Seplikler	I bet	II bet	III bet
Ataw sepligi	men, biz	sen, siz	ol
Iyelik sepligi	meniń, biziń	seniń, siziń	onıń
Barıs sepligi	maǵan, bizge	saǵan, sizge	oǵan
Tabıs sepligi	meni, bizdi	seni, sizdi	onı
Shıǵıs sepligi	mennen, bizden	sennen, sizden	onnan
Orın sepligi	mende, bizde	sende, sizde	onda

Tapsırma 2.1. Tómendegi berilgen tekstten almasıqlardı tawıp, olardıń qaysı seplikte turǵanlıǵın aytıp beriń.

Uluǵbek 8 **jas**ında óz babası Amir Temur menen Kishi Aziya hám Suriyaǵa júris qıladı. Sol waqıtları Maroǵa qalasında jas Uluǵbek XIV ásirdeń ortalarına shekem **bar** bolǵan hám óz dáwiriniń eń úlken astronomiyalıq observatoriyası esaplangan Maroǵa observatoriyasını quradı. Onda 400 mıńǵa **jaqın** qoljazbalar bar bolıp, 100 den artıq astronomlar islegen. Mine, usınnan **baslap** ol astronomiyaǵa qızıǵıp baslaǵan.

Ol usı dáwirde eń jaqsı úskenelengen observatoriyanı jarata alǵan. Observatoriya dóńgelek formasında bolıp, diametri 46 metrge jetedi hám bálentligi on qabatlı imarat dárejesinde edi. Imarat úsh qabatlı bolıwına qaramastan, hárbir qabatı on metrge bálent edi. Uluǵbek ishkeride meridian sızığı boylap kvadrant-uzınlığı 64 metr bolǵan hám 90 gradusqa **aw**dırıp ornatılǵan úlken úskenenı qurdırdı. Teleskop **oy**lap tabılıwınan **aldın** bunday kvadrant juldızlardıń jerden bálentligin ólshew, ámelge asırılǵan noqattıń koordinatasın anıqlaw ushın úskene bolıp xızmet etken. Uluǵbektiń sol waqıttaǵı kvadrantı dúnyadaǵı eń úlkeni bolǵanlıqtan, eń anıq kórsetiwshi de usı úskene edi.

(Jurnaldan)

Tapsırma 2.2.

Joqarıdaǵı tekste qızıl menen berilgen sózlerdiń mánisin anıqlań. Olardıń qaysı sóz shaqabına kiretuǵınlıǵın aytıń hám omonim sıpatında keltirip basqa mısallar jazıń.

Ózlik almasıǵı zatlardı hám basqa da nárselerdi anıqlap, tastıyıqlap kórsetse, **siltew almasıǵı** olardı siltep kórsetedi.

Ózlik almasıǵı ataw formasında qollanılǵanda, kóbinese tartımlanǵan atlıqlardıń aldında keledi hám sol sózdiń anıqlawıshı xızmetin atqaradı. **Óz** almasıǵı atlıqtıń ornında qollanılǵanda bárha tartımlanıp qollanıladı hám sol halatta kóplik, seplik, betlik, tartım qosımtaların qabıllay aladı. Gápte betlik almasıqlarınan keyin qollanılǵanda, betlik almasıǵı iyelik sepliginde, ózlik almasıǵı tartımlanıp keledi.

Siltew almasıqlarına **bul, sol, ol, usı, áne, mine, ana, mına, ánekey, minekey** hám t.b. sózler kiredi. Olardan **áne, mine, ánekey, minekey** sıyaqlı túrleri atlıqtıń ornında kele almaydı hám sóz ózgeriwshi qosımtalardı qabil ete almaydı.

Tapsırma 2.3. Ózlik almasıǵı bolǵan óz sózin úsh bette, birlik hám kóplik sanda sepleń. Bul sepleniwdegi seplik jalǵawlarındaǵı bolǵan ózgerislerdi aytıp beriń.

Ol siltew almasıǵı betlik almasıǵınıń III bettegi túri menen birdey. Biraq, olardıń mánilik qollanıwında ayırmashılıq bar. **Ol** almasıǵı atlıqlardıń aldında siltep kórsetiw mánisinde kelgende **siltew almasıǵı** boladı. Al, atlıqtıń ornına qollanılganda **betlik almasıǵın** bildiredi.

Tapsırma 2.4.

Tómendegi tekstten ol almasıǵın tawıp, onıń betlik almasıǵı yaqi siltew almasıǵı xızmetinde turǵanlıǵın anıqlań.

Jaz kúnleriniń birinde bizler awıllas dostım Gúlayım menen jol shetindegi soqpaqtan júrdik. Ol soqpaqtıń eki qaptalı da úlken boyanlar menen tolı edi. Bir waqıtta Gúlayım maǵan:

– Mına, joldıń shetindegi boyanlardı bir-birine baylap keteyik pe? – dedi. Oǵan hayran bolıp, birden:

– Nege? – dep soradım.

– Eger birew japqa kiyatırǵan bolsa, bilmey qalıp boyanǵa súrnigip jıǵıladı, – dedi ol.

– Qoy, óytip birewge jamanlıq etiwge bolmaydı, – dedim oǵan.

Sóytip, ol alǵa qaray júrip ketti. Qápelimde artıma burılıp qaraǵanı, Gúlayım boyanlardıń ushın bir -birine baylap atırǵan eken.

– Gúlayım, boyanlardı tez jazdırıp tasla! – dedim. Ol bolsa maǵan jetip aldı da:

– Jazdırdım, – dedi. Qaytarsın da sol jolda júrip kiyatır edik, Gúlayım birden jerge «gúrs» etip jıǵılıp tústi de jılap jiberdi. Men oǵan jıǵılǵan jerinen túrgeliwine járdem berdim hám onnan:

– Mınaw baǵanaǵı sen baylap ketken boyan ba? – dep soradım.

– Awa! – dep juwap berdi ol hám birden óziniń ol isine qısqınday tómen qaradı.

(N.Mámbrızaeva)

Tapsırma 2.5. Siltew almasıqların sepleń. Seplik jalǵawlarınıń jalǵanıwındaǵı ózgerislerdi aytıp berin.

Tapsırma 2.6. Tiykargı tekstte Mirza Ulugbektiń astronomiya tarawında alıp bargan xızmetleri aytıldı. Sizler ol insan haqqında qanday qosımsha maǵlıwmatlardı bilesiz? Mirza Ulugbek haqqında qosımsha maǵlıwmatlardı internet tarmaǵı yamasa kitap, gazeta-jurnallardan tawıp jazıń. Tekstten betlik, ózlik, siltew almasıqların tawıp, betin, sanın aytıń.

BILIMIMIZDI TEKSEREMIZ. BAQLAW JUMÍSÍ USHÍN TAPSÍRMALAR**1-tapsırma**

M.Dáribaevtıń «Mıńlardıń biri» povestinen alıńǵan úzindini oqıń. Hayaldıń háreketleri haqqında aytıp beriń. Xalıq arasında «tilsim», «tilegen» sózleriniń payda bolıwı haqqında pikirlerińizdi bildiriń.

1) Japtıń arjaǵındaǵı adam gúbirlep sóylesiw menen birge bir nárseniń taqılǵan dawısı esitiledi. Sóylegen adamnıń dawısı qattıraq shıǵadı. Jılaǵanday boladı. Qulaǵıma mına sózleri zordan esitiledi:

«Shıqpaǵan shıbın janım bar, aq sútin berip adam qılǵan anań dárbádar bolıp ketti. Bir anadan tuwǵan bawırım bolatuǵın bolsań mennen xabar alsań bolmay ma, qor boldım. Birge ketken joldaslarńıń qayda, aman bar ma? Usı tilegen barsa, sen de maǵan tilegen ur.» Hár sózdi aytqan sayın taqıldap tayaqtıń dawısı esitiledi.

Turıp tuńlaǵan menen jumbaqtıń sheshiwi bolmadı. Taǵı azıraq jer júrip, irashqa shıǵıp qarasam, bir hayal telegraftıń aǵashın bir urıp, bir sóyleydi. Ol arı qarap tur eken. Meni kórgen joq, aǵashtı urıp, «xosh, aǵa, bóten sózim joq, tez kel, kóz jasım joldasım boldı» – dep tayaǵın taslap jiberip, qaptalında bir qap tur edi, sonıń ústine jıǵılıp ketti de, solqıldap jıladı.

2) Onıń menen sóylesiwdi de hár túrli etip aytadı:

«Tilsim menen sóyleskende bir aǵashtıń túbine barıp, aytajaq sózińdi aytıp baqıradı ekenseń.»

«Tilegen menen sóylesiw ushın baqannıń túbine barıp, baqandı urıp, aytayın degen sózińdi aytıp, ózińe kerek adamnıń atın aytadı ekenseń. Bunı «tilegen urıp sóylesti deydi»

«Tilsim menen sóylesiw ushın onıń ana asıwlı turǵan sımına bir arqandı salıp, bir shuqırǵa jatıp, qálegen adamnıń menen sóylesiwge boladı eken», – dep taǵı birewler burqıtadı.

1. Bul úzindiden túsingenińiz boyınsha «tilsim» sózi qanday mánini bildiredi eken? (birlik sandaǵı atlıq sóz arqalı juwap jazıń.)

2. Tilsim, tilegen sózlerin biz házirgi waqıtta da usı úzindide berilgen mánisinde paydalanamız ba? (maqullawshı, biykarlawshı sózlerdiń biri menen juwap jazıń.)

3. «Tilegen» sóziniń mánisi berilgen birinshi bólimdegi qızıl menen berilgen qosımtalardıń qanday xızmet atqarıp kelgenligin jazıń. Bunda tómendegi kestedен paydalanıń.

№		Jańa sóz jasap kelgen	Sózlerdi baylanıstırıp kelgen	Sózdiń formasın ózgerтип kelgen
1	-tıń		+	

4. «Tilsim» hám «tilegen»niń mánisi ashıp berilgen teksttiń ekinshi bólimindegi qızıl menen berilgen qosımtalardıń omonim qosımta bola alıwın misallar menen dálillep beriń.

ÚLGI: -na\ne qosımtası **sımına** – barıs sepligi wazıypasında tur.

Jay+na – bul misalda feyilden feyil jasawshı qosımta xızmetin atqarıp kelgen. (qalğan qızıl menen berilgen 4 qosımtanıń omonim bolıwın dálilleń.)

5. Joqarıda berilgen bul tekst usı kúnge shekemgi ótilgen qaysı bólim ushın berile alatuǵın tekst dep oylaysız?

- A) Sociallıq tarmaqlar
- B) Dáwirimiz qaharmanları
- C) Turan jolbarısı
- D) Juldız

2-tapsırma

Inglis tili orta mekteplerde, sonday-aq, joqarı oqıw orınlarında, hár qıylı oqıw kurslarında oqıtılatuǵın shet tilleri arasında dúnyada 1-orındı iyeleydi. Misal ushın, Rossiyada orta hám joqarı oqıw orınlarındaǵı jaslardıń derlik 70 % i inglis tilin úyrenedi. Germaniyada jámáátshilik pikiri úyrenilgende, sorawnamada qatnasqanlardıń 45 payız inglis tilinde sóylesetuǵınlıǵın aytqan. Italiyada inglis tilindegi bilim dárejesi zamanagóy texnologiyalarda islewi menen baylanıslı kóplegen lawazımlardı iyelaw ushın shárt etip belgilengen. Kóplegen rawajlanǵan mámleketlerde inglis tilin biliw ilimiy-texnikalıq ziyalılar ushın ádettegi halǵa aylanıp barmaqta. Bul til shet ellik sayaxatshılar menen barlıq orınlarda baylanıswda tiykarǵı baylanıs quralı esaplanadı. Házirgi waqıtta 1 milliardqa jaqın adam, yaǵnıy dúnyanıń 1/5 bólimi qaysı bir dárejede inglis tilinde sóylesedi dep bilemiz.

1. Tómendegi sózlerdi qaysı sózler menen almastırıp paydalanıwǵa boladı? Sinonimlerin tabıń.

Oqıtıw, dúnyada, jámáátshilik, sóylesetuǵınlıǵın, zamanagóy, shárt, rawajlanǵan, ziyalılar, ádettegi, bul, sayaxatshılar, jaqın, adam, bólimi.

2. Birinshi gáptegi «inglis tili» sózin basqa gáplerde tákirarlamastan, sol sózdiń mánisin beriwshi sózlerdi paydalanıp, tekstti qayta jazıń.

3. Tekstte qızıl menen berilgen qosımtalardıń qaysı sóz shaqabın jasaw ushın xızmet etip turǵanlıǵın anıqlań.

3-tapsırma. Audio materialdı tuńlań hám sorawlarǵa juwap beriń.

1. Waqıyanıń qaharmanları kim yamasa neler?
2. Mergen qanday jaqsılıq qıldı?
3. Qus oǵan qanday jaqsılıq qıldı?
4. Bul gúrrińge qanday tema qoyǵan bolar edińiz?

4-tapsırma

«Jarası **awır**» dep **dáslep** Petka menen Ermekti **soń** dúnyadan tók kórmey ótkir eki **tentekti** alıp ketti.

Adamlardıń kóbisi ele órtengen **jay** bette edi. Ele **órt** sóndiretuǵın mashina da kete qoymaǵan. Ermektiń anası qarǵanıp júri: «Qudaydan tapqırlar, júwernemeklerine nege bek bolmaydı eken, ya? Shútik shıranı jaǵıp bolıp, sırtınan qulpirǵanı nesi eken bul ǵana urnıqqır?!» Adamlar oǵan **táwelle etip atır**: «Qoy endi, bolar is boldı!»

Jurttıń kóbisi órt sóndiretuǵın mashınanı dógereklegen, gil kempir-ǵarrı, qatın, bala-shaǵa. Órt sóndiriwshiler mashinasınıń shırasınıń jaqtısında állebir nárselerdi túrtinip atır. Birewler pildey únilip tur. Ókiniwler, ǵawır-ǵawır áńgime:

– **Pul** beretuǵın bolsa, qaǵazınızdı ońlańqırap jazagóriń, paqırǵa obal bolıp júrmesin, shım-shırqaday bala-shaǵa, onıń ústine kúyewi de áskerlikte, – dese, ekinshi birew:

– Jańaǵı nárestelerdiń halı qalay boldı eken, dúnya tabılar-aw, – deydi.

– Sonı ayt!

– Ana oris balaǵa qıyın boldı. Sawtanaq jeri joq, Ermek onsha emes:

– Al endi ol qalay sonshama kúyip júripti?!

– Ol bılay ǵoy, mına qara, – dedi bir hayal. – Ermektiń bolsa qulaǵı bar, ana balada ol joq. Jaydıń ishi túwe qara tútinnen sırttaǵını kóriw **múshkil** boldı ǵoy. Bizler «tesik minda!» dep aybaraqtı saldıq, bunı Ermek esitti de tez shıǵa qoydı, al anaw bolsa esitpegenen soń ne qılsın, kóp **eglendi**...

– Há-á, solay ma, Ermek balanıń shırıldısın da burın esitken eken ǵoy...

– Endi ne dep ediń! Sonlıqtan da kúygen balanı **tez** tapqan-dá...

– Anaw bayǵus sıypalap tabaman dep baplanǵan ǵoy.

– Pay, qulaǵı bolǵanda demde-aq shıǵadı eken-dá...

– Sonda qulaǵı bar, birewińiz nege túse qoymadıńız?!

– dedi órt sóndiriwshilerdiń murtlash birewi.

Gápke balası urıstan esawan bolıp kelgen Minájatdiyın shanışpaydıń kempiri aralastı.

– Haw, shıraǵım-aw, – dep bilgishsindi ol. – Kim tabılatuǵın edi urıs kúnleri. Urıs hámmeni jalmađı ǵoy! Bizler kótere mápilik kempir-ǵarrı ne qılamız?! – Biziń **esawan** bala da bir jaqqa ketip edi, bular jayǵa túsip ketkennen soń keldi. **Azap** aydadı ma bilmedim, anaw náreste bir jaqlardan juwırıp keldi de, hámmemizdi iyterip-iyterip jiberip, jaydıń ishine ırǵıp ketti. Ol túwe kiyizdi zorǵa berip qaldıq. Ermek barıp onnan soń tústi.

– Áńgime kimniń túskeninde emes, qulaqtıń esitpewinde de-e...

– Ne de bolsa bala-aq eken...

– Túspeymiz ózlerimiz bolǵanda...

– Pay, júrek bar eken-aw ózinde bala!

– Nede bolsa, – dedi shanışpaydıń kempiri maǵan eljirep. – Jaqsı hádiyseler bolmağı. Aman-saw boyın tiklep ketse, elede heshǵap bolmas, shıraǵım. Áketti me?

– Áketti!...

(Sh.Seyitov «Kóp edi ketken tırnalar» povesti)

1. Shıǵarmadan alınǵan úzindiden neni túsindińiz?

2. Orıs bala qanday qaharmanlıq kórsetti?

3. Balanıń uzaq waqıt otta qalıp ketiwiniń sebebi nede?

4. Adamlardıń óz ara sóylesiwinen neni túsiniп jettińiz?

5. Petkanıń islegen isin qaharmanlıq dep esaplaysız ba?

6. Bul úzindi usı waqıtqa shekem ótilgen bólimlerdiń qaysı biri ushın tekst wazıypasın atqara aladı?

5-tapsırma

Zaynab Dayıbekova Kazbekovna qılıshpazlıqtıń sabliya jónelisi boyınsha 2018-jılı Tashkentte ótkerilgen jaslar ortasındaǵı Jáhán kubogında úshinshi orındı qolǵa kirgizdi. Tashkentte ótken Aziya-Okeaniya licenziyalıq jarıslardaǵı jeńisi arqalı Tokio-2020 Olimpiada oynlarına jollamanı qolǵa kirgizgen.

Berilgen informaciyalıq tekstten sóz jasawshı, sóz ózgeriwshi hám forma jasawshı qosımtalardı tabıń.

III BÓLIM. SAP DENEDE SAP AQÍL

1-TEMA. C VITAMINI

1-SABAQ

Tapsırma 1.1. Súwretlerge dıqqat penen itibar beriń, pikirlewge tayarlanıń.

Tapsırma 1.2. Sorawlarǵa juwap beriń.

1. Oqıwshılar, sizler E, B₂, A, B₁₂, B₁, K degen háriplerden nelerdi túsinip tursız?
2. Olardı ne sebep usılay jazamız?
3. Olardı ulıwmalastırıp qaysı termin menen atawǵa boladı?
4. Kórkem tilde aytatuǵın bolsaq, olardı ne dep ataymız?
5. Ne ushın bul háriplerdiń qasına túrli miywe, palız ónimleri hám basqa da qayta islengen ónimlerdiń súwretleri qoyılǵan?
6. Siz bul súwrettegi ónimlerdiń qaysıların kúndelikli awqatlanıwıńızda paydalanasız? Nátiyjede, siziń organizmińızde E, B₂, A, B₁₂, B₁, K degen belgilerdiń qaysı biri bar boladı?
7. E, B₂, A, B₁₂, B₁, K bul belgilerdiń barlıǵı insan organizminde bolıwı kerek pe? Ne ushın?
8. Demek, olay bolsa, siz qaysı ónimlerdi kúndelikli awqatlanıwıńızǵa qosıwıńız kerek?
9. Nege súwrettegi ónimlerdiń ishinde gazli ishimlikler, energetikalıq ishimlikler, reń berilgen ónimler joq dep oylaysız?

Soraw almasiqlari gápke sorawlı mánini beredi.

Soraw almasiqlarına **kim, ne, qanday, qaysı, qayda, qashan, qansha, qalay, neshe, neshinshi** hám t.b. sıyaqlı sózler kiredi. Soraw almasiqları atlıq, kelbetlik, sanlıq, ráwishlerdiń ornına qollanıladı. **Kim, ne** soraw almasiqları kópik, tartım, betlik hám seplik qosımtaları menen túrlenedi.

Belgilew almasıǵı qanday da bir betti (adamdı), zat yamasa belgini basqalarınan ajıratıp, belgilep kórsetedi.

Belgilew almasiqları **hár** sóziniń **soraw almasiqları** hám **bir** sóziniń aldınan qosılıp jazılıw arqalı jasaladı: *hárkim, hárqanday, hárqaysı, hárqashan, hárbir* hám t.b.

Hár sózi atlıq sózler menen dizbeklesip kelgende, sol sózlerge birikpey bólek jazıladı: *hár sabaq, hár jılı* hám t.b.

Hárkim, hárqaysı, hár nárse almasiqları atlıq sózlerdiń ornına qollanılatuǵın bolǵanlıqtan, tartım, seplik qosımtaları menen túrlenedi.

Tapsırma 1.3. Joqarıdaǵı sorawlarda qaysı almasıq ónimli qollanılgan? Ne ushın?

Tapsırma 1.4. Joqarıdaǵı súwretler tiykarında kishi kólemdegi tekst dóretiń. Tekst 10-12 gápten ibarat bolsın.

Úlgi: Kiris sózińizdi qalay, qaysı, qanday, nege sıyaqlı soraw almasiqları qatnasqan ritorikalıq soraw gáplerden biri menen baslań. Teksttiń tiykarǵı mazmunında betlik, ózlik, belgilew almasiqlarınan ónimli paydalanıwǵa háreket etiń.

Tapsırma 1.5. Tómendegi berilgen dialogtan soraw almasiqların tabıń hám olardıń qaysı sóz shaqabın almastırıp soraw gáplerdi dúzip turǵanın aytıp beriń.

- Sen Ámet penen dossań góy-á?
- Serjan Atamurattıń sorawına qatıwlıana tústi.
- Kim ayttı onı?
- Óziń.
- Qashan?
- Baǵana.

- Qayerde?

- Umittiń ba? (T.Q.)

Olar tağı júz metrdey alđa júrdi.

- Qáne, qansha górek bar eken, sanap kóreyik dep Shamurat ata usınıs etti.

- Qansha górek sanadıń? – dedi.

- Nájim, sen neshe górek sanadıń?

- On toğız.

- Qáne, qayda paxta? (Q.D.)

Tapsırma 1.6. Tómendegi shıǵarmadan almasıqtıń túrlerin anıqlap, olardıń qaysı gáp aǵzası xızmetinde turǵanlıǵın aytıń.

Qayda barsam óz úyim, óz bosagám!

Jer, suw, toǵay,

Biytanıs say-salalar,

Men kórmegen, kórgen awıl-qalalar,

Bári-bári óz úyim, óz bosagám!

Óz úyim dep esaplayman úyińdi,

Sen paydalan men jıynaǵan buyımdı,

Úyimiz de, oyımız da usaǵan.

Mınaw qala, zavodlar da biziki,

Men dóretken qosıqlar da biziki,

Qayda barsań óz úyiń, óz bosagań!

Bul qosıq qatarlarınıń avtorı haqqında bilesiz be? Bul Astraxan wálayatı, Privolje rayonı, Volga dáryasınıń shep jaǵasındaǵı Kilinchi awılında pochta xızmetkeri shańaraǵında tuwılǵan Lukonin Mixail Kuzmich edi.

Shayır I.Yusupov óziniń «Ǵarrı tuttaǵı gúz» toplamında onı «Qaraqalpaq shayırlarınıń jan dostı» dep húrmet penen tilge alǵan edi. Ol 1977-jılda jariq kórgen «Yosh» toplamında bolsa, «Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe» degen qosıǵına epigraf sıpatında M.Lukoninniń «Bir xalıq kórdim, júregi kóringen qabırǵasınan» dep qaraqalpaq xalqına bergen bahasın keltiredi.

(T.Nurımbetov)

Tapsırma 1.7. Tómendegi súwretler tiykarında qálegen mazmunda, biraq usı vitaminler menen baylanıslı bolǵan kishi kólemdegi tekst jazıń.

Tekstińizde bir waqıya óz sáwlesin tapsın. Paydalangan gáplerińizde almasıqtıń qaysı túrlerin paydalanganıńızdı aytıp beriń.

2-SABAQ

Tapsırma 2.1. Tekstti túsinip oqıń.

Organizmde vitamin jetispewshiligi avitaminoz delinedi. Vitaminler organizmde júz beretuǵın ximiyalıq reaksiyalardı kúsheytedi hám azıqlıq zatlardıń ózlestiriliwine tásir etedi. Fermentler quramına kirip, olardıń normal funkciyası hám aktivligin támiyinleydi. Vitamin jetispewshiligi sırtqı kórinisimizden de belgili bolıp turadı.

Organizmde vitamin jetispegende zat almasıwı buzılıp, adamnıń miynet etiw qábileti, juqpalı keselliklerge shıdamlılıǵı tómenleydi. Vitaminler organizmde júdá az muǵdarda (sutkada birneshe mikroqramnan, birneshe milligramǵa shekem) kerek. Olar organizmde sintezlenbeydi, yamasa júdá az sintezlenedi. Adam organizmi vitaminlerdi, tiykarınan ósimlik hám haywan ónimlerinen aladı. Organizmde ayırım vitaminlerdiń payda bolıwında ishekte jasawshı mikroorganizmler úlken áhmiyetke iye.

Ósimliklerde vitamin payda etiwshi elementler – provitaminler (máselem, karotinoidler) bar. Adam hám haywanlar organizminde miywe hám palız ónimlerin qabıl etiw arqalı vitaminler payda boladı.

Salamat awqatlanıw insan ushın júdá áhmiyetli bolıp tabıladı. Insannıń barlıq organları vitaminlerge zárúrlık sezedi. Biraq elimiz topıraǵında jetilistiriletuǵın sonday palız ónimleri hám miyweler bar, olar este saqlawdı bekkemlew, miy xızmetin jaqsılaw hám insan denesiniń rawajlanıwı ushın júdá paydalı ekenin ayrıqsha atap ótiwge boladı.

C vitamini uglevod, belok hám minerallar almasıwında, organizmdegi oksidleniw-qálpine keliw proceslerinde hám qan payda bolıwında qatnasadı. Sonday-aq, C vitamini beloklar hám karbon suwlar almasıwına tásir etedi. Bul vitamin shipovnik, qara smorodina, limon, apelsin, piyaz, chesnok, kóplegen ósimlikler miywesi hám ósimliklerdiń jasil bólegi, ásirese, shaqasında hám kók shóplerinde boladı.

Organizmde C vitamini jetispegende cinga keselligi payda boladı. Bul kesellikte adamnıń tis etleri qanaydı, awzınıń silekeyli perdesinde mayda jaralar tasadı, tisleri túsip qaladı hám buwınları awıradı, kemqanlıq payda boladı hám immunitet keskin páseyip ketedi.

C vitamini organizmniń infekciyalarǵa shıdamlılıǵın arttıradı, toqımalar hám kletkaların ósiwine járdem beredi. Sonday-aq, mayda qan tamırlarınıń (kapıllıy) diywalın bekkemleydi. C vitamini jaqtılıq hám qaynaw barısında tez bóleklenip ketedi, sol sebepli ónimlerdi durıs saqlaw hám pisiriw úlken áhmiyetke iye. Insan immunitetin bekkemlew ushın C hám D vitaminleri júdá zárúr. Organizmde viruslardan qorǵawda qıs máwsiminde C vitaminine bay ónimler, apelsin, qulpınay, pomidorlardı kóbirek jew gerek. C vitamini – (askorbin kislotası) immun, endokrin hám nerv sisteması iskerliginde qatnasadı. C vitamini qan tamırlarınıń bekkemligin saqlaydı, temir hám beloklı zatların sorılıwına járdem beredi. Ol jaralardı dawalaw hám biriktiriwshi toqımalar payda etiwde qatnasadı.

Tapsırma 2.2. Sorawlarǵa juwap beriń.

1. Vitaminler adam organizmine ne ushın gerek?
2. Vitamin jetispewshiligi nelerge alıp keledi?
3. Denemizdi vitaminler menen qalay támiyinleymiz?
4. Salamat awqatlanıw degende neni túsinesiz?
5. C vitamininiń jetispewshiligi nelerge alıp keledi?

6. C vitamininiń ekinshi atı qanday?

7. C vitamininiń paydalı táreplerin aytıp beriń.

Tapsırma 2.3. Birinshi abzacta qaysı orınlarda jámlew almasıǵın paydalanıwǵa boladı?

Bul abzactı jámlew almasıqlarınan biri yamasa birneshesin qatnastırǵan halda qayta jazıń.

Tapsırma 2.4. Ekinshi abzactaǵı pikirlerge qaray tómendegi qaysı maǵlıwmattı «awa» dep tastıyıqlay alamız?

1. Vitaminler organizmniń tiykarǵı quram bólegi.
2. Barlıq vitaminler adam organizminde, tiykarınan, ishekтеgi mikroorganizmler sebepli payda boladı.
3. Vitaminler organizmde qayta islenbeydi.

Tapsırma 2.5. Provitamin termininiń mánisin tómendegilerdiń qaysıları ashıp bere alatuǵının tabıń.

1. Vitaminniń deregi esaplanadı.
2. Vitamin túri bolıp tabıladı.
3. Vitaminge mútájlikti toltıradı.

Tapsırma 2.6. Sóylep beriń.

Cinga keselliginiń aldın alıwshı zatlardı aytıp beriń.

Tapsırma 2.7. Tómente berilgen ózlestirilgen sózlerdiń jazılıwın úyreniń.

Vitamin, avitaminoz, ferment, normal funkciya, mikrogramm, milligramm, mikroorganizm, sintez, provitamin, karotinoid, uglevod, belok, oksidleniw, karbon, infekciya, kletka, kapillyar, immunitet, virus, askorbin kislotası, endokrin, nerv.

Jámlew almasıǵı zatlardı, belgi hám qubılıslardı jıynaqlap, jámlep kórsetse, **bolımsızlıq almasıqları** ayılǵan pikirge bolımsızlıq máni beriw ushın qollanıladı. Jámlew almasıqları **barlıq, bári, bárshe, jámi, hámme, gúllán, pútkil, pútin, tamamı, duyım** sózleri arqalı bildiriledi.

Bolımsızlıq almasıǵı **hesh** sózi menen soraw almasıǵınıń hám basqa da belgisizlik máni degi sózlerdiń qosılıwınan jasaladı: **heshkim, heshqanday, heshqaysı, heshqashan, heshqayda, heshbir, heshteme, heshteńe**. **Hesh** sózi atlıq sózler menen dizbeklesip kelgende, sol sózlerden bólek jazıladı: hesh adam, hesh nárese hám t.b. **Heshkim, heshqaysı, heshbirew, heshteme** almasıqları atlıq sózlerdiń ornına qollanııp kelgende, tartım hám seplik qosımtaları menen túrlenedi.

Tapsırma 2.8. C vitamini haqqındaǵı tekstti dıqqat penen oqıń. Ondaǵı gáplerdi ózgerirken halda, ulıwmalıq mazmunın saqlap, jańa tekst jaratıń.

Tekstke qoyılatuǵın talaplar:

1. Tekstińizdi óz tilińizde bayanlań.
2. Birdey sóz shaqaplarınıń arasına útir qoyıp paydalanıń.
3. Demek, qullası, birinshiden, ekinshiden sıyaqlı kiris sózlerden paydalanıń.
4. Almasıqlardıń túrлерinen ónimli paydalanıń.

3-SABAQ

Tapsırma 3.1. Kestede berilgen maǵlıwmatlar tómendegi teksttiń qaysı abzacında ayılǵanın anıqlap, kesteni durıs toltırıń. Birinshisi úlgi ushın islep berilgen.

1	Organizmdegi jetispewshiliktiń adam denesindegi kórinis beriw	A
2	Kaliy hám magniy minerallarınıń jetispewshiligi qulaqtıń ǵuǵırlawın keltirip shıǵaradı.	

3	Denedegi kóktiń uzaq qalıwı da vitamin jetispewshiliginen boladı.	
4	Ayırım vitaminler immunitetti bekkemlewde áhmiyetli.	
5	Citrus miywelerde birneshe vitaminler boladı.	
6	Qısta qulpınay jegen paydalı.	
7	Ayırım vitaminler birlestirilip paydalanılsa tásiri kúsheyedi.	
8	Reńli kapusta, kók burısh, pomidor kúndelikli paydalanılsa, denedegi kók uzaq qalıp ketpeydi.	
9	Láblebi hám geshirdi paydalanıw tez-tez miy aylanıwınıń aldın aladı.	
10	Ayırım vitaminler may ónimleri menen jelinedi.	

A) İnsan organizminde hálsizlik, teriniń qurǵaqlasıwı hám tırnaqlardıń tez sınıwı denedegi paydalı zatlardıń jetispey atırǵanlıǵınan derek beredi. Organizmde qanday vitaminler jetispey atırǵanlıǵın adam denesiniń sırtqı kórinisi – shashı, terisi, tırnaqlarına qarap biliwge boladı.

B) Eger deneńizdiń bir jerin qattı nársege urıp alǵanıńızda kógerse hám ol kóp waqıtqa shekem ketpese, organizmde C, P hám K vitaminleri jetispeytuǵınlıǵınan derek beredi. Bul vitaminler citrus miywelerde, reńli kapustada, kók burıshta, túrli miywe hám pomidorda boladı.

C) Tez-tez bas miyiniń aylanıwı, qulaqtıń ǵuǵırlawı B₃ hám E vitaminleri, kaliy hám magniy jetispeytuǵınlıǵın bildiredi. Bul vitaminler C vitamini menen birge paydalanılsa, tásir etiwı jáne de kúsheyedi. Bul jaǵdaydı boldırmaw ushın ǵoza, túrli japıraqlı (láblebi, geshir) palız eginleri, kók noqat, máyek, banan sıyaqlı zatlardı paydalanıw usınıs etiledi.

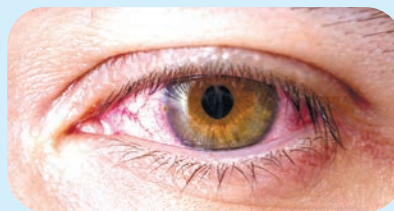
D) Kózdıń qızarıwı, olardıń qurǵaqlasıwı, ashıwı, qaranǵıǵa beyimlesiwiniń qıyın bolıwı A hám B₂ vitaminleri jetispewshiliginen derek beredi. B₂ vitamini may ónimleri menen ózlestiriledi. Bunday jaǵdayda geshir, zaytun mayı, bawır, balıq, máyek, sarı may, jasıl palız eginleri, salat, sút hám sırdan awqatlanıw ushın paydalanıw usınıs etiledi. İnsan immunitetin bekkemlew ushın C hám D vitaminleri júdá zárúr. Organizmdi viruslardan qorǵawda qıs máwsiminde C vitaminine bay ónimler – apelsinler, qulpınay, pomidorlardı kóbirek jew kerek.

Tapsırma 3.2. Tekstten almasıqlardıń túrlerin tabıń. Gáplerdegi útir belgileri ne ushin qoyılǵan?

Tapsırma 3.3. Tómendegi jaǵdaylarda qaysı miywe hám palız ónimlerin jewdi usınıs etken bolar edińiz?

Zat, belgi hám sannıń belgisizligin bildiretuǵın almasıqlarǵa **belgisizlik almasıǵı** delinedi. Belgisizlik almasıqları tómendegishe jasaladı:

1. **Álle** + soraw almasıqları: *állekim, állene, állenebir, álleqashan, álleqayda hám t.b.*

2. **Gey** + **bir, birew, para**: *geybir, geybirew, geypara.*

3. **Bazı** + **bir, birew**: *bazıbir, bazıbirew.*

4. **Bir** + **neshe, qansha, neme, deńe, para**: *birqansha, birneshe, birneme, birdeńe, birpara.*

Gey, bir sózleri almasıqlar menen qosılıp jazıladı da, al basqa sóz shaqapları menen dizbeklesip kelgende, bólek jazıladı. Mısalı: *gey adamlar, gey zatlar, bir kisi, bir nárse.*

Belgisizlik almasıqlarınıń *állekim, állebirew, álle nárse, geybirew, bazıbirew, birneme* sıyaqlı zatlıq mánide qollanılatuǵın túrleri tartım hám seplik qosımtaları menen túrlenedi.

Tapsırma 3.4.

Belgisizlik almasıqlarınan birin sepliklerde seplep berin.

Tapsırma 3.5.

Qosıq qatarlarınan almasıqtıń túrlerin anıqlań hám olardıń qaysı gáp aǵzasın bildirip turǵanın aytıń.

Taw qoynında bar dep oyla bir qala,
Kóshesinde gúller ósken ırǵala,
Sol dep oyla sulıw tóri Kavkazdıń,
Taw qoynında kóz quwantqan nurlana,
Ol jerlerde men de shalqıp júrgenmen,
Qaynap jatqan bulaqların súygenmen.

(I.Yu.)

Geyde **áne, mine, ánekey, minekey** siltew hám **qáne, qánekey, qalay** soraw almasıqları gáptiń ulıwmalıq mazmunına qatnaslı kiris aǵza xızmetin atqaradı. Bunday jaǵdayda olar útir arqalı bólinip jazıladı.

Tapsırma 3.6. Tómenдеgi tekstten qánekey, mine almasıqlarınıń ne ushın basqa xızmetlerdi atqarıp kelgenligin túsindirin.

Informaciya insan sanasında jaratılǵan hám jámiyettiń materiallıq hám ruwxıy baylıǵına aylanǵan túrli bilimlerdiń bir kórinisi esaplanıp, jeke hám jámiyetlik iskerliktiń jónelisin belgilewde tásir kórsete alatuǵın «kúsh» ke iye bolıp tabıladı.

Qánekey, aytıń, siz barlıq informaciyanı qabıl ete beresiz be, yamasa qabıl etiwge bolmaytuǵın informaciyalar da bola ma?

Informaciyanıń talqılawın ámelge asırıwda siyasiy, psixologiyalıq, áskeriy, pedagogikalıq, texnikalıq, huqıqıy yamasa medicinalıq kózqarastan qatnas jasalsa da, bul informaciya ele sociallıq áhmiyetke iye dep esaplawǵa bolmaydı. Informaciya millet, xalıq, insaniyat máplerin qorǵaw hám onı milliy qádiriyatlar kórinisinde ózinde bere alsa ǵana jámiyetlik-mádeniy mazmunǵa iye boladı. Bul bahalaw talaplarınıń eń áhmiyetlisi esaplanadı.

Mine, sonnan bolsa kerek, tábiyat insanǵa ázelden uǵıw, ańlaw, aqılǵa sáykeslestiriw dárejelerin bergen eken, informaciyanı da seziniw onı kerekli, kereksizge ajratamız.

Tapsırma 3.7. Tómenđegi tekstten almasıqlardıń túrlerin tawıp, olardıń gápte qaysı aǵza xızmetinde kelgenligin anıqlap, astın sızın.

Atam hár saparı «Sen jańadan jay salmaqshı bolsań, jurt maqtaǵan jaylardıń eń keminde on ekisin kórip bolıp basla, bul olardıń birewin úlgi qıl degen gáp emes, sen ózińdikin sal, heshkimdi tákirarlama» dep aqıllandıratuǵın edi. Al biziń kósheniń biyi «Eger sen sazende bolıwdı qáleseń, qolındaǵı duwtardı biymáni dıńǵırlatpay, eń jaqsı sazendeniń tarları saz, sestı bálent duwtarın alıp, on eki perdesin birim-birim basıp kórgennen keyin ózińe kerekli seslerdi óz duwtarıńnan tabıwǵa tırıs», dep keńes beretuǵın edi. Meniń bir ret suwdan kózim qorqqanın heshqashan esinen shıǵarmaytuǵın anam «Eger sen jaqsı júziwdi úyrenbekshi bolsań, áwele sayız suwdan basla, biraq hár saparı deneńdi suwǵa úyretiw ushın on eki mártebe súńgip almay, júziwdi baslama» deytuǵın edi.

Men heshqashan sazende de, jay salıwshı da, júzgish te bola almadım. Biraq hár jańa kitabımdı baslap jazarda, olar aytqan násiyatlarǵa sadıqlıqtı saqladım. Saadiy, Monten...sıyaqlı ullı sóz ustalarınıń shıǵarmalarına, áyyemgi hám orta ásir filosoflarınıń hár qıylı úlgiđegi traktatlarına, «Mıń bir tún» hám «Qabusnama» sıyaqlı kóplegen eski kitaplarǵa jurt maqtaǵan jaqsı jaylardıń úlgisi sıpatında qayta-qayta únildim, olardıń hárqaysısın tarları, saz, sesleri bálent duwtarlar sıpatında qolıma alıp, kerekli perdelerin izledim, ullı oyshıllardıń túpsiz teńiz kibi danalıqlarına qıyalım menen shomıldım, ózimshe júzdim.

Bulardıń bári meniń ómir arbama jegiletuǵın jáne bir asaw attı durıs jılawlap, qálegen baǵdarıma burıwıma járdemlesti.

(«Qaraqalpaqnama»)

Tapsırma 3.8. Tómenđegi tekstti oqıp úyreniń. Toparlarǵa bólingen halda saxnalıq kórinis tayarlań.

Saxnalıq kórinis talapları:

1. Saxnalıq kóriniste qanday da bir keselliktiń belgisi bar adamǵa shıpaker tárepinen nelerdi jewi kerekligi usınıs etilsin.

2. Álbette, aktyorlıq sheberlik hám sóz tańlaw sheberligine itibar qaratıń.

3. Gáplerińizde almasıqlardı kiris aǵza sıpatında paydalanıń.

Organizmiń vitaminlerge zárúrligin toltırıw ushın dárixanaǵa barıw shárt emes. Barlıq qızıl reńdegi palız eginlerindeki sıyaqlı pomidorda B hám C toparı vitaminleri, foliy kislotası da bar. **Pomidor** qan-tamır iskerligi hám awqattı sińiriw, kóriw, zat almasıw hám immunitetti qáliplestiriw ushın paydalı.

Geshir A vitaminine bay boladı. Bunnan basqa B, K, E, C toparınıń barlıq vitaminleri, kaliy, magniy, kalciy, natriy, temir, cink, yod, glyukoza hám fruktoza bar. Bul vitaminler júrek hám tamırlar salamatlıǵın saqlaydı, immunitetti bekkemleydi, kózdiń kóriwiniń jaqsılanıwın támiyinleydi, qandaǵı qant muǵdarın tártipke saladı.

Qabaq B, C, E, D toparı vitaminleri hám kem ushırasatuǵın K vitamini bar palız ónimi. Qabaqtaǵı paydalı zatlar tamırlardı aterosklerozdan, toqımalarǵı bolsa erte qartayıwdan hám asqınıwınan qorǵaydı. Qabaqtan qantlı diabet hám ósimtelerdi dawalawda járdem beretuǵın zatlardı da alıwǵa boladı.

Alma A, C, B₁, B₂, B₆ hám E vitaminleri, sonday-aq, magniy, fosfor, yod, temir, selen, kaliy, kalciy hám cink sıyaqlı vitamin hám minerallarǵa iye miywe túri. Olar este saqlaw hám dıqqattı jaqsılaydı, organizmge quwat beredi hám ekinshi túrdegi qantlı diabet rawajlanıwınıń aldın alıwǵa járdem beredi. Almadaǵı polifenollar qan basımın bir qálipke keltiredi hám insult qáwpin azaytadı.

Biye C, B₁ va B₆ vitaminlerine bay, sonday-aq, onda mıs, temir, kaliy hám magniy bar. Olar immun sistemasın qollap quwatlaydı, qan ketiwdi toqtatıw qásiyetine iye.

Mandarin A hám C vitaminlerine iye. Onda nerv sistemasınıń jaqsı islewi, bekkem immunitet payda bolıwı ushın áhmiyetli bolǵan kaliy bar. Ol ishektiń xızmetin bir qálipke keltiredi, terini jaqsılaydı.

Kók piyaz B, C, A hám K toparı vitaminleri, kóp muǵdarda kaliy, fosfor, kalciy, magniy, natriy minerallarına iye. Bul kompleks awqat sińiriw buzılǵanda, buwın awırǵanda, joqarı qan basımında paydalı bolıp, temir gemoglobinin kóbeytedi, K vitamini bolsa qan uyısıwınıń aldın aladı hám júrektiń xızmetin bir qálipke keltiredi.

Qurma júrek kesellikleri hám diabet rawajlanıwınıń qáwpin kemeytedi.

(T.Allayarov)

2-TEMA. GÜRES – MILLIY SPORT TÜRİ

1-SABAQ

Tapsırma 1.1. Súwretlerge dıqqat penen itibar beriń, pikirlewge tayarlanıń.

Tapsırma 1.2. Sorawlarǵa juwap beriń.

1. Sizler súwretlerde kimlerdi kórip turıpsız?
2. Bul kórinislerdi ulıwmalıq at penen atap, qanday tema bergen bolar edińiz?
3. Bul sport túrleriniń atların bilemiz be?
4. Milliy sport degende neni túsinesiz?
5. Olarda milliyliktiń qanday belgileri kórinip turadı?
6. Sport penen shuǵıllanıw adam ushın paydalı ma? Ne ushın?
7. Mámleket ne maqsette sportqa óz aldına itibar qaratadı?
8. Xalqımızǵa tiyisli milliy sport túrlerinen qaysıların bilesiz?

Tildegı barlıq sózler **mánili sóz shaqapları hám kómekshi sóz shaqapları** bolıp, úlken eki toparǵa bólinedi.

Mánili sóz shaqapları bólek turıp mání ańlatadı, gáp aǵzalarınıń biriniń sorawına juwap berip, óz aldına bir gáp aǵzası bola aladı.

Jeke turǵanda leksikalıq mání ańlatpaytuǵın hám belgili gáp aǵzasınıń xızmetin atqara almaytuǵın sózler **kómekshi sózler** delinedi. Mısalı: *ushın, hám, da, de, ta, te, haqqında, sayın, deyin, shekem, goy, gana* hám t.b.

Kómekshi sózlerdiń geyparaları ózinen aldınǵı sózdi keyingi sóz benen mánilik jaqtan baylanıstırsa (*Olar keshke **deyin** jumıs isledi*), al geyparaları teń mánili birgelkili aǵzalardı yamasa gáp penen gápti baylanıstıradı (*Qurban **menen** Joldasbay kirdi. Oqıw baslandı **hám** balalar mektebine asıqtı.*). Sonday-aq, geyparaları hesh nárseni baylanıstırmastan, tek ózi qatnaslı sóz yamasa pútin gápke qosımsha mání júkleydi. (*Aqırı, seni taptım **goy!***)

Kómekshi sózler usı xızmetine qaray **tirkewish, dáneker hám janapay** bolıp úsh túrge bólinedi.

Tapsırma 1.3. Tekstti kóshirip jazıp, kómekshi sózlerdi tabıń. Mánili sózlerden ayırmashılıǵın aytıp beriń. Olardıń qanday xızmetti atqarıp turǵanlıǵın aytıń.

Ol bas wázirden jasırın tapsırması barlıǵın eki ayaqlı bendege tis jarmaǵan edi, tula bedeni juwlap, tar mańlayına qos qolın tirep girttey otırdı da bas wázir meni sınap jorta aytıp otırǵan shıǵar degen isenim menen jáne tiklendi.

– Ullı bas wázir, ne deseńiz qayılman, biraq Siz jóninde, saray isleri jóninde tilime bassam, qara qaptal bolayın.

Bas áskerbası bas wázirdiń tek qorqıtıw ushın jekiringenin túsiniw otır edi. Máwleniń shını menen ǵarǵanǵanına kúlip jiberdi. Bas wázir astıńı ernin tislew menen kúlkisin tıydı.

– Meniń aytayın degenim, Asqar biylerdiń kelgeni emes edi, – dedi Máwlen art jaǵındaǵı esikte sańlaq joq pa degendey bir sıǵalap alıp. – Xan nókerliginen quwılǵan Alakózdiń awıladaǵı qádemlerinen axbarat bermekshi edim.

– Irkilme.

– Bayaǵı urısta óldi dep esabatı berilgen Genjemurat múyten tiri keldi. Alakóz benen bas qosıp aldı.

- Onnan hám xabarlımız. Alakóz jóninde ayt.
- Ol Asqar biy menen kóp ruwbasıladı úyine jıynadı. Zarlıq tóre menen Genjemurat Alakózdıń eki qolına aynalıptı. Sóytip, olar bir kún, bir tún másláhát qurdı.
- Óziń she?
- Qatnaspayın desem, waqıyanı tolıq bile almay qalarman dep qorqtım.
- Yaqshı, sóyley ber.
- Sonnan olar Qaraqum iyshangá da barıp «qaraqalpaq qıranı» degen at penen láshker dúziwge kelisti. Qaysı biy balasın qıranlıqqa jiberiwdi qálemese, ya balası joq bolsa, bir qıran ushın jaw-jaraq, at tawıp beriwge kelisildi: bir jaman jeri, oğan quwanısıp atırғанlar bar.

(T.Qayıpbergenov)

Tapsırma 1.4. Tómendegi tekst tiykarında ámeliy jumıslardı orınlań.

Gúres ata-babalarımızdan miyras bolıp kiyatırған xalqımız tariyxınıń ajıralmas bir bólegi. Milliy gúres haqqında sóz bolar eken, onıń IX ásirdeń baslarında xalıq arasında en jayǵanlıǵın tariyx maǵlıwmatlarınan bilemiz. Qaraqalpaq xalqı at shabıs, ılaq oyını, palwanlar gúresi, qoshqar dúgistiriwisiz toy bermegen.

1) Gápte feyildiń qaysı kategoriyası berilgen?

2) Feyillerdi mánili bóleklerge ajratıp, olardıń qanday xızmet atqarıp turǵanın aytıń. Úlgi: bar-sa-m (feyl tiykarı+shárt meyl qosımtası+I bet betlik jalǵawı)

Qońsılas Qazaqstan, Ózbekstan, Túrkménstan respublikalarınan belgili palwanlar toyǵa mirát etilip, bayraqqa túye, at, qoshqar, gilem sıyaqlı sıylıqlar berilgen. Gúres eldiń maqtanıshı, namısı esaplangan.

3) Qaysı sózler seslik qubılıslarǵa ushıraǵan? Úlgi: krem-kirem (epenteza)

4) Bul gáplerdegi «bayraq» sózin qalay túsinesiz?

Jawırını jerge tiymegen, yaǵnıy heshqashan utılmay, abıraydı qoldan bermey, kópshiliktiń algısına miyasar bolǵan palwanlar qatarında Kegeyli rayonınan Shamurat ulı Sapalaq hám Sapar ulı Jańabay palwanlardı xalıq húrmet penen esleydi. 1937-jılı Tashkent qalasınan Kegeyli rayonına jollama menen kelgen trener Abdiraxim Abdiraxmanov respublikamızda jas, biraq kúshli, jawırını qaqqaptay gúres sırların iyelegen, shınıqqan palwanlar bar ekenligine hayran qaladı.

5) Birinshi gáptegi qızıl menen berilgen sózlerdi qaysı kelbetlik sózler menen almastırıp sinonimlik mánide qollanıwǵa boladı?

6) Shamurat ulı Sapalaq menshikli atlıǵın jáne qanday sózler dizbegi menen beriwge boladı?

7) Eń sońǵı gáptegi qızıl menen berilgen sózler qurılısı jaǵınan qaysı kelbetlik túrine kiredi?

1937-jılı Ózbekstan Respublikası birinshiligi jarısında Sapalaq palwan óziniń awırlıq salmaǵında jeńiske erisip, chempion ataǵın aladı. Óziniń awırlıq salmaǵında 1948-jılǵa shekem Ózbekstan Respublikası chempionı ataǵın qoldan bermedi.

8) «Óziniń awırlıq salmaǵında» sózin qalay túsinesiz?

9) «Óziniń» sózi gápte qaysı sóz benen mánilik baylanısqa túse aladı?

Kegeylishi Saparov Jańabay palwan bolsa óz awırlıq salmaǵında Qazaqstan hám Orta Aziya palwanlarınıń arasında birinshi orındı jeńip alǵan palwan boldı. Ernazar shoyınshı, Jańabay, Sapalaq sıyaqlı palwanlardıń tásillerin, gúres sırların úyrenip, olardıń izin dawam etken palwanlar Satıpaldı Mıltıqbaev, Ómirbek Aytımov, Pirimbet Baljanov, Táńirbergen Turımbetov, Maqset Niyazımbetov, Yarash Kazakovlar boldı.

10) Menshikli atlıqlardı aytıń.

11) Kómekshi sózlerdi tabıń.

(Dj. Sultamuratov h.b. «Qaraqalpaqstannıń ataqlı palwanları» miynetinen)

Tapsırma 1.5. Sorawlarǵa joqarıdaǵı tekst tiykarında juwap beriń.

1. Gúresti ne ushın milliy sport túrine kirgizemiz?
2. Gúreske túsiw neshinshi ásirlerde dástúr sıpatında qollanılgan?
3. Qaraqalpaqstanlı palwanlar neshinshi jıllardan baslap jeńimpaz sıpatında kórine baslaǵan?
4. Qaraqalpaqstanlı palwanlardan kimlerdi bilip aldınıız?

Tapsırma 1.6. Tómenдеги tekstti oqıń. Ondaǵı qızıl menen berilgen sózlerdiń mánisin bilip alıń. Sol sózlerdiń mánilerin yadтан ayтып beriń.

Shabandozlardıń aytıwınsha at tuqımı bir jasqa shıqqansha «qulın», birden eki jasqa shekemgi aralıqta «qırıqpa» dep ataladı. Eki jastan baslap úsh jasqa shekem «gunan» boladı. Keyin tórt jasında «dónen»ge aylanadı. Beske tolganda

«besli» dep atalıp, altı jasında at boladı. Eger de jılqını úsh jıldan az baqsań, jiligi tolmaydı.

Eki jasqa shekem, «qırıqpa» waqtında bos qoyıp, ğunan waġında miniske sazlap bas úyretedi. Sonnan baslap jem berip, besin toltırıp altıǵa qaraǵanda jemlep baǵadı.

Mırzan shabandoz shákirtlerine tek at shabıwdı úyretip qoymastan, báygide atlardı jemlep hám demlep, seyislewdi de qatań úyretken.

Onıń aytıwınsha, shapqır atlarǵa shiginniń dáni tazalap berilse, júdá sińimli hám juǵımlı boladı eken, at tez semirer eken. Lekin bergen jem attıń ayaǵına túspewi ushın shigindi kelige túyip, qabıǵınan tazalaw kerek. Sonıń menen birge, atqa **gúlte jońshqanı** maydalap jegizip, izinen júweri bergen maqul. Nabada attıń ayaǵına jara tússe, porsıqtıń terisin baylaw kerek eken. Mırzan shabandoz jáne: «Jaqsı taylardı anasınan ayırma, sonda jiligi tolı boladı. Jaz aylarında shapqır attı kún túspeytuǵın qarańǵı **seyisxanada** baǵıw kerek. At degen aqıllı haywan, ol seniń ózin jaqsı kóretuǵınıńdı sezedi. Sol ushın basına qamshı menen urıwshı bolma. Alısqa shawıp kelgen attı jabıwlap suwıt. Teri basılǵan soń, suw ishkizip, jem ber. Eger at jaqın jerge shapqan bolsa, taǵı shawıp terin al» – dep pándiw-násiyat etken.

Ol qulındı jetpis kún dawamında júweri menen azıqlandırıp, baqqıdan shıǵaradı.

Tulpar shapqan Mırzan shabandozdıń ózi de tegin adam bolmaǵan. Ol gúzde qırman alganda «Qazaqı qap»tı toltırıp dán arqalaydı eken. «Qazaqı qap»qa 270 kilogramm dán ketedi eken.

(B.Seytaev)

2-SABAQ

Ámeliy jumıslar isleymiz!

Jarshı jıldam qurdı bir aynalıp Ernazardıń atın daǵazaladı. Óshigip turǵan iranlı ayaqların burıńıdan da salmaqlı kóterip taltańlawı menen, júnles, temir túsli bileklerin sıbanıp, appaq tislerin kórsete tislenip Ernazarǵa qarsı júris etti. Ernazar onıń teńeyinde júdá nárenjan edi. Nurlıbektiń ólgenin kórgenler onnan sirá biydáme.

Tapsırma 2.1.

1. Abzactıń birinshi gápindeki ráwishtiń sinonimin aytıń.
2. Ekinshi gápindeki dizbekli qospa kelbetlikti jay kelbetlikke aylandırıń.

3. Úshinshi gáptegi kelbetlikniñ sinonimin tabıń.

4. Tórtinshi gáptegi kelbetlik jasawshı qosımtanıñ sinonim qosımtasın tabıń.

Ernazar iranlınıñ Nurlıbek penen gúresinde tásillerin baqlap otırǵan edi, oǵan tutıw bermedi. Ya ayanısthan ba, ya watanlasına súyispenshilikten be, tamashagóyler tolayımı menen Ernazardıń tárepinde. Onıń shaqqanlıq etip iranlınıñ birneshe tarpawınan aman shıqqanına xannıñ dógeregindegiler-ám yoshlanıp, Ernazardıń jeńisine tilek tilesti. Hátte, xannıñ «bas, Ernazarjan!» degeni de esitildi.

Tapsırma 2.2.

1. Birinshi gápten kómekshi sózdi tabıń, onıń qanday xızmetti atqarıp kelgenligin aytıń.
2. Ekinshi gáptegi dórendi atlıqlardı tawıp, qanday qosımtalar arqalı jasalǵanın aytıń.
3. Hámme ne ushın Ernazardıń jeńisine tilekles bolıp turǵanlıǵınıñ sebebin aytıń.

Palwanlar teke tiresin qılıp keshke shekem alıstı, jıǵısa almadı. Ímirt jabılǵanda xan jarshılardı shaqırtıp, gúres jáne bir kún dawam etetuǵınlıǵın daǵazalattı.

Bul xabardan soń pútkil qala gúres maydanına ıǵılıp, tamashagóyler túni menen tarqaspadı.

Xiywada tap usı aqshamdaǵıday bolıp «qaraqalpaq», «Ernazar» sózleri tillerde úzliksiz kóp jańǵırǵan emes. Úlkenniñ de, kishiniñ de, xiywalınıñ da, qaraqalpaqtıñ da pútkil Xorezm shuqırınan jıynalǵan barlıq tamashagóylerdiñ tilegi Ernazardıń jeńisi. Sol kúngi tań namazınıñ azanına da Ernazardıń atı qosılıp aytilǵanday sezildi duyım jurta.

Tapsırma 2.3.

1. Abzactaǵı «teke tires qılıw» sózler dizbegin qalay túsindińiz?
2. Úshinshi gáptegi kómekshi sózler qaysılar?
3. Besinshi gáptegi atlıqlasqan kelbetlikler qaysılar?
4. Altınshı gápte qanday almasıq túrleri qatnasqan?

Sáskede gúres qaytadan dawam ettirildi. Palwanlardıñ sharshaǵanı málim bolıp tursa da, háreketleri jedelli. Iranlı keshe ózine isenimli edi, búgin ádewir-aq basılǵan, hátte, qorqıńqırıp háreket etip júripti. Ernazar búgin biraz ózgergen,

keshegidey kúyiniп shırppa-shırp asıla bermeydi, júdá ğaybar salmaq penen umtilıp, geyde alistan-aq ińırsıp jambas uradı. Ol gúńirenip jambas urğan sayın tamashagóyler qosıla shuwlasıp «há Ernazar, há qaraqalpaq» desip ińırsıydı.

Kún túslikke tirelgen máhálde ekewi-ám suwġa shomılġanday boldı da, kózlerine ter quyılıp, alma-gezek súrnigiwlerge qaradı. Bir waqıtta heshkimge elespesiz bir payıtın tawıp Ernazardıń «Hap!» dep bir ğaybarlanġanı máttal, jurt iranlınıń ayaġı jerden kóterilip, Ernazardıń qushaġında baratırġanın kórди.

Tapsırma 2.4.

- 1. Gúresip atırġan Ernazar menen iranlınıń jaġdayın kelbetlikler menen beriń.**
- 2. Sáske, túslik, ımırt sózleriniń mánilik ózgesheliklerin aytıń.**
- 3. «Ġaybarlanıw» sózin sinonim sózi menen almasıtıp beriń.**

Ernazar sol pátı menen kem-kem ekshep iranlını kókiregine kóterdi de xannıń shárdáresiniń aldına aparıp shúy tóbesinen tasladı. Iranlı qazıqtay qadalıp barıp qaq arqasınan tústi.

Tamashagóyler quwanıştan «Yasha, Ernazar!» desip shuw ete qaldı. Birazlardıń betlerin quwanış kóz jasları juwdı, hátte, xannıń da kózlerinen quwanış jası mólt etti.

– Biylik shapanı! – dep súrenledi xan.

Bas wázir ushıp túrgeldi de, Ernazarġa qızıl móreli shapan ákelip japtı.

– Há, palwan qaraqalpaq! – dedi xan Ernazardıń atın umıttı. – Kózleriń ala eken, saġan «Alakóz palwan» degen laqap beremen. Alakóz, ullı Xiywanıń dańqın kótergeniń ushın búginnen baslap óz ruwıńa biyseń!

– Qullıq, ullı xanımız, – dep Ernazar qol qawsırdı.

(«Qaraqalpaq dástanı»)

Tapsırma 2.5.

- 1. Xan ne ushın Ernazarġa biylik shapanın berdi?**
- 2. Biylik shapanı qanday kóriniste edi?**
- 3. «Alakóz» ataġı Ernazarġa qalayınsha berilgen eken?**

Tapsırma 2.6. Tómendegi sózlerdiń mánisine itibar beriń hám este saqlań.

Qur at. 1. Kópshiliktiń bir orıńa jıynalıp, aynala-dógerek bolıp turıwı, uylıġısıwı. 2. Úydiń keregeleri menen uwiqların hám úziktiń ishki jaġın baylaytuġın eni úsh elidey etip júnnen yamasa paxta jibinen toqılġan jalpaq baw.

Tásil at. 1. Belgili bir isti islew, onı bájray keltiriw ushın qollanilatúgın usıl, ádis, hiyle. Sheberlik qıl, shekpenińe tiygizbe, Tiygizbestiń tásili bar, jóni bar (K.Irmanov). 2. Awıs. Quwlıq, shaqqanlıq.

Tolayım r. – *Jalpi, tegis, bári*. Qalanıń bir kóshesin tolayım ákelip qondırǵan sıyaqlı (T.Qayıpbergenov).

Ímirt at. – *Íńir, gewgim*. Ímirt jabılıw – kún batıp qarańǵı gewgim túsiw. Ímirt jabılǵannan keyin dalada bireń-sarań adamlar da úylerine kirdi (K.Sultanov).

Sáske at – Azanda kúnniń biraz kóterilgen waqtı. Tursam sáske bolıp qalǵan eken (J.Aymurzaev).

Móreli kel. – Móre basılǵan, móre menen bezelgen shapan. (Móre – hár qıylı ósimlik boyawları menen bezelgen belgi) (túsindirme sózlikten)

Tirkewishler ózi dizbeklesetuǵın atlıq yamasa atlıq mánisindegi sózden keyin kelip, olardıń sepleniwin talap etedi hám sol sózlerdi basqa bir mánili sózler menen basqarıwshı baylanısqa túsirip, basqarıwshı hám basqarıwshı sózlerdiń arasında hár túrli **zatlıq, waqıtlıq, orınlıq, sınlıq, sebeplik, maqsetlik, salıstırıwshılıq** hám t.b. mánilerdi bildiredi.

Tirkewishler dizbeklesip kelgen sózi menen birge bir sorawǵa juwap beredi hám sol sóz benen birge bir gáp aǵzasınıń xızmetin atqaradı. Tirkewishler dizbeklesetuǵın sózinen bólek jazıladı. Mısalı: 1. *Qoylar ushin ot-shóp jıynadı*. (bul gápte tirkewish ataw sepligindegi sóz benen dizbeklesken, sol sóz benen birgelikte zatlıq mánini ańlatıp, tolıqlawısh wazıypasın atqarıp kelgen) 2. *Biraz otırǵannan soń hal-jaǵday sorastı*. (bul gápte tirkewish shıǵıs sepligindegi sóz benen dizbeklesken, sol sóz benen birgelikte waqıtlıq mánini ańlatıp, pısıqlawısh wazıypasın atqarıp kelgen)

Tirkewishler kóbinese ataw, barıs, shıǵıs, geyde júdá siyrek tabıs seplik jalǵawlı atawısh hám atawıshlıq xızmettegi sózler menen qollanıladı.

Tapsırma 2.7. Tómendegi tekste qızıl menen berilgen tirkewishlerdiń qaysı seplikti basqarıp, qanday máni ańlatıp turǵanın hám olardıń birgelikte qaysı gáp aǵzası xızmetinde kelgenligin aytıń.

Kókpar –«Ílaq oyını» qaydan kelip shıqqan?

Qaraqalpaq xalqı áyyemgi dáwirlerden **baslap**, attı tek kólik retinde paydalanıp qoymastan, júrmel-shapqır jılqılar járdeminde hár túrli at sport jarısların ótkeriwdi úrdiske aylandırǵan.

Kókpar – ılaq oyını tek qaraqalpaq xalqı **arasında** emes, túrkiy tilles xanalaslar **arasında** da keń tarqalǵan. Erte zamanlarda sharwalardıń dúzde júrgen mallarına qasqır shawıp kún bermegen. Bir saparı bir topar shabandoz jigitle qasqırdı bir-biri **menen** at ústinde tartısıp oynap, sonnan kókpar oyını payda bolǵan eken deydi. Sońınan qasqırdıń ornına eshki, ılaq yamasa ógizdiń ishek-qarnın alıp taslap, tulıptı kókpar **sıpatında** paydalanıp, shabandozlardıń **aldına** taslanatuǵın bolǵan.

Shabandoz ılaqtı shaqqanlıq **penen** búrip alıp, taqımınan basıp heshkimge bermey belgilengen orınǵa – qurǵa ákelip taslawı shárt. Sonday-aq, shabandozlar arasında qolıń **menen** tartsań, hadal esaplangan, al attan, adamnan uslaw, asılıw qadaǵan etilgen. Haqıyqiy shabandozlar atqa qızıqqanı sonshelli, attıń er-turmanın da júdá sánli etip bezegen. Olar aq baslı er, ala qayıs, júwen, tebingi, qamshı, qos bay, qınap – qusaǵan at mingende zárúr nárselerdi de kóz qarashıǵınday qásterlegen.

(B.Seytaev)

Ańlatıw: menen (benen, penen) kómekshi sózi tirkewishlik xızmeti menen qatar, birgelkili mánili eki sózdiń arasın baylanıstırıp, dánekerlik xızmette de qollanıladı. Mısalı: *Jańa qonıs bolıp atırǵan salikeshler menen sharwalardıń balaları oqıytuǵın mektep Asqardikinen táwir-aq alıs edi. (I.Q.)* Bul gápte **menen** kómekshi sózi teń mánili birgelkili aǵzalardı baylanıstırıp kelgen hám dáneker xızmetinde qollanılgan.

Tapsırma 2.8. Tekst ústinde ámeliy jumıs isleymiz!

ERNAZAR «SHOYÍNSHÍ»

Ernazar jarlı shańaraqtan shıqqan, joqshılıqtı kóp kórgen. Talap islep qońsilas Xorezmda bir bayǵa diyqan boladı. Baydıń Ernazardan basqa jáne eki diyqanı bar eken. Sol eki diyqanǵa bas bolıp ol baydıń jumısların isley beredi.

Bir kúnleri bay eki diyqanı menen Ernazardı beldar etip qazıwǵa jiberedi. Úsh diyqan at arba menen azıqların alıp qazıwǵa baradı. Eki diyqandı aqıraǵa qoyıp Ernazar ultanǵa túsedı. Solay etip, úsh adamnıń qazıwın bir ózi qaza beredi.

1. Birinshi abzacta bir-birine sinonim bola alatuđın sózlerdi tabıń.
2. «Beldar» sóziniń mánisin túsindirip beriń.
3. Ekinshi abzactađı **menen** sóziniń qaysı kómekshi sóz wazıypasın atqarıp turđanın aytıń.

Aradan úsh kún ótedi. Qarıw bolđan menen Ernazardıń ebeteysizliginen beldiń sabı onıń qolın alıp ketedi. Qolları qanap jara boladı.

Sol waqıtta qolına qamshısın oynatıp jasawıl keledi.

– **Boyda qarıwıń bar** palwan deneli jigit ekenseń, bir óziń úsh adamnıń jumısın islep atırsań. Burın ne káriń bar edi? – dep soraydı.

Bul sorawğa Ernazar: – kishirek toy-merekelerde gúresetuđın edim, – dep juwap beredi.

Isi erikken jasawıldıń ođan: «eger de usı alamannıń jartısın jıgıp berseń qazıwdan azat etemen» degen usınısına Ernazar: «eger usı miynetten azat etetuđın bolsań, onda jıgıp beremen» dep juwap qaytaradı.

Túski shaydan keyin jasawıl bası: «gúres boladı» dep jar urđızıp mıńğa shamalas adamdı bir jerge toplaydı.

1. Dialogtan óz ara sinonim sózlerdi tawıp jazıń.
2. Qızıl menen berilgen sózler dizbegin sol mánini beretuğın kelbetlik sózler menen almastırıp jazıń.

Ernazar ortağa shığıwı menen bir topar adam ođan qarap juwıradı, biraq jasawıl olardı birimlep keliń dep qaytaradı. Gúreske túskenlerdi Ernazar izli-izinen jıgadı. Kimisi belden, kimisi qabırđadan ayırılıp atır. Onlađan adamdı jıqqannan keyin ođan heshbir adam betley almaydı. Gúres tarqağannan keyin jasawıl bası Ernazardı wáde boyınsha qazıwdan azat etedi. Al ol bolsa: – jasawıldan eki joldasımdı da azat etpeseń, men de qaytpayman, – dep turıp aladı. Jasawıl onıń joldasların da qazıwdan azat etip, qollarına qağaz berip qaytaradı.

1. Ernazar ne sebep qazıwdan azat etiledi?
2. Ernazar jasawılğa qanday shárt qoyadı?
3. «Qollarına qađaz berip qaytardı» gápin qalay túsindińiz?

1) Úshewi baydıń úyine qaytıp keledi. Waqtınan burın kelgenine bay qáweterlenip, olardan sebebin soraydı. Bular bolsa, jasawıldıń bergен qađazın bayğa kórsetedi. Bul xabarğa baydıń kewli xosh bolıp, Ernazarğa degen húrmeti artadı.

2) Bir kúnleri qońsilas awılda turatúgın bir bay úlken toy beredi. Bay úy ishin toygá alıp barıwdı Ernazarǵa tapsıradı.

3) Bir hápte dawam etken toyda **qoshqar urıstırıw, qoraz urıstırıw, báygige at jiberiw, qullası, toydıń qızıǵınıń bári** boladı. Palwanlar gúresinde toy iyesiniń palwanı qońsilas túrkmeniń palwanınan jıgılıp qaladı. Abıray qoldan ketip, túrkmen palwanǵa shıǵatúgın talaban bar ma dep jar saldıradı bay. Ernazardıń xojayını kelip, onı kiyindirip ortaǵa alıp shıǵadı. Túrkmen palwan bolsa, bunı balasınıp, ornında otıra beredi. Buǵan shıdamaǵan jasawıl bası: – «tur ornıńnan, saǵan talaban keldi» – deydi.

1. Birinshi abzactan atlıqlasqan sanlıqtı tabıń.

2. Ekinshi abzactaǵı atlıqlasqan kelbetlikti qaysı almasıq penen almastırıp qollanıwǵa boladı?

3. Úshinshi abzacta qızıl menen berilgen sózler arasına ne sebep útir qoyılǵanın aytıń.

1) Eki palwan alisa ketedi. Túrkmen palwanınıń Ernazardı ornınan qozǵay almay turǵanın qarap turǵan baylar bayqǵan edi. Ernazar onıń bir qolın bekkem uslap alıp jazdırmaydı. Ekinshi qolın palwan súyekke ótkerip jiberip, qayımın tawıp ayaqqa toǵanaq saladı. Túrkmen palwanı kesken gellektey bolıp jerge qulaǵanda, jerdiń shańı burq ete qaldı.

2) Jıynalǵan alaman abıraydı qoldan bermegeni ushın Ernazardı baslarına kóteredi. Jasawıl bası onıń qolınan uslap qurdı bir aylandıradı. Ernazarǵa xan teńge túyilgen oramallar qarday jawıladı. Solay etip, Ernazar toyda abıraylı bolıp, arbasın aydap qaytadı. Oǵan shekem bay onı qara jumısqa jegip qoyǵan, al endi onı bunday jumıslarǵa jumsamaydı.

3) Ol Ernazar «shoyınshı» degen laqaptı jası qırqlarǵa shamalasqanda alǵan. Quyılǵan shoyınday turıp alıp, ornınan palwanlar qozǵalta almaǵanı ushın xalıq onı usılay atap ketken. Ol bir jasar baspaq, tanalardı qoltıqlap, tırp etkizbey payapıl kópirlerden alıp óte beredi eken.

(O.Sulaymanov)

1. «Ayaqqa toǵanaq saldı» sózler dizbeginiń mánisin aytıń.

2. Ekinshi abzactaǵı tirkewishlerdiń qaysı sepliktegi sózlerdi basqarıp kelip, qanday máni ańlatıp turǵanlıǵın aytıń.

3. Ekinshi abzactaǵı «qara» sóziniń mánisin tabıń.

4. Ernazarǵa ne ushın «Shoyınshı» laqabı beriledi?

BILIMIMIZDI TEKSEREMIZ. BAQLAW JUMÍSÍ USHÍN TAPSÍRMALAR

1-tapsırma

Quyashtıń dúzilislik sxeması 70 % vodorod hám 30 % geliyden ibarat. Geliy, tiykarınan, Quyashtıń orayında – yadrosında toplanǵan. Yadroda termoyadro reakciyası júz beredi. Energiya yadrodan Quyash sırtına uzatıladı. Quyash sırtın orap turıwshı atmosfera úsh qatlamnan ibarat: fotosfera, xromosfera hám quyash taji. Fotosfera qaynap turǵan gúrishli bókpendi esletedi. Quyashtıń sırtında qaynawshı dán sıyaqlı elementlerdiń uzınlıǵı mınılap kilometrge jetedi. Quyashqa qara daqlar, jalınlar hám protuberanslar gá payda boladı, gá joǵalıp turadı. Protuberanslar – Quyashtıń sırtınan atılıp shıqqan shoq tárizli gaz. Olardıń bálentligi ayırım jaǵdaylarda mınılap kilometrge soziladı. Bulardıń bárin astronomlar Quyashtı baqlawǵa mólsherlengen, kózdi qorǵawshı qurılmaǵa iye arnawlı teleskoplar járdeminde kórgen.

1. Quyashtıń orayın iyelep turıwshı element onıń dúzilislik sxemasınıń kópshiligin quray ma, yamasa az muǵdarın quray ma?

2. Tiykarǵı energiya Quyashtıń qaysı bóliminen uzatıladı?

3. «Gúrishli bókpen» atmosferanıń qaysı qatlamı?

4. Quyashqa protuberanslardı qalay kóriwge boladı?

Quyash tajın Quyash tutılıwı waqtında kóriwge boladı. Quyash penen Jer ortasına Ay kelip qalǵanda Quyash tutıladı. Aydıń jónelisi Quyashtıń jónelisin tosadı. Ay Jerge saya saladı. Tajdıń forması Quyashtıń belsendiligine baylanıslı: geyde taj tozǵıǵan shashqa uqsaydı, geyde ápsanalardaǵı sulıw qustıń qanatlarına uqsap kórinedi.

5. Penen sózi qaysı kómekshi sóz xızmetinde kelgen?

6. Quyash, Jer, Ay sózleri ne ushın bas hárip penen berilgen?

Juldızlar qanday dúnyaǵa kelgen? Juldızlardıń ómiri milliardlap jıllar dawam etedi. Olar gaz hám shańnıń kosmoslıq toplamlarında – aymaqlarında payda boladı. Aymaqlardaǵı elementlerdiń bir bólimi tıǵızlanıp sıǵılǵan bulttı payda etedi. Tartısıw kúshi tásirinde bult kishireyip baradı, onıń tıǵızlıǵı bolsa sol dárejede asıp ketedi, partlap keteyin deydi. Bunday bulttı astronomlar protojuldız – áyyemgi juldız dep ataydı. Yadro reakciyası baslanıp biziń Quyashqa uqsáǵan jańa juldız payda boladı.

7. Bul abzac feyildiń qaysı máhálinde bayanlangan?

(Balalar astronomiyası)

2-tapsırma

Bir kúni bulardıń úyine sıylı miyman keldi. Úyiniń ishi menen «aǵayın keldi» – dep quwanısıp, hawızdıń boyındaǵı qoyıw sayamanlı, payızlı jerge tósekti qalıń salıp, **girbińsiz** kútip jiberdi. Miyman ketkennen keyin, Aynagúl atasına:

– Jańaǵı kelgen adamdı sizler sonsha sıyladıńız, húrmetlep atırsız, sen sırtqa bir shıǵıp ketken waqıtta, ol maǵan «sen jaman adamnıń qızısań» dedi hám jaman kózi menen bir qarap edi, jerge kirip kete jazladım. Úyge onday adamlar kelse, men qorqaman, – dedi júzin tómen salıp.

– Ondaý bolsa, ol adamğa nálet bolsın! Ol seniń ákeńdi sirá kórgen-ám joq góy! Kórmek túwe, atın esitkenniń ózinde aybınatuğın **sumıray** búgin **belsendi** bolıp, adam **sayıwğa** ótken eken-dá!... Ol ayta beredi, qızım. «Iyt joqta shoshqa úredi» degendey, **parasatlı** el aǵalarınıń súrginge ushıraǵanınıń sebebinen bul **ishkerneniń** elge aǵa bolǵandaǵı sóyleytuğın sózine qara! Onı endi kórsen bolar, **sazayın beremen**, – dep Aynagúldiń atası qashshan ketip qalǵan qonaqtıń sırtınan gijindi.

– Qapa bolma, qızım, seniń ákeń **órkókirek**, biraq hadal, miyirman adam boldı, – dep onıń óz qızı emesligin abaysızda aytıp saldı, óz aǵayininen qorlanǵanına arı kelgen ǵarrı.

– Ata, óytip meniń ákem kim, sen emes pe? – dedi Aynagúl atasınan burın esitpegen sózin birinshi esitkenine **ájeplenip**.

Aynagúl usı jasına kelgenshe ákesiniń basqa adam ekenin bilmey ósti. Ákem Gúlmurat, anam Qatiyra emes pe dep hesh oylamaǵan.

(G.Esemuratova)

Teksttegi qızıl menen berilgen sózlerdi sózliklerden izlep tabıń hám olardıń mánilerin bilip alıń.

3-tapsırma

Juldızlar kartası – juldızlar **aspanı** yamasa onıń bir bóleginiń kartası bolıp, **Aspanıń** qońsı bólimleri yaki ayırım bólimleriniń juldızlarınıń kartaları juldız atlasları dep te ataladı. Juldızlar kartası kerekli **juldızlarǵa teleskoptı** tuwrılaw, juldız **kataloglarında** berilgen juldızlardı aspanda yaki astrofotografiyada tabıw, **planeta**, kometa hám ózgeriwsheń juldızlardı olardıń koordinatalarına tiykarlanıp aspanda izlew ushın qollanıladı.

Juldız kartaları ádette ekvatorlıq koordinatalar sistemasında berilgen koordinata torına tiykarlanıp dúziledi.

1. Abzacta qızıl menen berilgen sózler qaysı sóz shaqabı hám olar qaysı seplikte turǵanlıǵın aytıń.

Eń áyyemgi juldız kartaları XIII ásirlerde jaratılǵan. Bunnan aldın, tiykarınan, juldızlar globusı qollanılgan. Juldızlar tiykarınan globuslarda túrli formalar yamasa grek hám rimlilerdiń mifologiyasındaǵı qaharmanlar Persey, Gerkules hám taǵı basqalar sıpatında sáwlelengen.

Astronomiya tariyxında Bayer (1603), Geveliy (1690), Flemstida (1729) h.t.b. alımlardıń juldız atlasları úlken áhmiyetke iye bolıp esaplanadı.

2. Tómendegi qaysı pikirdi «yaq» dep biykarlaymız?

A) Persey, Gerkules globuslardaǵı juldızlar kórinisin sáwlelendiriwde paydalanılǵan.

B) XVIII ázirde Flemstida juldız atlasın dóretken.

C) Astronomiya tariyxında birinshi bolıp Bayer juldız atlasın dóretken.

D) Juldızlar kartasınan soń juldızlar globusı payda bolǵan.

XIX ásirde fotografiyanı astronomiyaǵa alıp kiriw nátiyjesinde juldız kartaları aspannıń fotosúwretleri járdeminde dúzile basladı.

Oraylıq Aziyada Muxammed Taraǵay ibn Shaxrux ibn Temur Uluǵbek Kuraganıy tariyxta qattıqol húkimdar sıpatında emes, al alım sıpatında tán alınǵan. Ol óz dáwirinen anaǵurlım dárejede ilgerilep ketken alım bolǵan. Sebebi onıń islegen islerin zamanlasları túsine almaǵan.

3. Bul abzacqa onıń mazmunın tolıq ashıp beretuǵın tema tańlap qoyıń.

4-tapsırma

1. Ózligińizden almasıq túrleri menen feyil formaların qatnastırǵan halda 6 gáp qurań. Olardıń bette-sanda kelisip baylanısıwına itibar qaratıń.

1) Observatoriya eki bólimnen ibarat bolıp, jer astı bólimi saqlanıp qalǵan. Uluǵbektiń ózi observatoriyada kúni-túni jumıs islegen. Miynetleriniń arqasında «Ziji Kuraganıy» juldızlar katalogın jaratıp, onda astronom 1018 juldızdı súwretlep, olardı 38 juldızlar toparına ajratqan.

2) Belgili astronom, shayır, tariyxshı, matematik bolǵan Uluǵbek kútá anıqlıq penen juldızlı jıldıń uzınlıǵın **365 kún, 6 saat, 10 minut, 8 sekund** ekenligin esaplay aldı, bunda qátelik bir minuttan kem waqıttı quradı. Sonday-aq, ol Jer oǵınıń aǵıwın anıqlaǵan. Hátteki, qıtaylılar da Uluǵbektiń astronomiyalıq esaplawlarınan paydalanǵan. Aradan 200 jil ótip, inglıs alımları Uluǵbektiń ashılıwları menen shuǵıllanıp, onıń ilimiy miynetlerin latin tiline awdarmaladı.

3) Mirza Uluǵbektiń óliminen keyin bul observatoriya jáne 20 jil isledi, biraq tez arada jawıldı hám imarat kem-kem qulay basladı. Observatoriya saqlanıp qalǵan hújjetlerdi izertlew arqalı 1908-jılı arxeolog Vyatkin tárepinen tabıldı.

2. Birinshi abzacta ózlik almasıǵı ózinen aldın qaysı seplikti talap etip kelgen?

3. Ekinshi abzacta qızıl menen berilgen sózler arasına ne sebep útir qoyılǵan?

4. Astronom hám arxeolog sózleriniń mánisin túsindirip beriń.

5-tapsırma

Tómendegi berilgen atamalardıń durıs aytılwı hám imlasına dıqqat qaratıń. Olarǵa itibar qaratıp úyreniń hám qaramastan taqtada jazıp beriń.

Katalog, astrofotografiya, kometa, koordinata, ekvator, globus, fotosúwret, observatoriya, diametr, meridian, gradus.

IV BÓLIM. KÁSIBIM – MAQTANIŞHÍM

1-TEMA. KELESHEK KÁSIPLERI

1-SABAQ

Tapsırma 1.1. Súwretlerge dıqqat penen itibar beriń, pikirlewge tayarlanıń.

Tapsırma 1.2. Sorawlarǵa juwap beriń.

1. Súwretlerde kimlerdi kórip turıpsız?
2. Olar ne islep atır?
3. Bul súwrettegilerdi ulıwmalıq at penen qalay atasaq boladı?
4. Kásip penen ónerdiń ózgesheligi bar ma?
5. Bul kásipler joqarı maǵlıwmattı talap ete me?
6. Olardı qanday kásip atları menen shaqıramız?
7. Qaysı atama ózlestirilgen sóz, qaysısı óz sózimiz?
8. Bul kásipler ótken ásirde bar bolǵan ba?
9. Bul kásiplerdiń payda bolıwına ne sebepshi bolǵan dep oylaysız?
10. Keleshekte jáne qanday kásipler payda bolıwı múmkin?

Tapsırma 1.3. Jaslardı kásipke baǵdarlaw boyınsha sorawnama alınatuǵın bolsa, siz tómendegi qaysı talap tiykarında óz kásibińizdi tańlaǵan bolar edińiz?

- A) jeke qábilettime qaray
- B) sol kásipke bolǵan muhabbatıma qaray

- C) finansliq imkaniyatlarına qaray
D) ata-anamniń qararına qaray

Tirkewishler shıǵısına qaray úsh toparǵa bólinedi: **túpkilikli tirkewishler, atawish tirkewishler hám feyil tirkewishler.**

1. Túpkilikli tirkewishler toparına óziniń jeke turǵandaǵı leksikalıq mánisinen birotala ayırılǵan kómekshi sózler kiredi. Olar mınalar: **ushın, deyin, sheyin, shekem, sayın, kibi, yańlı, tárizli, sıyaqlı, menen, haqqında, tuwralı, jóninde, arqalı, juwıq, salım** hám t.b. Bulardıń mánisi ózleri dizbeklesip kelgen sózler menen birge anıqlanadı.

Tapsırma 1.4. Tómendegi teksten tirkewishlerdi tabıń, olardıń tirkewishtiń shıǵısı boyınsha qaysı túrine kiretuǵınlıǵın aytıń.

Atamniń kásibi

Meniń atam ekinshi jer júzilik urıstıń mayıbı. Onıń bir ayaǵın fashist oǵı julıp ketken. Ol sonda da úyde qarap otırmaydı. Stadionniń qasındaǵı kishkene budkada etik mayshı bolıp isleydi. Bizler atamniń islep tapqan aqshasına zárúr emespiz. Ağam da, apam da, ájaǵam da jumıs isleydi. Atama: «jumıs islemey-aq qoy» dep talay mártebe aytqan menen, ol isley beredi. Adamlardıń mútájin pitkergendi abzal kóredi.

Bizler atamniń budkasınıń qasındaǵı stadionda hár kúni sabaqtan soń futbol oynaymız. Biraq atam meniń futbol oynaǵanıma qarsı, ayaqtan mayrılıp qaladı dey me, sporttıń basqa túri menen shuǵıllan dey beredi.

2. Atawish tirkewishler toparına atawish hám ráwish sózlerden kómekshilik xızmetke ótken **keyin, soń, burın, aldın, basqa, ózge, janında, qasında, ústinde, tusında, artında, ústinde, ishinde, beri, (berli)** hám t.b. sózler kiredi. Bul toparǵa kiretuǵın kómekshi sózler ornı menen birde mánili sóz, birde kómekshi sóz xızmetinde qollanıladı. Mısalı: 1. Ol **keyin** keldi. 2. Bizler úyge **burın** keldik. 3. Ol hámmeden **keyin** keldi. 4. Ol bizlerden **burın** keldi. Bul mısallardaǵı 1- 2 – gáplerdegi **keyin, burın** sózleri óz aldına jeke qollanılıp ráwish, al 3 – 4 – gáplerdegi **keyin, burın** sózleri aldındaǵı seplik qosımtalı sózlerge dizbeklesip, tirkewish wazıypasın atqaradı.

Meniń futboldı taslap ketiwge kózim qıymaydı. Óytkeni, balalar sport mektebindegi trenerimiz «Sennen nátiyje shıǵadı» dep meni hámmeniń aldında

maqstaydı. Bir saparı qońsı kósheniń komandası menen oynap atırǵanıımızda top jırtılıp qaldı. Basqa top joq, bizler bolsaq, 1:0 esabında utılıp atırmız. Endi ne qılamız dep qapa bolıp turǵanda kapitanımız:

– Azat, seniń atań etikshi ǵoy, apar tigip bersin, – dedi.

Men toptı alıp, atamniń budkasına qaray juwırıp kettim. Kelsem, úsh kisi tuflıyın maylatıw ushın gezek kútip tur eken. Jumısımdı aytıwǵa batına almay, atamniń qasına jırtıq toptı qoydım. Atam da meniń ne ushın kelgenimdi dárhal sezdi:

3. Feyil tirkewishler toparına kómekshi sóz wazıypasına ótken **qarap, qaray, qaraǵanda, qaramastan, baslap, boylap, jaǵalap** hám t.b. kómekshi sózler kiredi. Bulardıń geyparaları gáp ishinde qollanıw ózgesheligine qaray, birde mánili sóz, birde kómekshi sóz wazıypalarında qollanıla beredi.

– Mına adamlardı jibergennen soń tigip beremen, balam, – dedi.

– Joraları asıǵıs kútip turǵan shıǵar, bizlerge qaramastan tigip bereǵoyıń, bizler kútip turamız,– dedi birewi meniń jaǵdayımdı túsiniw.

Atam olardıń ruqsatına bola toptı tigip berdi. Men onı awzıma alıp úrledim de quwanışım qoynıma sıymay, stadion betke juwırıp kettim.

Erteńine sabaqtan keyin bizler taǵı bir kósheniń komandası menen joldaslıq ushırasıw ótkerdik. Top taǵı bir jerinen sótilip, jırtıldı.

– Azat, atańa aparıp, tiktirip qayt! – dedi qarsılas komandanıń bir balası.

– Yaq, atamniń jumısına kesent etpeymen, – dedim men.

Aparsesh! Búgin bir pátińke may pulın azlaw ákeler úyińe! – dedi jańaǵı bala qazbalap.

Meniń qattı ızam keldi, onıń menen tóbelesejaq edim, joralarım tásele bergen soń ózimdi bastım. Oyındı taslap úyge keldim.

Sol kúni mazam bolǵan joq. Awhalımdı atam dárhal sezdi.

– Saǵan ne boldı, ne ushın kewil-xoshiń joq, balam? – dedi ol.

Men bolǵan waqıya haqqında barlıǵın qaldırmastan aytıp berdim.

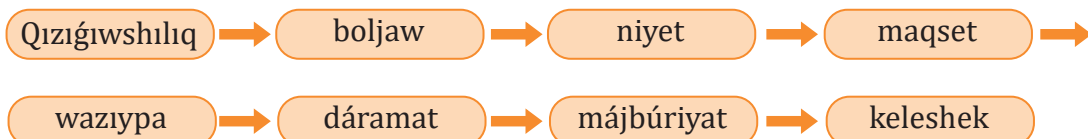
– Kásiptiń jamanı joq, balam, – dedi atam. Qanday kásipte isleseń de el-jurtıńa, xalqıńa, watanıńa kerek bolıwıń kerek...

Atamniń gáplerinen keyin bul sózlerdiń tereń mánisin uqqanday boldım hám onı maqullap basımdı iyzedim.

(A.Sultanov)

Tapsırma 1.5. Ózińizdiń qaysı kásipti iyelemekshi ekenligińiz haqqında qısqa dóretiwshilik tekst jazıń. Bul tekstten tirkewish hám onıń túrlerin tabıń. Tekste tómendegi sózlerdi paydalanıń.

2-SABAQ

Tapsırma 2.1. Tekstti túsinip oqıń.

Ilim hám kosmos penen baylanıslı kásipler.

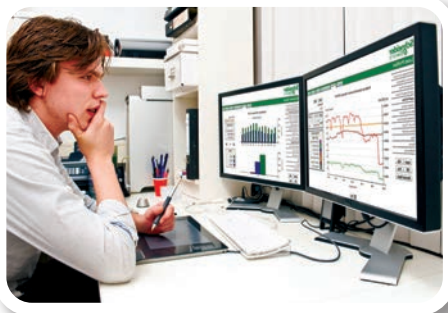
Kosmonavtika páninde adamzat basqa planetalardı qolğa kirgiziw hám jerden basqa orınlarda mineral resurslardı ózlestiriw qarsańında tur. **Futurologlardıń** (keleshekti boljawshılar) pikirinshe, bul ásir dawamında astronomiya tarawı menen baylanıslı kásiplerge talap tez ósedi. 2020-jıldan keyin belgili bolğan qánigelikler dizimine **kosmik kemelerdiń ushıwshıları** menen birge tómendegiler kiredi:

❖ **Kosmobiologlar** – kosmostağı tiri organizmlerdiń háreketlerin úyrenetuǵın, kókke ushıw ushın ulıwmalıq ekologiyalıq sistema, jerden tısqarıdaǵı bazalar, orbitalıq stanciyalardı islep shıǵaratuǵın qánigeler.

❖ **Kosmogeologlar** – asteroidlar hám Aydaǵı qazılma baylıqların anıqlaw, bahalaw hám qazıp alıw menen shuǵıllanadı.

❖ **Kosmoturizm menedjerleri** – jańa ásir menedjerleri, olar aydıń bazaları, orbita stanciyaları hám jaqın kosmosqa keliwshilerge baǵdarlamalardı dúzedi.

IT tarawında da jańa kásipler payda bolmaqta.

Olar arasında **kopirayter** (buyırtpa boyınsha xabar hám reklama tekstlerin jazadı) hám **kontent menedjeri** (saytlardı fotosúwretler, jańalıqlar, maqalalar menen toltıradı). Dóretiwshilik hám dıqqat joqarı dárejede talap etiletuǵın kásip – **web-dizaynerlik** kásibi. Bul IT qánigesiniń wazıypaları veb-sayt dizaynin islep shıǵıwdı óz ishine aladı.

Veb-ustası da usılay isley aladı. Bunnan tısqarı, ol veb-saytlardı basqarıw, texnikalıq xızmet kórsetiw hám jańalaw islerin de alıp baradı. Veb-ustanıń joqarı is haqısı onıń dizaynerlik hám programmashılıq wazıypaların birlestirgenligi menen túsindiriledi.

Kórkem óner, reklama hám sawda tarawındaǵı jańa kásiplerge kelsek, bul taraw da házirgi waqıtta rawajlanğan tarawlardıń biri. **Keshe menedjerleri** yubileyler, toylar, balalar bayramları, korporativ kesheler, treningler, konferenciyalar hám prezentaciyalardı rejelestiriw hám ótkeriw menen shuǵıllanadı. Olardıń wazıypaları – ideyanı islep shıǵıw, keshe ótkeriletuǵın orındı tańlaw hám scenariydi tayarlawdan ibarat.

Animatorlar – qonaqlardıń kewlin alıwda tikkeley qatnasıwshılar. Bul kásiptiń dáramatı az

bolgani menen, unamli sezimlardi adamlarğa ülese aladi. Ol aktyorliq, vokal yamasa xoreografiyalıq sheberlikke iye adamlar ushin säykes keledi.

Reklama tarawında **media-rejelestirivshi** kásibiniñ ornı ayırıqsha. Ol galaba xabar qurallarınıñ kompaniyada qollanıw rejesin dúziw ushin juwapker. Agentlikte jumis islegende, bul qánige marketingge süyenip, galaba xabar qurallarındağı reklamanıñ nátiyjeliligini bahalaydı. Onıñ wazıypası kompaniya qárejetlerin optimallasırıw.

Gumanitar kásipler: bilimlendiriw hám medicina. Bul tarawda **onlayn platforma kuratori** – aralıqtan oqıtıw kursların shólkemlestiriw, student hám oqıtıwshı arasındağı baylanıs mashqalaların sheshiw ushin xızmet qıladı.

Transplantologlar (organ kóshirivshiler), **organ islep shıǵarıwshılar**, **plastik operaciya qılıwshılar** kásipleri payda boldı hám rawajlanbaqta.

(Internet tarmaǵınan)

Tapsırma 2.2. Sorawlarğa juwap berin.

1. Bul kásipler haqqında esitkensiz be?
2. Olardıñ qaysıları keleshek kásipleri dep oylaysız?
3. Bul kásip atlarınıñ qaysıları ózlestirilgen sózler esaplanadı?
4. Bul kásip atlarınıñ qaysıları dórendi atlıq, al qaysıları qospa atlıq?

Tapsırma 2.3. Joqarıda berilgen teksttegi qızıl menen berilgen sózler – keleshek kásipleri atamalarına túsinik berin.

Tapsırma 2.4. Házirgi waqıtta mámleketimizde bul kásiplerdiñ qaysıları bar dep oylaysız?

Tapsırma 2.5. Bul kásip atların aytqanımızda qaysılarında seslerdiñ artıw, túsip qalıw yamasa orın almasıw qubılısları júz beredi?

Tirkewishlerdiñ birazı **ataw, geyde iyelik sepligindegi atawısh** sózler menen dizbeklesip, sol sózlerdi ózinen soǵı sózler menen mánilik baylanısqa túsiredi. Olar: **menen (benen, penen), haqqında, jóninde, tuwralı, arqalı, ushin, sayın, boyı, qası, túbi, janı, qaptalı, boyınsha, kibi, yañlı, sıyaqlı, tárizli, qurlım, shelli, sebepli, quraqım, qálpinde, túrde, ráwishte, sıpatında, qáddinde, retinde, átirapında, bet, ústinde, astında, ishinde** hám t.b. tirkewishler.

Tapsırma 2.6. Gáplerdegi tirkewishlerdi tawıp, olardıñ túrlerin hám ózi qatnaslı sóz benen ańlatqan mánisin aytın. Birinshi gáp úlgi ushin islengen.

1. Sonnan **beri** Seydan ġarrınıń esabı boyınsha, eki gewishke bir mıń bir jamaw túsken eken. (I.Yu.) (**shıǵıs sepligindegi, waqıtlıq máni**)

2. Basqası pálek penen birge bastırmaǵa órmelegen halında qalıp qoyadı. 3. Kúńge pisken mıs reńli bet almalarına deyin qalıń buwrıl saqal qaplaǵan. 4. Piskennen keyin hámmesi orıp alınadı. 5. Állen waqıtqa shekem kóziń qarańlıqtan basqa hesh nárseni kórmeydi. 6. Gewish jırtılıw menen hálek, Seydan ġarrı jamaw menen hálek (I. Yu.). 7. Men usı mektepke kelmesten burın óz aldıma paxta alıp júrgen muǵallım edim. 8. Direktordıń aldına barǵan bul jigitlerdiń ishinen ótken oylasıq boyınsha gápti Asqar baslawı kerek edi. 9. Asqar barsa, Shamurat esiginiń aldında kiyinip shıǵıp tur eken (I.Q.). 10. Palsánem jumıs kiyimlerin kiyip fermaǵa qaray ketti.

Barıs sepligindegi sózler menen qollanılatuǵın tirkewishlerge **taman, jaqın, juwıq, salım, bola, qarsı, qaraǵanda, qaramastan, qaray, qarap, say, sáykes** hám t.b. tirkewishler kiredi.

Shıǵıs sepligindegi sózler menen qollanılatuǵın tirkewishler **keyin, soń, burın, aldın, ilgeri, beri, berli bermaǵan, baslap, beter, góri, bóten, ózge, tıs, tısqarı, aslam, artıq** hám t.b. tirkewishler esaplanadı.

Tabıs sepligindegi sózler menen **boylap, jaǵalap** tirkewishleri qollanıladı.

Tapsırma 2.7. Toparlarǵa bólinip «gid», «diplomat», «programmashı» kásipleri boyınsha maǵlıwmatlar toplaп, prezentaciya tayarlań. Úlgi:

Menedjer – qánige yamasa qanday da bir kárxananiń is basqarıwshısı. Menedjerdiń baslı belgisi – bul adamlar menen birge jumıs alıp barıwı. Ol qol astında islewshilerdiń máplerin kózde tutadı, olar ushın jaqsı miynet hám dem alıs sharayatların jaratıp beredi. Ol óz wazıypasın orınlamaǵan xızmetkerdi jumıstan bosatıwı múmkin, yaki jaqsı xızmetkerdi jumısqa alıwı múmkin.

Kárxananiń, zavod-fabrikanıń, baspaxananiń rawajlanıwı yaki artta qalıwı onıń qabil etken sheshimlerine baylanıslı. Menedjerler túrli kompaniyalarda, qurılıs kárxanaları, supermarketlerde, turistik reklama agentliklerinde de islewi múmkin.

3-SABAQ

Tapsırma. 3.1. Ámeliy jumislar isleymiz!

Keleshek kásipleri menen tanıstıq, keliń, endi ata-babalarımız shuǵıllanǵan kásipleri menen de tanısayıq.

Shanışbay. Balanı sheshek (ospa) awırırınan awırmaw ushın balardı sheshek awırırına qarsı shanshatuǵın «shanışbaylar» dep atalatuǵın xalıq medicinasınıń wákılleri atqa minip, bókterinip awıllarǵa kelip balanıń qolınan shanshadı. Eń ádep mushınıń ústinen shanshadı, balanıń shanışbay shanışqan jeri qatara qotır bolar waqıtta, shanışqan adam taǵı qaytıp kelip, shanışqan jerdegi jaranıń awzındaǵı qatıwash qotırın túsirip alıp ketedi. Ol alǵan qatıwashın ezip ekinshi qolın shanışqan balanıń shanışqan jerine sebedi, sonda shanshıp jara bolǵan jer tez pitedi eken.

1. Shanışbay, sheshek sózleriniń mánisin bilip alıń.
2. Bul kásip házirgi qaysı kásip penen ulıwmalıq belgilerge iye?
3. Birinshi gápte tirkewishtiń qaysı túrleri qollanılǵanın tabıń.
4. Ekinshi gápte siltew almasıqların paydalanıp qayta jazıń.
5. Úshinshi gáptegi **ol** sózi almasıqtıń qaysı túrine kiredi?

Shashtárezler. Shashı ósken bazarshılardı pás kúrsige otırǵızıp qoyıp shashların suwıq suw menen suwlap shashın jibitip eki qollap uwqalaydı. Suw menen shashtı jibitpese, páki ótpey bastı awırtıp qıynaydı, «shashın jibitpey aldı» degen maqal usınnan qalǵan. Shashtárezdiń iskek degen ásbabı menen ósken murtlardı julıp sulıwlaydı, «murtına qaray iskegi» degen sonnan qalǵan.

1. Sol dáwirdegi shashtárezlik kásibi menen házirgi dáwir shashtárezleriniń jumis islew usılı yamasa ásbaplarında qanday ózgesheliklerdi sezgenińizdi sóylep beriń.

2. Bul kásip atı sóz jasaw usılınıń qaysı túri menen jasalǵanı haqqında aytıń.

3. Bul abzactaǵı «menen» kómekshi sóziniń xızmeti jaǵınan tirkewish yamasa dáneker bolıp kelgenligin túsindirip beriń.

Kónshi. Kónshilik kásibi qaraqalpaqlarda atam zamannan bar kásip. Rossiyadan teletin (buzaw terisi) Bılǵarı, Nikolay teletinniń sawdagerler tárepinen kóp ákeliwine baylanıslı kónshiler bul kásipti qoyǵan edi. Kónshi (sherimshiler) maldıń terisin, tandırdıń ishine tútin tütetip, kóndi, maldıń terisi tútep turǵan tandırdıń awzına, teriniń oyaq-buyaǵın awdarıp isleydi. Onnan keyin terini qara boyawǵa (zákke) boyap suw búrkip bılbratıp bazarǵa aparıp satadı. Onnan etik tigiledi.

1. Kónshi, teletin, zák sıyaqlı atamaldardıń mánisin bilip alıń.
2. Bul kásip házirgi waqıtta qanday kóriniske iye ekenligi haqqında pikir júritiń.
3. Kónshi kásibin jáne qanday at penen atasaq boladı eken?

4. Abzactağı «keyin» sózi mánili sóz be yamasa kómekshi sóz xızmetinde kelgen be?

Kirkireshi. Qaraqalpaqlarda salıdan dán tazalap gúrish qılıwshı kásipti kirkireshi dep atağan. Kirkireshi eki adam boladı, olardıń salı tartatuğın digirmanınıń bir jağı tas, bir jağı ağash boladı, olar erkek adamlar bolıp, bular kirkiresin arqasına salıp arqalap, awılma-awıl júrip salı tazalaydı, olardıń tartqan salısı tolıq taza gúrish bolmaydı, qalğanın úy iyesi – hayallar kelige túyedi, onnan keyin taza gúrish boladı. Kirkireshiler tuwralı: «Kóter kirkireńdi» degen maqal elege deyin saqlanđan.

1. Kirkireshi kásibiniń joqarıdađı kásiplerden 3 ózgesheligin kelbetlik + atlıq formasında aytıp beriń.

Úlgi: awır jumıs

2. Bul kásip atı qanday zattan yamasa qaysı sózden kelip shıqqanlığın aytıp beriń.

3. Abzactađı túpkilikli tirkewishtiń qaysı sepliktegi sózdi basqarıp kelgenin aytıń.

Móreshi. Móreshiler erkek adamlardan boladı. Móreshi jerdi qazıp qozaq qılıp ústine jalpaq taqtay qoyadı. Móreshiniń ayađı taqtaydıń astına jayđasadı, arbanıń arısında yuwan ađashtiń joqarısı maslıqqa bekitedi. Ađashtiń tómeni basınıń ortası kesilip úlken domalaq shiyshe ornatıladı. Arıs ađashtiń orta beline awır digirman tası baylanadı. Móreshi óre ađashtiń ortasın tesip ótkerilgen shúy tutqadan uslap qozaqta otırıp toqılđan alasha, bózdi taqtaydıń ústine jayıp alashanıń uzın boyına sawmalap shiyshe menen arman-berman ısađı, alasha tawarda jiltıraq payda boladı. Hayıt seyil kúnleri jaqınlađanda móreshige buyırtpa kóbeyedi, al alashađa túsken shiyshe niń jiltırađanına jawın tiyse jođaladı. «Shapanıńniń móresi tústi me» degen maqal – frazeologizm sonnan qalđan.

1. Móreshiniń óz ónimin islep shığarıw ushın paydalanatuğın tiykarđı shiyki zatı ne?

2. Móre sózine biziń qaysı sózlerimiz mazmunlas bola aladı dep oylaysız?

3. Móreshiniń islegen jumısı qaysı waqıtta joqqa shığadı?

4. Abzactağı túpkilikli tirkewish ózi basqarıp kelgen sózi menen birge orınlıq mánini bildirip kelgen be?

Tonshılar. Olar tondı júni ósik qoydıń terisinen tigatedi. Olar terini ashıđan qatıqqa iyleydi, kepkennen keyin onı súrgi dep atalatuđın temir menen súredi, onnan keyin por menen ađartadı, onnan keyin narpoz degen sarı boyawđa boyaydı. Narpoz parsisha anar miywesiniń postı, qabıđı degen sózi, ol «Narpoz» bolıp tilge kirgen. Tonniń materialı, seńseń, eltiri teri dep ataladı.

1. Ne ushın seńseń ton, eltiri ton degen sózler qalıplesken?

2. Ton islep shığarıw ushın neshe basqıshlı jumıs alıp barıladı?

3. Narpoz sózin qalay túsindińiz?

Tirkewishlerden ataw sepligindegi sóz benen kelip hár túrli mánilerdi bildiretuǵın tirkewishlerdiń birneshesin mısal etip kórseteyik:

Menen (benen, penen) tirkewishi ózi dizbeklesip kelgen basqarıwshı sózler menen birge tómenдеги mánilerdi ańlatadı:

1. Orın, waqıt, sebeplik mánilerdi bildiredi: *Kanaldaǵı jol menen birewler kiyatır (J.A.). Ol túniń menen uyqılamaǵan (B.E.). Iyttiń úriwi menen bul jerge kirip qaldım (Q.X.E).*

2. Is-hárekettiń iske asıw usılın, sının bildiredi: *At jorǵalawı menen Turdimurattıń qasına kelip qaldı (G.E.).*

3. Zatlıq mánini bildiredi: *Onıń qayǵıń menen isi joq (G.E.).*

4. Birgelik mánisin bildiredi: *Ekewimiz birge balalar menen oyınǵa da baramız (A.Á.).*

5. Qarsılaslıq máni bildiredi: *Awırıp ata-anasın qorqıtqanı menen hesh báygiden qalmas edi (M.N.).*

Haqqında, tuwralı, jóninde, jayında tirkewishleri. Bul tirkewishler atlıqlarǵa dizbeklesip zatlıq mánini bildiredi: *Bay altın jóninde sorasa ne qılamız? (Q.X.E.).*

Juwazshı. Ózimniń bala gezimde kózim kórgen juwazshılar óneri, óz aǵamniń shın kásibi, kópshilikti gúnjiniń mazalı mayı menen támiyinlegen. Óteniyaz juwazshınıń juwazshılıq kásibi jóninde sóylemekshimen. Olardıń juwazınıń shıyıldısı uzaqtan esitilgen. Juwaz juwan qaraman aǵashan kesilip keli uqsatıp islenedi, onıń juwanlıǵı keliniń juwanlıǵınan 2-3 ese artıq boladı. Digirman tasınıń salmaǵı menen juwazdıń kelisine salınǵan gúnji oq penen keliniń arasına qısıladı. Tastiń salmaǵı menen gúnjiler ezilip sıǵılıp may shıǵadı. Juwazdı aylandırıw ushın túye qosıladı.

Juwazdıń tárezi tekshesinde túrli ólshemde chaynik formalı jelimmen islengen «May dáble» dep atalatuǵın gúnji may quyatuǵın jiltıraǵan qara ıdıslar qatarlasıp turadı.

Gúnji may alıwshılar may sıńıp sarǵayıp moynına baw taǵılǵan may qabaqları menen juwazdıń esigine kelip turadı, olarǵa may dáble tárezi menen «aǵarı» dep atalatuǵın tas penen gúnji maylar ólshenip beriledi, olardıń may qabaǵınıń moynında baylanǵan keskek aǵashı bar, ol aǵash «shot» dep ataladı. Juwazshı bergeni mayınıń hár aǵarısı (eki qadaǵı) ushın keskek aǵashqa kesip gerbek saladı, bul násiyege bergeni maydıń esabı, aydıń ayaǵında keskektegi gerbektı sanap esaplasıp maydıń haqısı aqshalay yaki gúnji, kendir, yaki biyday menen esaplasadı, al juwazdıń ishinde túye qosılǵan qaraz benen un tartıladı, tartılǵan undı nanbaylar aladı.

Qaraqalpaqlardıń kún kóris óneriniń bunnan da basqa da birqansha **sharshı teppeshi** (salı tazalawshı), **shapshı** (kiyiz basıwshı), **gúlal** (qumbızshı – gúze digir islewshı) taǵı da basqa kásipleri bolǵan.

(Q.Ayımbetov)

1. Juwazshı kásibiniń ataması qaysı sózden kelip shıqqanlıǵın anıqlań.
2. Juwazshınıń is qurallarınan nelerdi bilip aldınıız?
3. Bul abzactaǵı «menen» tirkewishleriniń ózi qatnashlı sózi menen bildirip turǵan mánilerin anıqlań.
4. Salı tazalawshı, kiyiz basıwshı, gúze digir islewshı adamlardı kim dep ataǵan?

Tapsırma 3.2. Tómenдеgi úzindini oquń. Ondaǵı tirkewishlerdi ózi qatnashlı sóz benen birge terip dápteriniızge jazıń hám olardıń sol sóz benen birge pútin gápke qatnashlı qanday mánini bildirip turǵanlıǵın aytıp beriń.

Úlgi:

Alıp keliw ushın – maqsetlik mánide

Kúnlerden bir kún patsha ılıǵı jaslardı suw astındaǵı gáwhardı alıp keliw ushın jumsadı. Barǵan adamlardıń birewi de suwdan aman shıqpadı.

Bir kúni gezek usı jigitke keldi. Jigit ákesine barıp bul awhal haqqında ayttı. Ol balasına:

– Balam, sen suwǵa túspe. Bir qayıq tawıp al, teńizge bar. Jigirma shaqırım júr. Aldıńnan úlken bayterek shıǵar. Sol terekte úlken qustıń uyası bar. Qayıqtı aǵashqa bayla. Terekke min de, qustıń qasına bar. Qus saǵan tiymes. Patshaniń gáwhar degeni sol aǵashtıń japıraǵı. Sávlesi suwdıń túbine túsedı. Patsha aqmaq, zulım bolǵanı ushın adamlardı suwǵa jiberip óltirip atır. Sen bar da, qayıqqa qansha sıysa sonsha toltırıp alıp, patshaǵa ber, – deydi.

Áne, balası solay islep, gáwhardı patshaǵa alıp baradı. Patsha hayran bolıp:

– Bul aqıldı saǵan kim ayttı? Jasırmay ayt, bolmasa basıń keter, – dedi qáhár lenip.

– Taqsır, bir qasıq qanımnan keshseńiz, men aytayın, – dedi jigit.

– Ayt, keshtim!

– Atamdı sizden jasırıp birneshe jıldan beri saqlayman, bul aqıldı barǵanımda atam ayttı, – dedi jigit.

Patsha ornınan turıp:

– Házir sol atań bar ma? – dedi.

– Bar, taqsır!

Patsha uzaq oylanıp qaldı.

– O, ádiwli puqaram! Men, shınında da, nadan bolǵan ekenmen. Meni keshiriń, – dedi patsha.

Áne, sonnan keyin húkimdar zulımlıqtı qoyıp, pármanın biykarlap, jigittiń ákesin wázir etip saylap, jigitke qızın berip, qırq kún toyın, qırq kún oyın berip, muradı-maqsetine jetken eken.

(Qaraqalpaq xalıq ertegi)

Tapsırma 3.3. Qálegen bir ónimniń islep shıǵarılıwı hám onı islewshı kásip iyesi haqqında maǵlıwmatlar jazıń. Bul maǵlıwmatıńızdaǵı sóz yamasa gáplerdi baylanıstırıw ushın xızmet etip turǵan kómekshı sózlerdi tawıp, olardıń kómekshı sózdıń qaysı túri ekenligi haqqında maǵlıwmat beriń.

4-SABAQ

Tapsırma 4.1. Qutlıqlaw xatların oqıymız hám olardı jazıp úyrenemiz.

14-yanvar Watan qorǵawshıları kúni múnásibeti menen bayram qutlıqlawı

1 QUTLÍQLAW

ASSALAWMA ALEYKUM, HÚRMETLI _____!

Sizdi Watan qorǵawshıları kúni menen qutlıqlaymız. Sizge jumıslarıńızda jetiskenlikler, baxıt, áwmet, dúnyadaǵı eń jaqsı tileklerdi tilep qalamız. Hámme waqıt bileklerińızden kúsh-quwat arımasın, júregińız bolsa Watan muhabbatı menen janıp tursın, **kózlerińız bárha táǵdirdiń ájayıp sıylıqlarınan jaynap tursın.** Húrmet hám itibar menen: _____

2 USTAZǴA MINNETDARSHÍLÍQ

Ádiwli ustazım Úmitgúl Júsipbekova! Sizdi 1-oktyabr – Muǵallimler hám ustazlar kúni menen shın júregimnen qutlıqlayman!

Siziń **pidayılıǵıńız**, kásibińızge bolǵan mehrıńızdiń arqasında biz, shákirtlerińız xalıqaralıq olimpiadalarda sıylı orınlardı iyeledik. Siziń kómegińız, minnetsiz etken miynetińız arqasında bilim bulaǵınan suwsınlanıp, oy-órisimiz jetilisip, mine, búgin **biyik shıńlarǵa qaray qanat qomlap ushıw aldında turmız.** Bunıń ushın sizge ómir boyı minnetdarmız.

Qaysı jerde, qay awhalda bolsaq ta sizdi umitpaymız. Bizlerdey shákirtlerińız kóbeye bersin.

Jas áwladlardı tárbiyalawday iygilikli, juwapkershilikli islerińızde sizge talmas kúsh-jiger, tasqın tabıslar tilep qalaman.

Ájiniyaz Tolıbaev

Qońırat rayoni, 3-sanlı ulıwma orta bilim beriw mektebiniń 11-klass oqıwshısı.

3 BASPASÓZ HÁM ĞALABA XABAR QURALLARÍ XÍZMETKERLERINE BAYRAM QUTLÍQLAWÍ Qádirli doslar!

Bárinen burın, siz, ázizlerdi, tarawdıń húrmetli veteranların Baspasóz hám ǵalaba xabar quralları xızmetkerleri kúni menen shın júrekten qutlıqlap, hámmeńizge ózimniń joqarı húrmetim hám jaqsı tileklerimdi bildiriwden quwanışlıman.

Sizlerdiń bul gezektegi kásiplik bayramıńız **eń ullı hám eń áziz áyyam** – Watanımız ǵárezsizliginiń 30 jıllıq sánesi aldında bolıp ótip atırǵanı oǵan ayrıqsha ruwx hám mazmun baǵıshlamaqta.

Hámmege belgili keyingi jillarda **jańa Ózbekstandi** qurıwǵa qaratılǵan reformalar procesinde ǵalaba xabar quralları tarawında da tıp-tiykarınan ózgerisler ámelge asırılmaqta.

El-jurtımız, jámiyetshiligimiz baspasóz baspaları, tele-radio kanallar, poligrafiya kárxanaları, internet saytları, málimleme xızmetlerinde óz wazıypasın shın júreken atqarıp atırǵan miynetkesh jurnalist hám blogerler, redaktorlar, awdarmashı hám súwretshiler, rejissor hám operatorlar, barlıq texnikalıq xızmetkerlerdiń quramalı miynetin jaqsı biledi hám joqarı qádirleydi.

Pursattan paydalanıp, bárqulla jańalıq izlep, jańalıqqa umtılıp jasaytuǵın, jámiyette júz berip atırǵan áhmiyetli ózgerisler, tiykarǵı ideya hám baslamalardıń mánis-mazmunın adamlarǵa operativ hám **qalıslıq penen jetkeretuǵın, turmıstıń qaynap turǵan noqatlarına nıq kirip baratuǵın** siz, ázizlerge mámleketimizdiń rawajlanıwına qosıp atırǵan sheksiz úlesińiz ushin tereń minnetdarshılıq bildiremen.

(Gazetadan)

4 QUTLIQLAW

Húrmetli Shárigúl Ámetova!

Sizdi kásiplik bayramıńız – 27-iyun – Baspasóz hám ǵalaba xabar quralları kúni menen shın júregimnen qutlıqlayman. Sizge xalıqtıń **ruwxıy dúnyasın** bayıtıw jolındaǵı iygili islerińizde tasqın tabıslar, sarqılmas ilham-yosh tileymen! Hámiyshe mártebeńiz bálent bolǵay!

*Húrmet penen Shimbaylı iqlasbentińiz Murat Saparbaev.
27-iyun, 2021-jil*

Tapsırma 4.2. Joqarıdaǵı tekstlerdegi qızıl menen berilgen sóz hám sóz dizbekleriniń mánilerin keńirek ashıp sóylep beriń.

Tapsırma 4.3. Joqarıdaǵı qutlıqlaw xatların oquń. Olardıń qaysı biri rásmiy, qaysısı jeke qutlıqlaw xatı ekenligin ajratıń. Olardıń jazılıwına itibar beriń hám bir rásmiy úlgidegi, bir jeke úlgidegi qutlıqlaw xatların jazıń.

Tómendegi tirkewishler barıs sepligindegi sózlerdi talap etip, oǵan qosımsha kómekshi mánilerdi qosadı:

Taman, jaqın tirkewishleri.

1. Waqıtlıq mánini bildiredi: *Keshke taman xalıq toparlasıp teń qurbıları menen gúrrińlesip atır (J.Sh.).*
2. Orınlıq mánini bildiredi: *Patsha Mıńbulaqqa jaqın qonıslastı (Q.X.A.).*
3. San-muǵdar mánisin bildiredi: *Muǵallimdi onǵa jaqın bala qorshap alǵan edi (M.T.).*

Zaman talabi tiykarında jaña kásipler payda boladı, al ayırım kásipler joǵalıp baradı. Máselen, burın bolǵan jarshı (xabarlardı, buyırıqlardı jetkeriwshi), juwazshı, digirmanshı, arbakesh kásipleri házirgi waqıtta joǵalıp ketken bolsa, dizayner, menedjer, programmashı t.b. kásipler házirgi texnologiyalıq ásir talabi tiykarında payda bolǵan.

Qánigelerdiń pikirine qaraǵanda, 20-30 jıldan keyin házir ámelde bolǵan ayırım kásiplerge zárúriyat qalmaydı. Bul tez pát penen rawajlanıp atırǵan texnologiya nátiyjesinde júzege keledi. Islep shıǵarıw hám xızmet kórsetiw tarawları tolıq avtomatlastırılatuǵın bir waqıtta 20-30 jıldan keyin insan resursına, ayırım kásiplerge bolǵan talap ózgeredi yamasa joǵaladı. Máselen, tolıq avtomatlastırılǵan taksiler iske qosılsa, aydawshılardıń keregi bolmaydı, yamasa huqıqiy másláhát beriwshilerdi alayıq: olardıń ornın basıwshı robot jaratılǵan hám onnan biymálel huqıqiy másláhát alıwıńız múmkin. Demek, bul sıyaqlı jaǵdaylar keleshekte kóplegen kásiplerdiń iskerligin qáwip astına qoyadı.

Ózbekstanda eń kóp is haqı tólenetuǵın kásipler dizimin oqıǵanımda, olarda 20 kásip berilgen bolsa, yarımı xabar texnologiyaları tarawı esaplanadı. Qánigelerdiń aytıwına qaraǵanda, bul kásiplerge talap artsa artadı, hesh kemeymeydi. Olardı iyelew ushın joqarı maǵlıwmat ta talap etilmeydi. 3-6 aylıq kurslardı oqıwdıń ózi jeterli. Maslasıwshılıǵı basım kásipler toparına kirgeni ushın talap anaǵurlım joqarı boladı.

2035-jılǵa barıp dúnyada 70 payızǵa jaqın jumıs avtomatlastırılǵan jóneliske ótedi. Jaqın keleshekte **Ózbekstan xalqı 40-42 millionǵa jetiwin esapqa alatuǵın bolsaq, miynet bazarında kadrlarǵa talap keńeyedi.**

Ózbekstanda turizm tez pát penen rawajlanıp barmaqta. Bul jaǵday tarawda jetik kadrlarǵa talaptı kúsheytedi.

Oqıtıwshılıq kásibi – shıpaker hám qurıwshılıq kásibi sıyaqlı ólmes kásiplerdiń biri. Sebebi bul kásiplerdi mashinalar menen tolıq almastırıp bolmaydı. Hátte, ata-babalar tájiriybesin ótiwge baǵdarlanǵan tolıq jasalma intellekt jaratılsa da, biz balalardı kompyuterdiń oqıtıwına iseniwimiz qıyın. Sonlıqtan oqıtıwshılar bárqulla talaptaǵı kásip iyeleri boladı. Biraq bul oqıtıw usılı da ózgerip barmaqta. Onlayn pedagogika hámme jerde keń tarqalǵan. Jaqın keleshekte adamlardıń biliminiń belgili bir payızını internette ǵárezsiz oqıw yamasa onlayn oqıtıwshılar arqalı iyeleniwi múmkin.

Juwıq, salım tirkewishleri.

1. Waqıtlıq máni bildiredi: *Keshke salım ayırım adamlar shegin bolıp úylerine qaytıwǵa beyimlesken (J.Sh.).*

Deyin, sheyin, shekem tirkewishleri.

1. Muǵdarlıq máni bildiredi: *Mashina jerdiń astın otız metr tereńlikke deyin qazadı (J.Sh.).*

2. Waqıtlıq máni bildiredi: *Shomılǵın kele me, meyli azannan keshke deyin shambırlatıp shomıla ber (Sh.A.).*

Tapsırma 4.4. Toparlarǵa bólinip, joqarıda berilgen tekste qızıl menen boyalǵan gápler boyınsha logikalıq sorawlar dúziń. Juwabında hár túrli sxemalar, diagrammalar yamasa siltewshi belgilerden paydalanıń. Birneshe sebep hám misallar keltirip argumentlestiriń.

Tapsırma 4.5. Tóمندegi teksttegi noqatlar ornına pútin kontekstke qaray tiyisli tirkewishlerdi tawıp qoyıń hám olardıń mánilerin aytıp beriń.

Burıńı ótken zamanda jaqın aralıqtaǵı eki awıl bolǵan eken. Biraq birinshi awıldan ekinshi awılǵa ótiw adamlar jer qazılǵan qarańǵı úńgirden ótedi eken.

Kúnlerden bir kúni birinshi awıldan bir topar adamlar ekinshi awılǵa ótiw jolǵa túsipti. Olardıń eki bala da bar eken. Balalar úńgirdegi jol qanshama qarańǵı bolıwına tez júripti. Sol waqıtta olardıń birewi bir nársese súrnigipti. Súrnikken bala:

– Pay, tasqa súrniktım-aw, bul jol taslı qusaydı, – deпти.

Tastı al, úńgirden sırtqa shıǵarayıq, biziń izimizde kiyatırǵanlar jıǵılmasın, – deпти birinshi bala.

Biraq ekinshi bala: – Jıǵılsa, jıǵılsın, – dep tastı almaptı.

Birinshi bala úńgirden shıqqansha tastı kóterip júre beripti. Ekinshi bala onıń mısqıllap kúlipti. Olar ekinshi awılǵa ótip qarasa, birinshi balanıń qolındaǵı tas emes, altın eken.

(Qaraqalpaq xalıq erteginen)

2-TEMA. VETERINAR QANDAY KÁSIP?

1-SABAQ

Tapsırma 1.1. Súwretlerge qarap, berilgen sorawlarǵa juwap beriń.

1. Súwretlerdi túsindirip beriń. Kim ne islep atır?
2. Bul kásip iyesine bir márte bolsa da isińiz túsken be?
3. Bul kásiptiń basqa kásiplerden qanday ayırmashılıqları bar?
4. Bul kásipti iyelew ushın adamda qanday qábiletler bolıwı kerek?
5. Bul kásip basqa kásiplerdey áhmiyetli kásip dep oylaysız ba?

Biz úyimizde úy haywanların saqlawdı jaqsı kóremiz. Sıyır, eshki, atlardı, iyt yamasa pıshıq, qoyan, ğaz, úyrek, tawıqlardı úy sharayatında baġamız. Olar shańaraġımızdıń bir aġzasında bolıp ketkenligi sebepli, olarġa at qoyamız. Eger awırıp qalsa, oġan járdem bergimiz keledi. Sol waqıtta kimge múrájat etemiz?

Veterinar – haywanlardı emlewshi shıpaker. **Veterinariya** tarawı haywanlardı keselliklerden qorġaw hám olardı emlew, kóbeytiw, xalıqtıń joqarı sapalı sharwashılıq ónimlerine bolġan zárúrlıkların toltırıp, adamlardıń haywanlardan kesellik juqtırıp, haywanlardıń da keselliklerge shalınıwınıń aldın alıp, qorshaġan ortalıqtı saqlawġa baylanıslı sanitariyalıq mashqalalardı saplastırıp baylanıslı ilajlar menen shuġıllanıwshı taraw.

Sunday-aq, veterinarlar Ózbekstan Respublikası aymaġına shetten haywanlardıń juqpalı kesellikleriniń kirip keliwin úyreniw, haywanlar ushın ot-jem tayarlaw hám ishimlik suw sapasın baqlaw maqsetinde **laboratoriya-klinikalıq** ilajlardı da ótkeredi.

Házirgi waqıtta Ózbekstan Respublikasında veterinariya tarawın ele de rawajlandırıp ushın joqarı oqıw orınlarında bul tarawġa qánigelerdi jetkerip beriw maqsetinde birneshe **bakalavr hám magistrlik** baġdarındaġı qánigelikler ashıp berilgen.

Veterinariya jónelisi – awıl xojalıġı baġdarındaġı jónelis bolıp, ol haywanlar arasında ushıraytuġın túrli infekciyalıq yamasa juqpaytuġın kesellikler, túrli jaraqatlar, parazitli kesellikler hám olardıń qozġatırshılıklarınıń rawajlanıwınıń aldın alıp, klinikalıq belgilerin anıqlaw, emlew, qarsı gúresiw ilajların úyreniw hám olardı ámeliyatta kóriw kónlikpelerin payda etiw ushın zamanagóy texnologiyalardan paydalanıp usılların úyrenedi. Mine usılarġa tiykarlıana otırıp onıń birneshe bólimleri qalıplesken:

- haywanlardıń keselligin anıqlaw hám dawalaw;
- **veterinariya xirurgiyası;**
- **veterinariya farmokologiyası;**
- **veterinariya akusherligi** hám haywanlardı kóbeytiw **biotexnikası;**
- **veterinariya sanitariyası** hám sharwashılıq ónimlerin qayta islew gıgienası;
- **veterinariya mikrobiologiyası, virusologiyası hám immunologiyası;**
- **veterinariya diagnostikası hám rentgenologiyası;**
- **operativlik xirurgiya hám anesteziologiyası;**
- haywanlardıń parazitli hám juqpalı kesellikleri;
- balıq kesellikleri;
- pal hárresi kesellikleri;
- quslar kesellikleri hám t.b.

(Gazetadan)

Tapsırma 1.2. Teksttegi qızıl menen berilgen sózlerdiń ayılıwı hám imlasına itibar berıń. Olardıń mánilerin túsindirip berıń.

Tapsırma 1.3. Tekstten tirkewishlerdi bir bólek, dánekerlerdi bir bólek terip jazıń.

Gáptegi birgelkili aǵzalarđı hám qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi óz ara bir-biri menen baylanıstratuǵın kómekshi sózlerge **dáneker** delinedi.

Dánekerler morfologiyalıq qurılısına qaray dara hám qospa dáneker bolıp bólinedi. Dara túrde qollanılatuǵın dánekerler: **hám, jáne, taǵı, menen (penen, benen), da, de, ta, te, al, ya, yaki, yamasa, gá, gáhi, geyde, sebebi, sonlıqtan, óytkeni, biraq, lekin, eger** hám t.b.

Qospa túrde qollanılatuǵın dánekerler: **jáne de, taǵı da, hám de, biraq ta, nege deseń, degen menen, sol sebepli, ya bolmasa, yaki bolmasa, sonda da, eger de, sol ushın, sonıń ushın, birde, birese, gáde** hám t.b.

Qospa dánekerlerdiń **birde, birese, gáde** túrleri birigip jazıladı da, qalǵanları bólek jazıladı.

Tapsırma 1.4. Tómenдеги tekstten dánekerlerdi tabıń, olardıń qaysıları birgelkili aǵzalarđı, qaysıları gáp penen gápti baylanıstrıp kelgenligin aytıń.

Gúlzada júdá shataq. Oǵan bir nárese jaqqay qalsa jılap páteńge keltiredi. Eger ol jılasa, Zamira sabaq tayarlawın qoyıp jubatadı. Polat súwret dápterin beredi, al Nurzada oyınshıqların qolına uslatadı. Aǵam «Ne boldı?» dep tınıshsızlanadı. Apam da Gúlzadaniń aytqanın islewge májbúr. Men kóterip dalaǵa oynatıp kelemen. Qullası, bárimiz Gúlzadaniń qasında juwirısamız.

Bir jastan úsh ay ótken Gúlzada televizordıń qulaǵın tawlap dawısın baqırtadı, yamasa óshirip taslaydı. Gá aǵartadı, gá qaraytadı.

Qálegen nárseni uslap kóredi. Kitaplardıń súwretine úńiledi hám tırnaydı. Zamiraniń ruchkasın alıp qaǵazlarǵa sizadı. Eger qolınan alıp qoysaq qattı jılap, mazańdı aladı.

Bir kúni orınsız shataq salıp atırǵanda Polat ajaǵam maǵan:

– Aygúl, bar magnitofondı ákel! – dedi. Men magnitofondı ákelip berdim. Polat magnitofonǵa Gúlzadaniń shataq salǵandaǵı dawısın jazdırıp aldı. Keyninen ol shataq salıp baslaǵanda qaytadan qoyıp berdi. Gúlzada tıńlap óziniń dawısın tanıdı.

Gúlzada magnitofonnan shıqqan jaǵımsız dawıstı jaqtırmadı, nátiyjede jılaǵanını qoya qoydı. Sonnan berli bizler Gúlzada shataq salsa magnitofon qoyıp jubatamız. Ol da bizlerge qosılıp ayaq oyın oynaydı. Jaqsı namanı jaǵımsız namadan ayırıp biledi.

(J.Óteniyazov)

Gáptiń quramında **biraq, lekin, sebebi, sonlıqtan, óytkeni, sol sebepli, sonıń ushın** dánekerleriniń aldına útir qoyıladı. Sonday-aq, **hám, da, de, jáne, gá, gáhi, ya, yaki** hám t.b. dánekerler tákirarlanıp kelgende de, birgelkili aǵzalardıń arasına útir qoyıladı.

Dánekerler grammatikalıq mánisi hám baylanıstırıwshılıq xızmetine qaray, **dizbeklewshi hám baǵındırıwshi dáneker** bolıp ekige bólinedi.

Tapsırma 1.5. Tómenдеgi kórkem shıǵarmanı oqıń. Onıń mazmunın saqlap qayta bayanlaw arqalı usı mazmundaǵı tekstti jazıń. Bul tekste dánekerlerden ónimli paydalanıń.

Barlıq balalar baqshaǵa kelip, óz toparlarına tarqastı. Azanǵı awqattan soń, tárbiyashı balalarǵa úy haywanların úyrete basladı. Temanı qayta bekkemlew ushın tárbiyalanıwshılardan:

– Qánekey, balalar, kim maǵan úy haywanların aytıp bere aladı? Kimniń úyinde qanday úy haywanları bar? – dedi.

– Biziń úyde iyt, sıyır bar. Men iytimdi jaqsı kóremen. Onıń menen birgelikte oynayman, – dedi Salamat birinshilerden bolıp.

– Biziń úyde úy haywanları joq. Biraq awılдаǵı ájemniń úyinde barlıq haywanlar bar. At, eshek, sıyır, qoy-eshkiler kóp. Awılда tań atsa, úlken qızıl quyırılıq qoraz qıshqırıp, hámmeni oyatadı. Tawıqlar, úyrek hám ǵazlar ketekten shıǵa sala ájemniń izine erip, «qashan dán salasań?» degendey etip juwırıp júredi, – dedi taqıldap sóylep Janar.

– Bárekella, qızım. Sen úy haywanların júdá jaqsı bileди ekenseń, dep onı marapatladı. Soń baqsha apa balalarǵa názer taslap, kemlew sóyleytuǵın Atabek degen balanı sorawǵa tuttı.

– Atabek, seniń úyińde qanday haywanlar jasaydı? – dedi onı ortalıqqa tartıp.

– Biziń úyde tek ǵana pıshıq penen tıshqan jasaydı, – dedi. Oǵan topardaǵı Uldana:

– Tıshqan úy haywanına kirmeydi. Sonı da bilmeyseń be?! – dedi bilgishsinip. Atabek bolsa:

– Onda nege tıshqanlar úyde jasaydı? Sizler aytıp atırǵan sıyır, qoy, eshkiler qorada jasaydı. Iyt dalada jasaydı. Úy haywanlarına tek ǵana pıshıq penen tıshqan kiredi. Olar úyde jasaydı, dep eki qolın qawsırıp aldı. Bul gápti esitken baqsha apası da, balalar da duw kúlisti. Soń tárbiyashı Atabek hám basqalarǵa úy haywanların tákirarlap túsindirdi.

(«Jetkinshek» gazetasi. J.Ibadullaev)

Tapsırma 1.6. Tekst ústinde ámeliy jumıs isleymiz.

Bunnan 21 jıl aldın «Jetkinshek» gazetasınıń redakciyasında dáslepki miynet jolımdı baslaǵan kúnim keshegidey yadımda. Elimizge belgili talantlı shayır, jurnalist,

sol waqıttağı «Jetkinshek» gazetasınıń bas redaktori Gúlnara apa Nurlepesova meniń dóretiwshiliktegi ayaq alısamdı kóriw maqsetinde maqala, gúrriń jazdırıp, soń jumısqa alǵan edi. Rasin aytсам, sol payıtta men bul gazetanı basqa jurnalistika tarawındaǵı eń ańsatı degen pikirde edim. Lekin, bul dárgayǵa jumısqa kelgenimnen soń ǵana balalar gazetasınıń ózine tán stilin, mashaqatın tereń sezindim. Degen menen, «**nani juqa bolsa da**» bul kásipti tańlap adaspaǵanımdı ańlap jettim. Sebebi, dúnyaǵa **balalardıń qálbi**, kózqarası menen baǵıp, baladay pikirlep jazıw, olardıń quwanışı, tabısları menen jasap, dóretiwshilik etiwdi men ustazım Gúlnara apadan úyrendim. Sebebi, ol qálbi pák balalardan alıslap ketpey, kásibime bolǵan mehirdi júregimde oyata aldı.

1. Avtordıń «Jetkinshek» gazetası haqqındaǵı pikiri qanday edi?
2. Onıń pikiri qalayınsha ózgerdi?
3. Abzactaǵı qızıl menen berilgen sóz dizbeklerin qalay túsindińiz?
4. Abzacta dánekerlerdiń mánisi hám qurılısına qaray qanday túrleri berilgen?

Talapshań basshı, qattıqol ustazımızdıń basshılıǵında «Jetkinshek» gazetası dáwir menen teń ayaq qosıp alǵa qádem attı. Qolına qálem alıp, kewlindegi keshirmelerin, tabısların, quwanışların aq qaǵaz betine túsirip dóretiwshilik dúnyasına dáslepki qádemini atqan jas qálemkeshlerdi qollap-quwatladı. Redakciyamız esiginen kelgen balalardıń kewlin jıqpay, olarǵa ruwxıy mádet, dóretiwshilik kúsh-quwat beriwde hasla sharshamadı. Nátiyjede «Jetkinshek»tiń belsendi xabarshıları arasinan qanshadan-qansha **Zulfiya qızları**, «**Jańa áwlad**» dóretiwshilik festivalınıń, «**Jas qálemkesh**» tańlawlarınıń jeńimpazları jetilisip shıqtı. Gazetamızdan jetilgen talantlılardıń jetiskenliklerinen ilhamlanıp, ıqlasbentlerimiz dóretpelerin «qarday borattı». Sonday-aq, Gúlnara apanıń baslaması menen shólkemlestirilgen «Dilwar» jas xabarshılar dóreginiń aǵzalarınıń sanı jıldan-jılǵa astı.

1. «Dáwir menen teń ayaq qoyıw» sózler dizbeginiń mánisi qanday?
2. Qızıl menen berilgen sózler arasına qaysı dánekerlerdi paydalanıwǵa boladı?

Gúlnara apanı «**Jetkinshek**»tiń besigin terbetken haqıyqıy ustaz desek asıra aytqan bolmaymız. Tórt bet jariq kórip turǵan gazetanıń reńli hám segiz bet bolıp shıǵıwı tikkeley onıń baslaması menen ámelge asırıldı.

Ustazımızdıń jas áwladlardı ruwxıy jetilisen nawqıran áwlad etip tárbiyalaw jolında islegen sheksiz jemisli miynetleri húkimetimiz tárepinen múnásip bahalanıp, bıyıl «Doslıq» ordeni menen sıylıqlandı.

(«Jetkinshek» gazetası Zuxra Isakova)

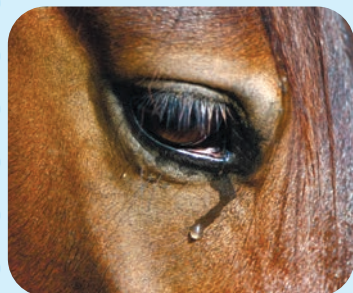

1. Qızıl menen berilgen sózler dizbeginiń mánisi qanday?
2. «Menen» kómekshi sózi tirkewish wazıypasında kelgen be, yamasa dáneker wazıypasın atqarıp tur ma?

2-SABAQ

Tapsırma 2.1. Súwretlerge dıqqat penen itibar beriń, pikirlewge tayarlanıń.

Tapsırma 2.2. Sorawlarǵa juwap beriń.

1. Súwretlerde nelerdi kórip tursız? Qanday sezimler sizde oyandı?
2. Haywanlarda da adamdaǵı sıyaqlı tuyǵı-sezimler bar dep oylaysız ba? Ne ushın?
3. Qaysı úy haywanın úyińizde baǵıp kórgensiz?
4. Olarda qanday qábiletlerdi sezdińiz?
5. Úy haywanı menen jabayı haywanınıń qanday ózgeshelikleri boladı?
6. Úy haywanlarınan barlıǵı adamzattıń ğamxorlıǵına mútáj dep oylaysız ba?
7. Adamlar olardı ne maqsette baǵadı?

Tapsırma 2.3. Kóp noqattıń ornına tómendegi tirkewishlerdiń tiyislinis qoyıp, gáplerdi kóshirip jazıń. Tirkewish dizbeklesip turǵan sózlerdiń qaysı sóz shaqabı, qaysı seplikte ekenin hám mánisin túsindirıń.

Tirkewishler: menen (penen, benen), qaray, deyin, boyında, sheyin, shekem, sayın, góri, baslap, beri (berli), boylap, keyin, tuwralı, ushın, qarap, sıyaqlı, ústine.

1. Men dostım Orınbay ... atız jaqtan qayıp kiyatırman. 2. Keshe men sizlerge xalıq batırları ... sóylep bergen edim. 3. Kóp waqıttan ... heshkinge aytpay kiyatırǵan sırım edi. 4. Bizlerdiń úylerge kirip júrgenimizdi kórgen ... ol tıpırshıp bir orında tura almadı (Q. D.). 5. Ol keshke ... tınbadı. 6. Alıstaǵı Aqsayǵa barıp fronttaǵılar ... qosımsha júzlegen gektar jazlıq biyday egiw ... ayttı. 7. Joldası ... janın da ayamaydı. 8. Ol da basqa barlıq batırlar ... óziniń menshigindegi tulparı jipek jaldı janınday jaqsı kóredi (Sh.A.).

9. Aynalayınlar, biziń awıl dáryanıń ... edi (A.Á.). 10. Usınnan ... onıń bereketi qashıptı (A.Á.). 11. Hár kúngi ádetimiz sáske bolıwdan úsh dos ılaq-qozılarımızǵa súyrik ákeliw ushın awılımızdıń ortasınan burqasınlap aǵıp ótetuǵın japtı ... ketemiz (G.E.). 12. Qarsı aldınan aymalaǵan samal epkini aqquba júzine sorgalaǵan terdi keyin ... jumalatadı. 13. Tuwrı arqaǵa ... baratırǵanı qashqınıń ózine málim edi (Sh.S.). 14. Endi kóp keshikpey muzdıń ... minemiz (Ó.A.). 15. Duman azdan ... tarap ketti (Ó.A.).

Tapsırma 2.4. Berilgen audionı tuńlań. Tuńlaw barısında tirkewishlerdi ózi basqarıp kelgen sózi menen birge jazıń hám olardıń gáptegi berip turǵan mánisin aytıp beriń.

Tapsırma 2.5. Dizbeklewshi dánekerlerdi tabıń hám olardıń qaysı túrine kiretuǵınlıǵın anıqlań.

1. Jaqınlaǵan gezde Mırjıqtıń asıǵıs atlanıp arqaǵa qaray ketkenin kórdi, biraq izinen shaqırmadı. 2. Bala óziniń ákesi haqqında ángime ketkenin hám jaqsı ángime ekenin de abayladı, lekin birden ashıwlıana qoyatuǵın minez Allayarda joq edi. 3. Esengeldiniń Elgeldi atlı ulınan qızın aqıllı hám qıyın qıstawda gáp tapqısh dep oylaytuǵın edi. Sol ushın hám húrmetleydi, hám aybınadı (T.Q.). 4. Ózleri jılınadı, al bulardı túrli-túrli suwıq xabarlar menen muzlatıp ketedi (Sh. S.). 5. Dospan endi gá onıń, gá qamıslıqqa álleqashan sińip ketken qız tárepke alma-gezek qarap, bir gezde teńgesin esledi. 6. Biytanı jolawshılar bul awıldı geyde teńiz ortasındaǵı kishkene atawǵa, al geyde ushı qıyrsız dalańlıqta irkilip qalǵan tóbe-tóbe qańbaqlıqqa megzetedi (T.Q.). 7. Ol jipektey jumsaq qolı menen gáhi basımnan, gáhi shashımnan sıypadı (Ó.X.).

Gáptegi birgelkili aǵzalırdı hám mánileri óz ara teń bolǵan jay gáplerdi bir-birine baylanıstırıwshı dánekerlerge dizbeklewshi dánekerler delinedi.

Dizbeklewshi dánekerler baylanıstırıw xızmetine, mánisine qaray tómenдеги túrлерге bólinedi:

1. Biriktiriwshi dánekerler: hám, jáne, taǵı, da/de (ta/te), menen (benen, penen), al hám t.b.

2. Qarsılas dánekerler: biraq, lekin, biraq ta, sonda da, sóytse de, degen menen, bolmasa, al hám t.b.

3. Awıspalı dánekerler: ya, yaki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, bir, ne, álle, meyli hám t.b.

4. Gezekles dánekerler: gá, gáhi, gáde, geyde, bir, birese, birde, bazda, ári hám t.b

Tapsırma 2.6. Menen (benen, penen) kómekshi sózleriniń qaysı gáplerde tirkewish, qaysı gáplerde dáneker xızmetinde qollanılganın anıqlań.

1. Tap usı jerden baslap ańǵardıń baǵdarı menen tawǵa qaray sozılıp ketetuǵın qorıq toǵayı baslanadı. 2. Qarawıl tawǵa jetkennen keyin jol tar ótkeldiń ultanı menen joqarı kóterilip, onnan soń shóp shıqpaǵan jalańash túserlik penen bajbanniń úylerine kelip tireledi. 3. Ózi aqshıl, kógis súr bolıp gújireygen jelkesi menen dúńkiygen mańlayı birotala kelisip qalǵan. 4. Qálwen (tikenli jabayı shóp) – oniń bas dushpanı. Bala geyde kúni menen júrip, olardı shawıp taslaydı. 5. Al, shırmawıq bolsa, jabayı bolıwına qaramastan, jaǵımlı gúlleri menen adamdı ózine tartadı. 6. Bala portfelin usı qatardaǵı hayallardıń eń jası úlkeni Gúljamal menen oniń qızına kórsetiw ushın shawıp ketti (Sh.A.).

Bolmasa dánekeri de birde awıspalı, birde qarsılas dáneker boladı.

Mısalı: *Ol kúni-túni qırman basında, bolmasa dán qabıllaytuǵın stanciyada, yamasa jolda júretuǵın edi (Sh. A.). (awıspalı dáneker)*

Ol qayaqtan bolsa da bul sum xabardı esitken, bolmasa bizden heshkim tisinen shıǵarǵan emes (E.B.). (qarsılas dáneker)

Tapsırma 2.7. Tómenдеги sózlerdi paydalanıp hár qıylı sintaksislik dúzilistegi gápler dúziń, olardıń sintaksislik hám mazmunlıq baylanısın támiyinlegen halda «Ustaz – atańday ullı» temasında dóretiwshilik diktant jazıń. Diktantta kómekshi sózler hám almasıqlardan ónimli paydalanıń.

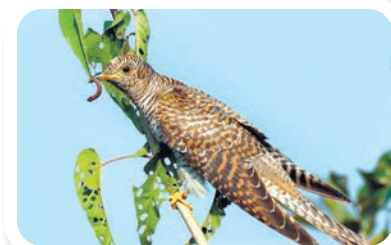
Ǵárezsizlik, tálim-tárbiya, mámleket siyosatı, bilimlendiriw tarawı, sheksiz itibar, pidayı ustazlar, bahalaw, sheksiz húrmet, kásiptiń ullılıǵı, dálillemek, jámiyettiń búgini hám keleshegi, xalıq mádeniyatı, tálim sapasın jaqsılaw, turmısta qollanıw, oqıtıwshılardı talap, oqıtıwshılardıń miynetin qádirlew, ǵamxorlıq kórsetiw, jańa ilim orayların qurıw, olardı zamanagóy texnikalar menen úskenelew, háreket etiw, oqıtıwshılıq, ullı kásip, 1996-jıl 9-yanvardaǵı Prezident pármanı, 1-oktyabr «Muǵallimler hám ustazlar kúni» dep belgilew.

Tapsırma 2.8. Tekst ústinde ámeliy jumıs isleymiz.

Atshók

Bayaǵı zamanda bir jılqıshı jasaǵan eken. Sol jılqıshınıń qudaydan tilep alǵan bir ulı bolıptı. Bala úlkeyip, jılqıshı onı jumsaytuǵın jasqa kelgende, balası jumsaǵan isti pitkermey, siltaw aytıp kele beretuǵın ádetti shıǵarıptı. Bir kúni jılqıshı balanı óziniń minip júretuǵın atın ákeliwge jumsaptı. Bala sırtqa shıǵıp ketip bir maydannan keyin qaytıp kelip:

– At joq, ata, – deпти.

Jilqishi ózi dalağa shıǵıp, atın izlep tawıp kelipti.

1. Abzactaǵı ótken máhál feyilleriniń qalay bildirilgenin aytıń.

2. 3-gáptegi «jilqishi» sózin abzactıń mazmunına qarap qaysı sóz benen almastırıwǵa boladı?

3. Eń sońǵı gáptegi ózlik almasıǵınıń betin, sanın aytıń.

Aradan biraz waqıt ótip. Jilqishi qıslawǵa keterden aldın ózine etik tiktirmekshi bolıp, etikshi ustanı úyine shaqırtıptı. Usta kelip, jilqishi menen balasına etik tigiwge kirisipti. Ol jilqishınıń balasınıń etigin tigip bolıp, onı balanıń ayaǵına kiydirip kórmekshi bolıp shaqırtıptı. Bala etikti ayaǵına kiyip kóripti. Etikshi etiktiń kemisin dúzep otırıp, jumısın bólgisi kelmey balaǵa:

– Balam, biziń atqa bir qarap jiberseń-o, – deпти.

Bala attan xabar alıw ushın sırtqa shıǵıp ketken bolıptı da, bir maydandan keyin aylanıp kelip, bayaǵı ádeti boyınsha:

– At joq, aǵa, – deпти.

Sonda balasınıń ádetinen xabardar ákesi qattı ashıwı kelip:

– Há, at joq bolǵır! – dep salıptı.

Sol waqıtta qudaniń hámiri menen bala qusqa aylanıp ushıp ketipti. Sonnan baslap adamlar tóbesinde pópegi bar bul ájayıp qustı onıń hámme waqıt «átshók-átshók» dep júriwine qarap, «Átshók» dep ataytuǵın bolıptı.

(Qaraqalpaq folklorı)

1. «Atshók» sózi qalay payda bolǵan eken?

2. Balanıń qusqa aylanıp qalıwına tiykarǵı sebepti atlıq formasında beriń.

Mısali: qızǵanshaqlıq

Iyt

Áwel basta iyt adam bolǵan eken. Onıń atasınıń azan shaqırıp qoyǵan negizgi atı Saq eken. Saqtıń óz anası erte qaytı bolıp, ákesi bir jas duwaxan hayalǵa úylenedi. Ómirinde ókshesi qanamaǵan ógey ana Saqtı júdá jaman kóredi eken. Ol mudamı **iyne kelse**, balanı úyge **darıtpay** awır jumıslarǵa jegip, onı adamlarǵa jek kórinishli etip qoyıptı. Saq ógey anası buyırǵan jumıslardı **moyın tawlamay** islep, onıń **oti menen kirip, kúli menen shıǵıp júre beripti**. Ol **mushtay bası menen** bir úyir qoydı jaylawǵa alıp shıǵıp, kúni menen durıslı awqat jemey, ógey anasınıń berip jibergen qattı nanın suwǵa basıp jep júre beripti.

Qızıl menen berilgen sózlerdiń mánilerin aytıń.

Bir kúnleri báhár kelip, oníń padasındaǵı qoylar qozılay baslaptı. Endi biyshara Saqtıń moynındaǵı miyneti onnan beter artıptı. Ol tań azannan keshke shekem olardıń izine erip júrip, kúndi **bir** dem almay ótkeredi eken. **Usınday** azaplı kúnlerdiń birinde ol qattı sharshap uyqılap qalıptı. Sol kúni qoylarǵa qasqır shawıp, Saq ornınan turıp baraman degenshe, birtalay qoy menen qozı qasqırǵa jem bolıptı.

Birtalay malınan ayırılǵan Saqtıń ákesi ógey ananıń azǵırıwı menen balanı jazalawdı oǵan tapsırıptı da, ózi bir aylıq saparǵa ketipti. Baladan qalay qutılıwdı bilmey júrgen ógey anaǵa bul júdá qol kelip, ol duwa oqıp, balanı sol waqıtta **námálim** bir haywanǵa aylandırıp jiberipti. Endi ógey ana onı úyden quwıp salayın dese, túri qasqırǵa megezep ketetuǵın bul haywan úydi aylanshıqlap ketpeytuǵın qusaydı.

Aradan bir ay ótip, Saqtıń ákesi sapardan qaytıp kelipti. Ol úyine jaqınlaǵanda **bayaǵı** haywanǵa aylanǵan bala onıń aldına juwırıp shıǵıp, onıń ayaqlarına súykenip, qańsılaptı. Sonda jaman hádiyseniń bolǵanın sezgen ol dárriw hayalınan balasın soraptı. Hayal oǵan:

1. Qızıl menen berilgen sózlerdi mazmunın saqlaǵan halda almasıqlarǵa ózgeritiń.

2. Gáplerden tirkewishlerdi tawıp, olardıń ózi qatnaslı sóz benen berip turǵan mánisin anıqlań.

– Shabazım, sen óziń maǵan onı jazalawdı tapsırǵan ediń, – deпти.

– Saǵan balamdı jazalawdı tapsırǵan men aqmaq ekenmen, – deпти.

Endi balasın óz halına qaytarıwdıń sharası joqlıǵın bilgen jańaǵı kisi haywanǵa aylanǵan balasın qushaqlap otırıp, «i-i-y» dep ún salıp jılaptı.

Sonnan baslap adamlar bul adamǵa sadıq, jaqın járdemshi haywandı «Iyt» dep atay baslaptı.

(Qaraqalpaq folklorı)

1. Saq qaysı háreketleri menen iyttiń háreketlerin kóz aldımızǵa keltiredi?

2. Iytke kelbetlik sóz arqalı táriyip beriń. Mısalı: sadıq

3. Sizler qanday haywan atamasınıń kelip shıǵıwı haqqında ápsanalardı bilesiz? Sáwbetlesıń.

BILIMIMIZDI TEKSEREMIZ. BAQLAW JUMÍSÍ USHÍN TAPSÍRMALAR

1-tapsırma

Immunitet (lat. immunitas) – bul organizmdı óz kletkaları hám toqımalarına zıyan jetkizetuǵın túrli zatlar hám basqalardıń tásirinen qorǵaw qábileti bolıp esaplanadı. Geypara sebeplerge qaray, bul qábilet ázzilewi múmkin. Bunday jaǵdaylarda immunitetti kóteriw talap etiledi.

1. Immunitet degende neni túsendińiz?

Immunitet páseyiwiniń belgileri

- Tez sharshaw;
- Sozılmalı sharshaw;
- Kóp uyqılaw yamasa kerisinshe, uyqısızlıq;
- Bas awırırwı;
- Bulshıq etler hám buwınlardaǵı awırırw.

Keyingi basqısh – sozılmalı awırırwlar, heshqanday infekciya, heshbir virus adamdı awırırw qılmay ótpeydi. Erinlerdegi tilkimler organizmde buzılıw bar ekenligin ańlatadı hám asıǵıs ilajlardı kóriwdi talap etedi.

Aqırǵı basqısh – sozılmalı kesellikler hám tásirlerdiń pútkil kompleksi.

2. Bul abzactı esaplıq hám qatarlıq sanlardı paydalanǵan halda óz gápińiz benen qayta jazıń. Bul gáplerińizde sanlıqtıń qaysı túrin paydalanǵanıńızdı aytıp beriń.

Kóp jaǵdaylarda immunitettiń birden tómenlewi túskinlikke túsiw (stress) hám awır zorıǵıwlardan payda boladı. Usınıń sebebinen, qáwip toparına kosmonavtlar, ushıwshılar, isbilermenler, professional sportshılar, shawqımda jumıs isleytuǵın, partlaytuǵın elementler menen isleytuǵın kásiptegi adamlar kiredi. Sebebi bul kásiplerde streske túsiw ushın sebepler kóplep tabıladı.

Jańa tuwılǵan balalarda hám bir jasqa deyingi balalarda tuwma immunitet boladı, sol sebepli 6 dan 12 aylıqqa deyin bolǵan balanı mudamı ana súti menen awqatlandırırw úlken áhmiyetke iye boladı.

Immuniteti páseyiw qáwpi astındaǵı adamlarǵa uyqısız júrgen, awqatlanıw hám fizikalıq shınıǵıw orınlaw rejimine ámel etpeytuǵın adamlar kiredi. Jası úlkenler de qáwip astında boladı.

3. Immunitettiń túsiwi qaysı jastaǵı adamlarda boladı dep oylaysız?

4. Qaysı háreketlerimiz arqalı immunitetimizdiń túsiwin tezlestirgen esaplanamız?

2-tapsırma

IMMUNITETIŃ PÁSEYIW SEBEPLERI

- **Patas** ekologiya, **zıyanlı** suw, patas hawa, insekticidler, gerbucidler.
- Awqatlanıw. 1000 nan artıq qosımsha azıq-awqat ónimleri, **boyalǵan** ónimler, **mazalı** zatlardıń untaqları hám basqalardı óz ishine alǵan tómen **sapadaǵı, jasalma, záhárli**, qolbala usılda basılǵan azıq-awqatlar, quramında qant muǵdarı joqarı bolǵan ónimler immun sistemasın páseytedi. **Mazalı, ashqıltım, energiya beriwshi** ishimlikler

organizmniń ishki turaqlılıǵın buzadı. Olar kletka hám kletkalar aralıq boslıqlardıń **suwlı** ortalıǵın záhárleydi hám immunitetniń tómenlewine sebep boladı.

Hayallarda **turaqlı** dietalardı saqlaw da immunitetke **úlken** ziyán keltiredi.

Immun sistemasına adamdaǵı salmaqıń awırlıǵı da, kemligi de unamsız tásir kórsetedi.

Sol sebepli kóp toyıp ketpesten **jetkilikli** awqatlanıw kerek.

- Vitamin hám mikroelementlerdiń jetispewshiligi. Mısal ushın, B vitamini dárejesiniń keskin tómenlewi nátiyjesinde organizmniń infekciyanı óltiriw ushın antitelalar islep shıǵarıw qábileti sezilerli dárejede azayadı.

- Antibiotikler. Nemis shıpakerleri tárepinen alıp barılǵan sońǵı izertlewler nátiyjesi sonı kórsetedi, hárqanday antibiotik, hátte, shıpaker kórsetpesine muwapıq qabıl qılınıp atırǵan bolsa da, organizmniń immunitetin 50-75 procentke túsiredi eken.

- Túskinlikke túsiv. Stress immunitetniń túsip ketiwiniń baslı sebebi. Onnan qashıp bolmaydı, al oǵan qarsı tura alıw kerek. Stress hám rak keselligi ortasında baylanıslılıq bar.

- **Fizikalıq** hám **aqlıy** zorıǵıw.

- Viruslar, bakteriyalar. Mikrobiologlar, ádette, asxanada shama menen

320 mln patogenler bar ekenligin anıqlaǵan. Olardaǵı 3000 ǵa jaqın bakteriya qolǵa, keyin bolsa awızǵa túsedi. **Bunday muǵdardaǵı** mikroorganizmler kesellik rawajlanıwı ushın jetkilikli bolıwı múmkin.

- **Sozılmalı** uyqsızlıq. Uyquınıń az bolıwı tek ǵana immunitet tómenlewine emes, al organizmdegi kóplegen quramalı proceslerdiń kelip shıǵıwına alıp keledi.

1. Bul abzaclarda qızıl menen boyalǵan sózlerdiń qaysıları kelbetlikke, qaysıları kelbetlik feyilge kiretuǵınlıǵın anıqlań. Kelbetliklerdi ajratıp, mánilerin hám qurılısı boyınsha kelbetliktiń qaysı túrine kiretuǵınlıǵın aytıń.

3-tapsırma

Tómendegi ózlestirilgen sózlerdiń mánilerin bilip alıń. Bul atamalardıń jazılıwı hám ayılıwına itibar qaratıń.

Insekticidler – mayda qurt-qumırısqalardı joq qılıw ushın qollanılatuǵın ximiyalıq elementler.

Gerbicidler – jabayı shóplerdi joq etiw ushın qollanılatuǵın ximiyalıq elementler.

Patogen – keselliklerdi keltirip shıǵaratuǵın organizmler (viruslar, bakteriyalar, parazitler).

Mikroorganizmler yamasa mikroblar – bir kletkali mikroskopta kóriniwshi tiri jaratılıslardıń úlken toparı. Olarǵa viruslar, bakteriyalar, ashitqılar, mikroskopiyalıq suw otları kiredi.

Virus (lat. záhár) – tek ǵana tiri kletkalarda kóbeyip, ósimlik, haywan hám adamda juqpalı keselliklerdi qozǵawshı mikroorganizmler.

Bakteriya – topıraq, suw hám basqa da orınlarda tarqalǵan bir kletkali mikroorganizmlerdiń úlken toparı.

Infekciya (lat. juǵıw, záhárlew) – virustiń adam yamasa haywan organizmine kiriwi, kóbeyiwı hám adam menen virus ortasında óz ara quramalı múnásibettiń júzege keliwi nátiyjesinde payda bolǵan qubılıs.

Antitela – immunitetti payda etiwshi elementler.

Antibiotikler (anti-qarsi, bio-ómir) – túrli mikroblardıń ósiwin hám rawajlanıwın toqtatıwshı organikalıq elementler

Mikrobiolog – mikroorganizmlerdiń tábiyatı, olardıń túrleri ústinde izertlewler alıp bariwshi biolog.

(Enciklopediyalıq sózlikten)

4-tapsırma

Tómende sizlerge uyqıǵa kesh jatıwdıń zıyanlı aqıbetleri boyınsha maǵlıwmatlar berilgen. Toparlarǵa bóliniń hám kóp uyqılawdıń, háreketsizliktiń zıyanlı aqıbetleri haqqında pikirlerińiz benen bólisiń.

Uyqıǵa kesh jatıwdıń zıyanlı aqıbetleri	Aqılıy jaqtan hálsirew
	Uyqılaǵanda seniń aqlıń 21:00 den 23:00 ge shekem belsendi dem aladı. 23:00 den keyin uyqılap júrgen bolsań, onda waqıttıń ótiwi menen aqılıy jaqtan hálsirey baslaysań. 23:00 den baslap túngi 1:00 ge shekem uyqılamay júre berseń, onda ómirlik kúshiń jábir tartadı.
	Sulıwlıqtıń sóniwi
	Uyqı tek ómir súriw ushın emes, al sulıwlıqtı saqlawdıń eń tásirli hám mutqa túsip turǵan usılı bolıp tabıladı. Sebebi, uyqı waqtında ǵana kletkalardıń belsendi janlanıwı hám toqımalardıń tikleniwi júz beredi.
	Immunitettiń hálsirewi
	Hámmesi de ápiwayı hám anıq: túnde organizm ózin tikleydi, jańaradı, kúndizgi júrislerdiń unamsız aqıbetlerin neytrallaydı. Nátiyjede immun sisteması bekkemlenedi. Turaqlı túrde uyqısı qanbay júrgen adamlardıń tımaw, gripp yamasa ORBI menen nawqaslanıw itimallıǵı 3 ese artadı.
Sozılmalı sharshaw	
Organizmde zorıǵıw kúshyedi. Bunı biz sezbey júre beremiz. Aqıbetinde sozılmalı sharshaw payda boladı. Organizm ózin-ózi tiklew qábitin joytıadı.	
Artıqmash kilogramm arttırıw	
Turaqlı túrde uyqısı qanbay júrgen adamlardıń tezden semirip ketetuǵınlıǵın ilim dálillegen. Normadaǵı uyqınıń bolmawı organizmdegi zat almasıw barısın buzadı, aqıbetinde adam 2 ese tezirek salmaq baylay baslaydı.	
Qartayıw	
Uyqı dawamında teri kletkaları tiklenedi, qan aylanısı jaqsılanadı. Nátiyjede kletkalar kislorod hám aminokislorodlar menen toynadı. Nátiyjede ájimler tábiyiy túrde joǵaladı, teri tegislenedi, reńi jaqsılanadı.	

(TKóbeysinov)

V BÓLIM. JAS EKONOMIST

1-TEMA. MAQSETLI QÁREJETLER

1-SABAQ

Tapsırma 1.1. Súwretlerge qarap, berilgen sorawlarǵa juwap beriń.

1. Pul adamlarǵa ne ushın kerek?
2. Eger pul bolmaǵanda qaysı háreketler toqtap qaladı dep oylaysız?
3. Puldı qalay sarplaw kerek?
4. Súwretlerge qarap nelerdi túsindińiz?
5. Pul sarplaw byudjetimiz ushın bárhama keri tásirin tiygize me? Ne ushın?
6. Puldı maqsetli paydalanıw ne ushın kerek?
7. Házirgi waqıtta siz hám shańaraqtaǵı basqa jaqınlarıńız qanday maqsetli qárejetlerdi ámelge asırmaqtasız?

Tapsırma 1.2. Tekst ústinde isleymiz.

Qalayınsha pul sarplaw puldı tejewge járdem beredi?

Biz puldı maqsetli paydalanıw arqalı keleshekte onı tejewimizge boladı. Eger siz kózińiz unatqan nárseni satıp ala berseńiz, siz tek ǵana satıwshınıń saqıy oljasına aylanasız hám kereksiz nárselerdi satıp alıp, olar sizge heshqanday payda keltirmeydi.

Eger siz puldi aqil menen sarplasańız, kóp nárseni tejewińiz múmkin. Bárqulla ózińizdi sheklew hám arzanıraq tovarlardı tańlaw bir kúni kelip sizge qarsı shıǵıwı múmkin. Sonlıqtan ózińizge ǵamxorlıq qılıp ta úyreniń.

Máselen, siz sport zalına aǵzalıqqa pul sarplap shuǵıllanıp atırsız, kúshli, shıraylı hám salamat bolıw ushın jıllar dawamında tinbay shınıǵıw isledińiz. Nátiyjede siz tez-tez kesellenbeytuǵın, qımbat dárilerdi satıp almaytuǵın, shıpakerlerge isińiz túspeytuǵın jaǵdayǵa eristińiz. Bul arqalı siz birqansha puldı únemledińiz. Demek, siz ózińizge de investiciya kiritiwińiz kerek eken. Bul investiciya arqalı keleshekтегі qárejetlerińiz utımlı paydalanılıwı kerek. Mine, usınıń ózi maqsetli qárejet qılıwdı bildiredi.

1. Qaysı haqıyqat haqqında bilip alǵanıńızdı aytıp beriń.
2. «Saqıy olja» degende kimdi túsindińiz?
3. «Ózime investiciya kirgizemen» temasında óz turmısıńızdan qanday jaǵdaylarında investiciya kiritiwińiz haqqında aytıp beriń.

Qalayınsha pulımız eki ese bolıp qaytadı?

Pulımızdı bárqulla oyın-kúlkige sarplamaymız, durıs pa? Kóp adamlar óz-ózin tárbiyalawǵa investiciya kiritedi. Máselen, olar kurslarda, hár qıylı oqıw orınlarında oqıydı, seminar hám treninglerde qatnasadı. Tábiyiy hal, bul keleshekте olarǵa payda keltiredi. Ózińizge investiciya kiritiń – bul eń jaqsı tańlaw boladı. Bul sarplanǵan investiciya ózin aqlaydı hám sizge eki ese muǵdarında qaytıp keledi.

1. Abzactan kómekshi sózlerdi tabıń.
2. Sol kómekshi sózlerdiń qanday xızmet atqarıp turǵanın aytıń.
3. Feyildiń funkcionallıq formalarınan qaysı túrleri qatnasqan?

Óz ara bir-birine baǵınatuǵın jay gáplerdi baylanıstıratuǵın dánekerlerge **baǵındırıwshı dáneker** delinedi.

Baǵındırıwshı dánekerler jay gáplerdi baylanıstırıw mánisine hám xızmetine qaray úshke bólinedi: **1) sebep dánekeri; 2) nátiyje dánekeri; 3) shárt dánekeri**

Sebebi, óytkeni, nege deseń, nege degende sıyaqlı dánekerler sebep dánekerleri bolıp, olar jay gáplerdi óz ara sebeplik mánide baylanıstıradı.

Jay gáplerдеги is-háreketlerdiń biri ekinshisiniń isleniw nátiyjesin bildiretuǵın dánekerlerge **nátiyje dánekerler** delinedi. Olar: **sonlıqtan, sol sebepli, sonıń ushın, nátiyjede, sonıń nátiyjesinde** dánekerleri.

Eger, eger de, onda kómekshi sózleri **shárt dánekerleri** bolıp, bul dánekerler jay gáplerdi óz ara shárt mánisinde baylanıstıradı.

Tapsırma 1.3. Tómendegi berilgen gáplerden dánekerdiń qaysı túri berilgenligin anıqlań.

1. Eger de usinnan kún jılımasa, qıraw túsiwin dawam ete berse, bıyıl eriklerde miywe bolmaydı (Á.A.). 2. Onıń bul ádetleri hámmeden kóbirek mağan jaǵatuǵın edi, sebebi garrılar jıynalıwdan oshaq átirapında ángime dúkánı qurıladı (T. Q.). 3. Bala kóleńkede tur edi, sonlıqtan jol boyınan anıq kórindi (T.M.). 4. Ana kiyiktiń bawırı az gána jılıǵanday boldı, óytkeni tuwısqanları, balaları oǵan pana bolıp tur edi (Á. A.). 5. Onıń berilip sóylegen sózleri hámmeniń júregine jaǵıp, kewline unap tur, sonıń ushın bul sózler jıynalısqa qatnasıwshılardı qattı qızıqtıradı (Sh. R.). 6. Eger de garrı usı búgingi tańnan aman shıǵa qoysa, ómirinshe bul aqshamdı yadlap júrejaq, bul kúndi esinen shıǵarajaq emes (Sh. S.). 7. Bizıń jańa qońsımız da soǵan megzes, nege deseńiz bizler jerdi jańadan ashtıq (Ó.X.). 8. Bul biz ushın úlken quwanış, sol sebepli ómirimde seni keń peyillik penen sıylayman (M. Sh.). 9. Biraq Báhár bul waqıyanı basqasha túsinıwi múmkin, nege degende Polat Tórexanovtı jaqtırmaydı (Sh. R.). 10. Olar ushın búgingi tań búlgen tań boldı, óytkeni ana kiyik janarınan jas parlap, tuyaqlarınan dimar qashıp qattı boldırdı (Á.A.).

Tapsırma 1.4. Tómendegi tekstten dánekerlerdi tawıp, olardı morfologiyalıq tallaw isleń.

On jasar bala edim. Stambuldıń Sulaymaniya awılında eki qabatlı eski jaydıń bir bólmesinde kireyde turamız. Úyde bir tarǵıl pıshıǵımız boldı. Sol kúnleri ol balalap júrdi, lekin tuwǵanı tuwǵandayın óle berdi. Tek quday jarılqap, birewi aman qaldı.

Tarǵılıımız qanshelli ash bola bersin, ol sonshelli ózin tártipli tutıp, awqat beriwin kútedi. Ol hesh úydegi ashıq-jabıq turǵan nárselerge suqlanıp qaramaydı, biraq ózi – atayı urı. Bir jaqlardan gósh, yaki taǵı bir nárselerdi tawıp alıp keledi.

Bir kúni kenapattay góshti basqishtan zorǵa kóterip súyrep shıqtı da, miyawlap, balasın shaqırdı. Ol kelgennen keyin góshti óziniń awqat jeytuǵın tabaǵına saldı. Perzent-pıshıq ashkózlik penen góshti gábır-gúbır jey basladı, al Tarǵıl keyinirekke barıp, sozılıp, waqıtı-waqıtı tamsanıp qoyar edi...

Ol zamanları bizler jerge kórpeshe tóser edik hám páskeltek taqta átirapında jaylasıp alıp awqatlanatuǵın edik. Kúnlerden bir kúni sóytip otırсаq, Tarǵıl pıshıǵımız apam menen meniń ortamızǵa kelip, jatıp aldı. Birazdan keyin qasına balası keldi. Lekin, ol anası qusap tınısh jatpay, dasturqanǵa moynın sozıp, ondaǵı taǵamlardı iyiskeley basladı. Bul azlıq etkendey, aldınǵı ayaqların ústine sozıp jiberdi. Balasınıń biyruqsat bir nárese almaqshı bolǵanın sezdi de, Tarǵıl ornınan ushıp turdı. Tap bir aytqandı tınlamaytuǵınıń támbisin bergen qusap, bir ayaǵı menen basına berip saldı. Keyin taǵı urıp-urıp taqtanıń astına kirgizip jiberdi. Támbi tásiri túsinikli boldı ma dedim, sebebi sol waqıyadan keyin Pishentaydıń qaytıp dasturqanǵa qaray tumsıq sozǵanın kórmedik.

(Áziz Nesin)

Sóz shaqapların ajratıw arqalı tek ǵana grammatikalıq qaǵıydalardı bilip qoymastan, sózlerdi durıs, orınlı, pútin ǵáptıń mazmunına say paydalanıwdı da ámelge asıramız. Solay eken, biz sózlerdiń sóz shaqapları xızmetinde keń qollanıwına óz aldına itibar beriwimiz kerek. Máselen, **hár** sózin biz belgilew almasıǵı dep úyrenǵenbiz. Biraq ol qaysı orında kelse de belgilew almasıǵı xızmetin atqara bermeydi. Ol ǵáptegi pútin mazmunǵa say belgilew mánisinde emes, al óziniń janındaǵı sóz benen ayırılmastan waqıtlıq mánini bildirip waqıt ráwishi, sapalıq máni bildirip kelbetlik bolıp ta kele aladı.

*Sol kúnnen baslap **hár kúni** úzliksiz kelip turdı (J.S.).* (Bul mısalda ráwish wazıypasın atqarıp tur)

*Anam bizlerge **hár kúngi** wazıypalarımızdı bólistirip berer edi (K.E.).* (Bul mısalda kelbetlik wazıypasın atqarıp kelgen)

Tapsırma 1.5. Sizler usı sıyaqlı jaǵdaylardı bilesiz be? «Ózlerimiz sóz shaqaplarınan durıs paydalana alamız» temasında sózlerden sóz shaqapları sıpatında orınlı paydalanıp, kishi tekst jaratıń. Onı tolıq morfologiyalıq tallaw isleń.

2-SABAQ

Tapsırma 2.1. Tekstti túsinip oquń.

Biz ózimizde bar nárselerden orınlı, ısırapgershiliksiz paydalansaq, onı tejeǵen esaplanamız. Máselen, úyde yamasa jumıs orınlarında energıyanı tómendegi jollar arqalı tejeymiz:

- energıya tejeytuǵın lampalardı satıp alamız;
- xanadan shıqqan waqıtta elektrdi óshiremiz;
- kem elektr talap etiwshi texnikalardı satıp alamız;
- muzlatqıshtı pech yamasa radiator janına qoymaymız hám waqıt menen muzın eritip baramız;
- barlıq elektr texnikaların isletip bolǵannan soń elektr tarmaǵınan úzip qoyamız.

1. Usı orında ishimlik suwın qalay tejeı alıwıńız haqqında aytıń.

2. Waqıttan qalay únemli paydalanıwıńızdı aytıp beriń.

3. Imkaniyattan paydalanıwda neni túsiniwıńızdı sóylep beriń.

4. Ǵáplerdegi feyillerde feyildiń funkcionallıq formalarınan qaysı biri ónimli qollanıǵan?

Уси тақилте оylanıp kórsek, biz puldı da tejemli sarplaw ushın nelerdi isleseк boladı.

Eger kereksiz qárejetlerden saqlanıwdı qáleseńiz, yamasa kóp pul sarplamawdıń jolların biliwdı qáleseńiz, sawda orınlarına barǵanda tómenдеgi eskertiwlerge itibar beriń:

– Heshqashan qolıńızǵa pul túsiwden onı sarplawǵa asıqpań. Siz birinshi gezekte byudjetińizdi rejelestiriń, keyin aqshanı jumsań.

– Bazar yamasa sawda ornına barmastan burın satıp alınatuǵın zatlarıńızdıń dizimin jazıp alıń hám tek sol zatlar jaylasqan orınlargá bariń. Bul kereksiz nárselerdi satıp alıwdan saqlaydı.

– Shegirmelerge itibar qaratpań, shegirmedegi zatlardı alıw kereksiz zatlardıń satıp alınıwına alıp keledi.

– Sawda ornında kredit kartası yamasa basqa da kartalardan góre naq puldan tólegenińiz jaqsı. Sebebi, kartadaǵı pul kózge kórinip turmaǵan soń, kóp sarplaǵanıńızdı bilmey qalasız. Bul kóp aqsha sarplawdıń aldın aladı.

– Eger kúndelikli tez-tez satıp alınatuǵın zat bolsa, onı kóbireк muǵdarda alıp qoyǵanıńız jaqsı. Bul háreketlerdi de tejeydi.

– Reklamaǵa berilmeń, bul da puldı maqsetsiz sarplawǵa alıp keledi. Siz zatlardı úyrenip shıǵıw arqalı kóp reklama qılınıp atırǵan zattan jaqsıraq, arzanıraq zattı da satıp alıwıńızǵa boladı.

1. Byudjetti rejelestiriw degende neni túsinesiz?

2. Puldı tejemli sarplawdıń qanday jolların bilip aldınız?

3. Reklama hám ondaǵı aytilǵan maǵlıwmatlar tolıq durıs beriledi dep oylaysız ba? Misallar menen túsindirip beriń.

4. Másláhátlerdegi feyiller qaysı meyilde berilgen?

Demek, bizde puldı sarplaw rejesi bolıwı kerek.

Puldı sarplawdı baslamastan burın onı sarplawdıń rejesin dúzip shıǵıń. Siz aldınnan aqshańızdıń nege sarplanıwın bilip otırǵanıńız jaqsı.

1. Puldı sarplawda reje dúziw kerekligin maqullaysız ba? Ne ushın?

2. Siz ata-anańızdıń bergен pulın rejeli isletesiz be? Ne ushın?

3. Bul abzactaǵı «burın» sózi ráwish pe, yamasa tirkewish pe?

Geypara **soraw almasıqları** hám **dep, dese, degenşe** kómekshi sózleri dánekerlik xızmette qollanıladı. Olar túpkilikli dánekerler sıyaqlı qospa gáp quramındaǵı jay gáplerdi bir-biri menen hár túrli mánilerde baylanıstıradı. Dánekerlik xızmettegi sózler mınalar:

1. **Qansha-sonsha, qanday-sonday, qalay-solay, qanshelli-sonshelli, qanshama-sonshama, qayda-sonda, qaydan-sonnan** hám t.b. Bul juplasıp kelgen sózlerdiń birinshi sıńarları dáslepki jay gápte qollanıladı da, sońǵı sıńarı ekinshi jay gápte keledi. Mısalı: **Qansha** miynet etseń, **sonsha** húrmetke iye bolasań (K.S.). 2. Aldıńǵı arba **qaydan** júrse, sońǵı arba da **sonnan** júredi (Naqıl).

Tapsırma 2.2. Dánekerlik xızmettegi sózlerdiń jay gáplerdi qanday mánide baylanıstırıp kelgenligin durıs tabıń.

1 Ximiya neshe túrli boyaw shıǵarsa, sonsha túrli tuflı bar (T. Q.).	A muǵdarlıq
2 Biyádeplik qıldım dep, ózinen ózi qısınıp, ishi ottay janadı (A. D.).	B maqsetlik
3 Hákim qayda jumsasa, ol sonda isleydi (B.B.).	S salıstırwshılıq
4 Qoylardıń júni taza bolsın dep, kúni-túni juwǵızıp atırman (J.A.).	D waqıtlıq
5 Siz qalay ómir súr deseńiz, solay ómir súrgim keledi (T.Q.).	E orınlıq
6 Jiyeńbay qır-dógerekti barlastıraman degenşe, Toqsanbay zımǵayıp boldı (S. X.).	F sınılıq

Tapsırma 2.3. Tómenдеgi teksttegi gáplerde dánekerlik xızmettegi sózlerdi paydalanıp qayta jazıń. Gáplerdiń qurılısı ózgergeni menen, mazmunı saqlanıp qalıwı kerek.

Burıńǵı ótken zamanda Aqsaray degen elde ádalatlı bir patsha bolıptı. Ol ómiriniń aqırına deyin xalqına zulımlıq etpesten aqıllılıq penen eldi basqarıptı. Patshaniń jalǵız ulı bar eken. Ol hesh taxtqa qızıqpaydı eken, biraq toqımashılıqqa qızıǵıp, keste toqıydı eken. Bunnan patshaniń ashıwı kelipti hám májbúrlep taxtqa

otirgizbaqshı bolıptı. Biraq balası taxttan waz keshiptı. Qattı ashıwı kelgen patsha balasın zindanğa taslatıptı. Zindanda balası qaraqshılar menen birneshe ay dawamında birge bolıwına tuwra kelıptı. Aradan waqıt ótip, patsha balasın kóriwge zindanğa kelıptı. Qarasa, balasına qosılıp, qaraqshılar da keste toqıp otır eken.

Olardıń qasında jatırǵan bir-birinen sulıw toqılǵan kestelerdi kórip patshanıń awzı ashılıp qalıptı.

– «Ónerliniń qolı altın» dep usını aytsa kerek. Men balamdı biykarǵa ayıplaǵan ekenmen. Qarań, ol ónerin qaraqshılardı da úyretiptı. Demek, balam ónerin pútkil xalqına da úyrete aladı. Balam qaraqshılardı da tuwrı jolǵa sala aldı, – dep ulınıń isinen súysiniptı.

Solay etip, patsha balasın hám qaraqshılardı zindannan shıǵarıwǵa buyırıq beriptı. Ónerli balasına sharayat jaratıp beriptı. Nátiyjede Aqsarayda toqımashılıq, kesteshilik payda bolıptı. Ádalatlı patsha keyin de kóp jil el basqarıp, taxtın ulına tapsırıp ketken eken.

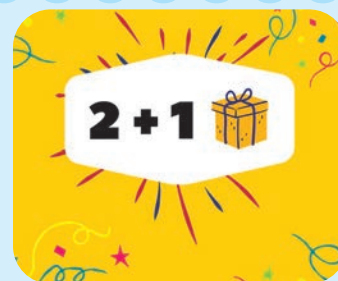
(Qaraqalpaq xalıq ertegi)

2. Dep, dese, degenşe kómekshi sózleri dánekerlik xızmette kelgende, baǵınıńqılı qospa gápler quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstırıw ushın qollanıladı. Mısalı: 1. *Ol saǵan barmayman **dese**, Begjan kúsh kórsetip barıwǵa zorlaydı (Ó. A.).* 2. *Ondatra qaqpandı súyrep ketpesin **dep**, ol ernektegi qamisqa qaqpandı muqıyatlap baylap qoydı (K. S.).*

Tapsırma 2.4. Sawda orınlarına kirgenińizde tómendegi jaǵdaylarǵa dus kelesiz, puldı sarplawda bul halatlar qansheli áhmiyetli dep oylaysız, siz olarǵa bolǵan óz pikirlerińizdi bildiriń. Eger bul jaǵdaylardıń barlıǵın durıs qabil etsek, biz puldı tejegen bolamız ba?

3-SABAQ

Tapsırma 3.1. Sizlerge isbilermenlikti jolğa qoyıw boyınsha Esenbay Ermanovtıń «Neksiyadan traktor jaqsı» shıǵarmasınan úzindi berilgen. Shıǵarmanı dıqqat penen oqıń hám tómenдеgi sorawlarǵa juwap beriń.

«Kóp tilegi qabil» degen, 2002-jılı iyun ayında japlarǵa náwpir suw keldi. «Tayımbet»tiń talabı ońına baslap, 120 gektar salıdan 235 tonna ónim tapsırdı. Bul tapsırmadan 100 tonna zıyat edi. 30 tonna salı xojalıqtıń ishki zárúrlıklarına jumsaldı. Usı jılǵı tabıs fermerlerdiń keleshek is jobaların ámelge asırıwda úlken burılıs jasadı. Fermer jámáátiniń keleshegin oylap, túsken paydaldardan 16 million sumǵa bir dana «BT-150» traktorın satıp aldı. Bul áyne fermerdiń diydisine say, tez aylanıp júretuǵın traktor bolıp shıqtı. Sol waqıtlarda «16 million sumǵa 6 dana «Neksiya» beredi. Sonı alıp júrgizip qoyǵanıńda, onıń hárbiri jılına eki-úsh «Neksiya»nıń pulın tabadı» dep aqıl beriwshiler de tabıldı. Lekin fermer ózinshe is tutup, bar pulına hár qıylı taza texnika, qaramal, qoy-eshki alıp, iri eki ferma shólkemlestirdi. Qolayǵa kelse, mal satıp alıp qosa berdi. Ol tek diyqansılıq penen sheklenip qalmaqı. Un jáne gúrish qaraz júrgizdi. Solay etip, «Tayımbet» úsh jilda altı súrim traktorına iye boldı.

2004-jılı Taxtakópir xalqınıń maqtanıshı «Atakól» tender sawdasına qoyıp jiberildi. «Tayımbet» fermer xojalıǵı iyesi Sársenbay kóp qárejet penen bul kóldi satıp alıp, suwlandırdı, salı atızlarına, bólinip qalǵan suw aydınlardına shabaqlardı alıp kelip jiberdi. Úsh jilda kól balıq awlanatuǵın dárejege keldi. Házir onnan hár jılı 40-50 tonna balıq awlanbaqta.

Jámáát erterek quwanǵan eken, shaqqan birewler esabın tawıp kóldiń yarımın bólip alıp iyelemekshi boldı. Sársenbay joqarı orınlarǵa shıqtı hám qaytadan tender tańlawı ótkerildi. Fermer bul rette de utıp shıqtı.

«Tayımbet» tiń tabısları jıldan-jılǵa kóbeymege qaradı. Máselen, ol 2004-jılı 50 million sum naq payda menen shıqtı. 2005-jılı bul kórsetkish 108 million, 2006-jılı 204 million, 2007-jılı 300 million sumǵa jetti. Sol jılı xojalıq 27 million sumǵa ot-shóp presleytuǵın agregat satıp aldı. Bul agregat fermadaǵı mallarǵa iri ot-shóp jıynaw hám tasıwǵa júdá jaqsı boldı, shóp únemlendi.

(Gazetadan)

1. Ne ushın shıǵarmaǵa «Neksiyadan traktor jaqsı» dep tema berilgen?
2. Sársenbay ne ushın kópshiliktiń pikirine qosılmadı?
3. Sársenbay qalayınsha isbilermenlikti basladı?
4. Sársenbay kóldi ne maqsette satıp aldı?
5. Esaplıq hám qatarlıq sanlardıń imlasına itibar beriń.
6. Kómekshi sózlerge sıpatlama berip ótiń.

Ózi qatnasli sóz hám gáplerge hár túrli qosımsha máni júkleytuđın kómekshi sóz yaki qosımtalarğa **janapay** dep ataladı.

Janapaylar ózi qatnasli gáp hám sózlerge soraw, ayırıw-sheklew, kúsheytiw hám modallıq mánilerdi júkleydi.

Janapaylardıń xızmetin **ma/me. (ba/be, pa/pe), tek, gána, tek gána, goy, bolsa, gileń, da/de, tap, aq, aw, shı/shi, sesh, a, á, o, mıs/mis, mish/mish** hám t.b. kómekshi sózler atqaradı.

Janapaylar mánisi hám xızmetine qaray **soraw janapayı, ayırıw-sheklew janapayı, kúsheytiw janapayı hám modal janapayı** bolıp tórt túrge bólinedi.

Tapsırma 3.2. Berilgen gáplerdegi qaysı sózlerde ma, me, (ba, be, pa, pe) hám mı, mi, bı, bi soraw janapaylarınıń ornın almasıwǵa boladı, qaysılarınıń ornın almasıwǵa bolmaydı. Olardıń jazılıwına itibar beriń.

1. Bir jola mağan sol Babaxan bay jóninde aytıp bergensiz be?
2. Sol xabardı esitipiseń, elden bir úy kóshkenine arıń kele me?
3. Arza berip ketken joqsań ba?
4. Abaylap qara, bul seniń ákeń minetuđın mashina emes pe?
5. Azmaz dem alasań ba?
6. – Saw bolıńlar, – dedi ğarrı olardıń sorawın álik alıp, – júrmeysizler me?
7. – Way, Atamurat, senseń be?! Mınaw attı min de qalağa shap! (T. Q.)
8. Barińa, jođıńa qaraytuđın kún bolar ma eken?
9. Márdikar bereseń be, joq pa? (Q. A.)
10. Qurı barıp kelgen menen múyiz shıǵarasań ba?
11. Sonnan kelisim bermegende ne qılasań? Topıraqqa ot qoyasań ba?
12. Eń bolmasa, bir zaman kósilip jatqanıń ráhátin aytpaysań ba?
13. Sen sharshaǵanda men sharshamadım ba?
14. Turdimurat aǵań qızıq kitap jiberetuđın jerde me?
15. Mına qızlarğa «qosqa kir» dep mirát etpeyseń be? (M.N.)

Soraw janapayları gáptiń yamasa ózi qatnasli sózdiń mazmunına sorawlıq máni beredi. Soraw janapaylarınıń xızmetin **ma/me (ba/be, pa/pe), she** janapayları atqaradı.

Ma/me (ba/be, pa/pe) soraw janapayları sózlerge dizbeklesip qollanılganda sol qálpin ózgeriptesten bólek jazıladı: *Kórip tursań ba? Diyqansılıqqa olardı úyretiw ańsat boldı ma, bárin bileseń. Aytpadıń ba usıladı?*

Ma/me (ba/be, pa/pe) janapayları II bettegi sózlerge birigip te qollanıladı. Bunday jaǵdayda sol betlik qosımtalarınıń aldınan qosılıp (**mı/mi, bı/bi, pı/pi**) túrinde ózgerip ayıladı hám sol ózgergen túrinde jazıladı: *Sen de baramısań?*

Uzaq múddetli maqset hám wazıypalardı ámelge asırıwǵa qaratılǵan is-ilajlarında kompaniyanıń global rawajlanıw strategiyasınıń bir bólegi retinde óz ónimin reklama qılıwı ónimlerdiń satılıw dárejesiniń asırıwında ayrıqsha áhmiyetke iye.

Reklama salasında nátiyjege erisiw ushın biznes hám ónimniń qásiyetleri haqqındaǵı anıq maǵlıwmatlardı iyelew, kompaniyanıń kúshli hám hásiz táreplerin biliw, bazar haqqında maǵlıwmatı iyelew, ónimniń turaqlı bahasın biliw talap etiledi. Reklamaniń estetikalıq talǵamlılıǵı, jaylastırılıw waqtı, ornı da úlken áhmiyetke iye.

Ónimniń satılıwın támiyinlewshi qural sıpatında reklama tómenдеги funkciyalardı atqaradı:

- tovarlar atın sáwlelendiriw hám olardıń ózgesheliklerin aytıw;
- ónim haqqında tolıq maǵlıwmat beriw;
- potencial qarıydarlardıń jańa tovarlarǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıw;
- tovarlardı satıwdı optimallastırıw;
- ónim sheńberin keńeytiw;
- ónimniń abzallılıǵın aytıw.

Reklama tarqatıw baspasózde, radio hám televideniede, yamasa reklama taqtalarında ámelge asırıladı.

Reklamalar basqıshları

(Marketing tiykarları)

Tapsırma 3.3. Joqarıda berilgen reklama qılıw basqıshların saqlağan halda qálegen ónimińizdi reklama qılıń. Reklama gáplerinde janapay túrлерinen ónimli paydalanıń.

Tapsırma 3.4. Kóp noqattıń ornına goy, gána, mish, emish, aq, tek, ma, de, á, dá, aw janapaylarınıń tiyislisin qoyıp kóshirip jazıń.

1. Onıń eki kózi ... Ámette edi, sonlıqtan Ataxandı sirá serlemedi. 2. Kórđińiz ..., eger at bolmasa, men sizlerge erip júre almas edim. 3. Endi izinde qansha dushpan bar ekenine kóziń jetti ... ? 4. Bolmasa, Serjannıń ańlıǵanın bilip kele berđiń ... ? (T. Q.) 5. Bazarǵa kelse, adamlardıń zatların shashıp, tewip jazıqsız páteńge keltiredi... . 6. Onıń ayaǵın qushaqlap jılawǵa ... kúshi jetti. 7. Barlıq waqıtta progreske qarsı shıǵatuǵın ker tartpa 8. Mashinalar heshkimniń kórsetiwisiz ... sapqa dizile basladı (M. S.). 9. – Ómirbekke jarıspay-... qoy, yashullı? – dedi ol. 10. Sen ... Ómirbek bol-...! Egindi ayap jeńil ayaq bolayın degeni 11. Digildik bolıpsań-...? 12. Degen menen, jalańayaq júriwge bolmaydı 13. Áy, toba-... Ne isleysiz endi? 14. Há demey-... ol jıynalǵanlarǵa jetip keldi. 15. – Aldasa, Yusipti aldaptı-... (S. S.). 16. – Uǵıp turman-..., – dep mińǵırladı Tawman.

Tapsırma 3.5. «Bazar jaqsı ma yamasa dúkán jaqsı ma?» degen temada báseki shólkemlestiriń.

Tapsırma 3.6. Tómendegi berilgen tekstten janapay hám olardıń túrлерin tabıń.

Balıqlar ne ushın suwda jasaydı eken? Burın olar quslarǵa uqsap ushıp júretuǵın bolǵan. Yaǵnıy, olardı da adamlar qus dep oylap, awlap jeytuǵın bolıptı. Adamlar onıń góshiniń mazalı ekenin bilip, júdá ósh bolıptı.

Bir kúni balıqlardıń kátqudası quslar patshasınıń aldına kelip:

– Húrmetli patshayım, bizler qırılıp joq bolıwǵa keldik. Bul turısımızdan demde tuqımqurt bolatuǵın túrimiz bar. Adamlar bizge oǵada ósh boldı. Bir ilajın islemeseńiz bolmaydı, – depti arız etip.

Sonda quslar patshası turıp: – Men sizlerge bálentlerde ushıp, párwaz etip júrsin dep qanat inám etken edim. Eger ańshılar sizlerdi tuqımqurt etip atırǵan bolsa ne ilaj, onda sizlerdi qanatıńızdan juda etemen. Durıs, aspanda ushsańız adamlardıń kózine túse beresiz dá. Endigiden bılay jerde-aq jasay qoyıńsesh, – dep olardı qanatınan juda etipti.

Sonnan keyin balıqlar jerde, toǵaydıń eń qalıń jerlerinde in qazıp, jasay baslaptı. Biraq, ańǵa shıqqan adamlar bulardı kórip, bayaǵı qus balıqlarǵa uqsatıptı. Olardı atıp,

góshin jep kóirse, qus baliqlardan ayirması bolmaptı. Adamlar jáne olargá ósh bolıp, tek baliqlardı atıp alatuǵın bolıptı.

Balıqlardıń kátqudası bolsa endi háywanlardıń patshasına arız etipti:

–Húrmetli patshayım, adamlar bizlerdi aspanǵa ushsaq ta, jerde jasasaq ta qoymay atır. Qırılıp, joq bolıwǵa shamalastıq. Bizlerge rehimińiz kelsin, bul turısında áwladımız benen joq bolıp ketpey me? Bir ilajın isley kóriń, – dep jalınıptı.

Sonda haywanlar patshası turıp:

– Men sizlerge juwırıp-jortsın, dushpanlarınan qashıp qutılsın dep tórt ayaq inám etken edim. Onıń da paydası tiymegen bolsa iláj qansha? Endi men sizlerdi ayaqlarınızdıń juda etiwge májbúrmen. Biraq, endigi jaǵında óz ǵamınızdı ózlerińiz kóresiz,– dep olardı ayaqlarınan juda etipti.

Ayaqsız, qanatsız qalǵan baliqlar ya aspanda, ya jerde jasay almay, ne islerin bilmey turǵanda birden qudaydıń káramatı menen nóser jawın jawıptımış. Jerdiń betin suw basıp ketipti. Qanatı bar quslar aspanǵa ushıp, ayaǵı bar haywanlar qashıp ózge jurtlarǵa ketipti. Biraq, ayaqsız, qanatsız biyshara baliqlar jer bawırlap suwdıń astında qalıptı. Birazı demigip ólip, birazı kónligip suwda jasay baslaptı. Áne, sonnan berli baliqlar suwda jasap kiyatırǵan qusaydı. Biraq, adamlar baliqlar qayda jasasa da oǵan óshpenligin qoymaptı.

(Y.Ájimov)

2-TEMA. ATAMNÍŃ PENSIYASÍ

1-SABAQ

Tapsırma. 1.1. Tekst ústinde ámeliy jumıslar isleymiz!

Qaltasın qarmap uslaǵanday tiyini de qalmaǵan ǵarrı oyǵa shúmip otır.

– «Kassir qız keldi...» Kúni menen **áńgime dúkánın qızdırıp** otırǵan bir topar ǵarrılar quwanısıp qoya berdi.

– Hámmege pul jetedi, ǵawırlasa bermeń, ótinish, sizlerden, qáne kim familiyańız?

– Házir mına qız sóyledi me ya qosıq ayttı ma, dawısınıń álpayımlıǵın qáyterseń, yamasa puldı aytqanǵa qulaqqa jaǵımlı esitildi me eken... **Oy túbine shúmgen** ǵarrı óziniń gezegi kelgenin bilmey de qaldı.

– Ata, sizge aytıp atırman, familiyańız kim?

– Men be, men Ábdimámbetovpan ǵo, aynanayın...

Ájeptáwir naǵıslı reńler menen boyalǵan tırnaqlar dizim boylap juwırıp otırdı.

– Ata, pensiyańızdı alǵansız ǵoy, mine, qarań.

Tapsırma 1.2.

1. Abzactağı qızıl menen berilgen turaqlı sóz dizbekleriniń mánisin aytnń hám olardı sinonimleri menen almastırıp qollanıń.

2. Qızdıń dawısı ne sebep olarğa qosıq aytqan sıyaqlı esitildi?

3. «Ájeptáwir nağıshlı reńler menen boyalğan tırnaqlar» degende kim názerde tutılğan?

Ǵarrı tap túsinetuǵında únilip kelip qaraydı. Qaǵazda shıjbaylanğan úsh háripti dóńgelekley aylandırıp qol qoyılğanın kórgennen keyin ǵana, kelini kelip alǵanın túsindi. Oylamaǵan jerden jol apatına ushırıp, qaytı bolǵan kúyew balasın oylap **kewli buzılsa**, izinde bir balası menen qalǵan qızın oylap **qamsıǵadı**. Qaltasınan qol sharshısın alıp kóziniń jasın súrtip, qaytadan qaltasına salıp oy túbine shúmip ketip baratır. Qızınıń endi oqıwǵa baratuǵın balası anaw kúni: «Ata, maǵan **ózi júretuǵın** mashın áper» – dep izinen qalmaǵanda:

– Yaqsı balam, pensiyamdı alsam, áperemen, ekewimiz bazarǵa barıp alamız degen edi aqlıǵına.

Tapsırma 1.3.

1. «Úsh hárip» degende neni túsindińiz?

2. Qızıl menen berilgen turaqlı sózlerdi hám jay sóz dizbeklerin sinonim formaları menen almastırın.

3. Ǵarrı ne ushın qapa boldı?

4. Ǵarrınıń kelini durıs islegen be?

Ǵarrı búgin sol aqlıǵınıń awırıp atırǵanın esitip, ne qıların bilmey jolǵa shıqtı. Adamlardıń siltewi menen biraz jerge kelip, aqlıǵınıń qay jerde ekenligin bilmey tursa, bir jigit aqlıǵınıń qay jerde jatırǵanın anıqlap, qolınan jetelep ákeldi.

Tamshı dári salıp qoyǵan aqlıǵı tap atasın kútip otırǵanday, esikke qarap jatır eken. Bir nárese dep sóylengendeı boldı.

– Ne deyseń, balam?

– Mashın

– Ya, ne deyseń balam, ash boldıń ba?

– Ózi júretuǵın...

Áste ólpeń ǵana esitilgen balanıń dawısını ǵarrı esitpegen menen qızı da, ǵarrını ákelgen jigit te esitti. Qızı bolsa ákesin qısqındırmayın dep ǵaptı basqa jaqqa burıp jiberdi:

– Ne deydi, bir nárese jeymen dey me?

– Yaǵaw, aǵa suw ishejaq. Ǵarrı:

– Qızım, asıǵıp júrip hesh nárese ákele almadım, – dedi.

– Yaǵaw, aǵa, qońsılar, qurdaslar bári kelip atır, qısınba, bári bar, aǵa.

– Erteń kelemen, onda... Aqlıǵınıń mańlayınan qayta-qayta súyip, basınan sıypalap, qızı menen xoshlasıp shıǵıp ketti.

Tapsırma 1.4.

1. Abzactağı dialogtı oqıń. Bul dialogta kishkene bala atası menen durıs sáwbet qurdı ma?

2. Mashina alıp kelmewiniń sebebin aytıwda ǵarrı haqıyqattı ayttı ma?

3. Qız balasınıń aytqan ǵapın esitse de ne ushın ózin esitpegenge aldı?

4. Tekstte ne ushın «mashina» emes «mashın» sózin sóylewshi paydalanǵan?

5. Abzacta qanday janapaylar qollanılǵan?

Tañda turıp, basqalar oyanıp ketpesin dep, áste-aqırın, qazan-tabaqtı tıqırlatpay sút góje pisirdi de, úyden tez-tez shıǵıp ketti. Emlewxanaǵa qarap piyada júrip otırdı. Keshe kelgen soń, aqlıǵı jatırǵan palataǵa tuwrı kirip bardı. Ayaǵına bir nárse tiygenin sezıp tómengge qarasa, oynshıq mashın «aldımnan shıq» degendey qayta-qayta gewishin ójetlenip dúgedi. Ómiri dawamında bunday oynshıqtı kórmegen ǵarrı ań-tañ bolıp tursa, kátte otırǵan aqlıǵı ishek-silesi qatıp, kúlip atır:

– Ata, raxmet! – dedi taqıldap.

– ???

– Ózi júretuǵın mashina ápergenińizge raxmet ata, keshe siz benen kelgen ájaǵa ákelip berdi. Mine, qutısı da bar. Mazalı zatlar da ákeldi, kóp etip, atań berip jiberdi dedi.

Tapsırma 1.5.

1. Atasınıń aqlıǵına bolǵan sezimlerin bildiriwshi bul abzactı óz sózińiz benen ózǵertip dóretiwshilik tekst dóretiń. Ishinde janapaylar da qatnasıwı tiyis.

2. Dánekerlik xızmettegi sóz qatnasqan ǵaptı tabıń.

– Táwir boldıń ba, shıraǵım, shúkir allaǵa, balam táwir eken, basqa ármanım joq, – dep kele aqlıǵın qattı qushaqlap aldı. Aqlıǵınıń qollarınan, mańlayınan qayta-qayta súye berdi. Aqlıǵı qıtıǵı kelip jáne shaqalaq atıp kúledi. Ózinshe atasına pult penen mashina qanday basqarılatuǵınlıǵın aytıp mardıyıp qoyadı. Atası onnan sayın qushaqlaydı.

– Aǵa, sálem berdik, qashan keldińiz? – dedi qızı asxanadan shay demlep kiyatırıp.

– Házir kelip atırǵanım, balamniń táwir bolǵanın kórip, **quwanışım qoynıma sıymay atır**, shúkir allaǵa.

– Awa, shúkir, bul quraqım, ózim de albırap qaldım ǵo, aǵa, bir nárse bolıp qala ma dep oylanıp **uwayımnan sarǵayıp** tań atpadı. Ukolların alǵan soń terlep uyqıladı. Shay-suw ishti. Siziń oynshıǵıńızdı kórip, tez táwir boldı-ǵo, ne qılayın dep edińiz, aǵajan-aw. Ápereyin desem, bilmey otırǵanım joq-aw. Dım uwdan qımbat oynshıq-ǵo. Kelin **miyińizdi jeytuǵın boldı-aw**, aǵa ...

...Yaǵaw, balam, táwir bolsa bolar, ol jaǵın oylama, balam, sút góje ákeldim, ishıp alıń, shıraǵım.

Kelinniń qası-qabaǵı da, pensiyasınıń qolına tiymegeni de házir buǵan qızıq emes, aqlıǵı táwir bolıptı. Keshegi jigittiń atı-jónin de soramaptı. Ul-qızınıń ráhátin kórsin. Qudayım, mın jasasın. Ol jigitti tabaman, qarızımdı qaytaraman. Pensiyamdı alsam, quda qálese...

Qaltasında ilip alarlıq hesh nárse joq, qayta-qayta qarmalanadı...

(E.Xojanazarova)

Tapsırma 1.6.

1. Balanıń táwir bolıp ketiwine sebepshi bolǵan adam kim?

4. Qızıl menen berilgen sózlerdi tuwra mánidegi feyiller menen almastırıń.

3. Tekstten janapaylardı tabıń.

Ayırıp-sheklew janapayları

Ózi qatnaslı sózdiń mánisin ayırıp-sheklep kórsetetuǵın janapaylarǵa ayırıp-sheklew janapayı delinedi. Ayırıp-sheklew janapaylarınıń xızmetin **tek, ǵana, tek ǵana, bolsa, gileń, gilkiy, ılgıy** kómekshi sózleri atqaradı. Mısalı: 1. Tek Írisqul biy tikeymey, shayıqqa óz tórinen orın awıstırıw ushın sál jılıstı (T. Q.). 2. Gilkiy qońıratlılar bolıp Sarıtawdı jaǵalap otıradı (K.M.).

Tapsırma 1.7. Kómekshi sózlerdi tabıń. Olardıń qaysı kómekshi sóz túrine kiretuǵınlıǵın aytıń.

Pisip-jetilisken adamǵa aylanıwımız ushın bizge qatań sınaqlar keledi. Olardı jeńip shıǵıwǵa umtıla otırıp, óz isenimizdiń qanday dárejede ekenligin bilip alamız.

Dárya ırashında turǵan dostıń «Men júziwdi bilmeymen!» dewi múmkin. Eger de onı májbúrlap, suwǵa iyterip jiberseń ǵana, ol jan-dárman menen qulashlap júzip ketedi. Qáne, júziwdi bilmegenin kóreyinshi! Ol sonda ǵana júze alatuǵının ańlaydı.

Eger de «Qolımnan kelmeydi» dep, basqa mayda-shúyde isler menen shuǵıllana berseń, júze alatuǵınlıǵını ańlamay júze bereseń. Demek, suwǵa batıp baratırǵan adamlardı qutqara alatuǵınlıǵını da bilmeytuǵınıń anıq.

Júzip ketkennen keyin seniń shaxsıń da ózgeredi. Usınday sınaqlar seni kishipeyil, sıpayı, adamlarǵa muhabbat penen qaraytuǵın hám dártlerine sherik bolatuǵın insańǵa aylandıradı.

(Gazetadan)

Bolsa janapayı ózi qatnaslı sózdiń keyninde kelip, onı basqa sózlerden ayırıp, bóleklep kórsetedi. Mısalı: Shimshıqlar bolsa juǵırlasıp ana shaqadan, mına shaqaǵa uship qonıp júz (Sh. R.).

Gileń, gilkiy, ılgıy janapayları ózleri qatnaslı sózlerden burın kelip, sol sózlerdi basqa sózlerden ajıratıp kórsetedi.

Tapsırma 1.8. Tóمندegi berilgen teksttegi gáplerden janapaylardan ónimli paydalanğan halda ózgertip jazıń, biraq teksttiń ulıwmalıq mazmunı saqlansın.

Úlgi: Moskva mektepleriniń birinde barlıq oqıwshılar sabaqqa qalmaq qatnasar, tek bir oqıwshı kelmey júrdi. Bir hápte **de** ótip atır, eki hápte **de** ótip atır...

Moskvaniń bir mektebinde bir oqıwshı sabaqqa kelmey qaldı. Bir hápte ótti, eki hápte ótti...

Ol balanıń telefoni joq edi, muǵálliminiń másláháti menen klaslasları onıń hal-jaǵdayınan xabar alıw maqsetinde úyine barıwǵa kelisti. Esikti balanıń anası ashtı. Dım jabırqap, kewilsiz ekeni bilinip-aq tur. Balalar sálemlesip, birazdan soń:

– Biziń dostımız nege sabaqqa barmay atır? – dep soradı.

– Ol endi sizler menen oqıy almaydı. Oǵan sátsiz operaciya islenip, eki kózi de tas qarańǵı, kórmey qaldı, – dedi bayǵus anası kózine jas quyılıp. Balalar bir-birine jaltaqlasıp, sál únsizlikten soń:

– Bizler onı gezek penen mektepke jeteklep alıp baramız.

– Awa, aparıp ákelemiz.

– Sabaǵın tayarlawǵa da kómeklesemiz, – dep ǵawırlasıp ketti. Kewili eljiregen anası balasınıń dosların ertip onıń bólmesine kirdi. Qolı menen hawanı sermegen, kózi tańıwlı dostısın kórgende ǵana balalar jaǵdaydıń oǵada qıyın ekenin seziniپ, siltidey tındı. Tınıshlıqtı:

– Sálem, qalaysızlar? – degen sol balanıń dawısı buzdı. Usı waqıtta balalar hárqaysısı hár jaqtan:

– Men erteń ózim seni mektepke alıp baraman.

– Al, algebradan ózim saǵan úyretip járdemlesemen...

– Men tariyxtan ... – dep ǵawırlastı.

Tez arada kúndelikli sabaqqa aparıp-ákeliw kestesini de dúzilip, kim qanday pánnen kómeklesetuǵını, kim dostısın seyilletip, aylandıruwǵa alıp shıǵatuǵını anıqlandı. Kóz shamshıraǵınan ayırılıp qalǵan bala doslarınıń kómegi menen burınǵısınan da jaqsı oqıy basladı. Qıstıń kúnleri sabaqqa dosları menen shanada qatnadı.

Ol klassikalıq muzıkaǵa ıqlaslı bolıp, klaslasları menen simfoniyalıq koncertlerge birge baratuǵın edi. Tań qalarlısı – oǵan sabaq túsindireriz dep júdırıqtay jumılǵan awızbirshilikli sol klastıń sabaqqa úlgeriwi aǵla dárejege shıǵıp ketti. Bala mektepti altın medal menen pitkerdi.

Institutta da oǵan qalıs xızmet penen járdemlesiwshini onıń kózine aylanǵan adamlar kóplep jolıqtı. Kózi ázzi oqıwshıdan studentke aylanǵan jigit instituttan soń da oqıwın toqtatpadı. Heshbir tosqınlıqlarǵa qaramastan ilim-bilimge umılǵan hám ózine bolǵan isenimi sebepli bul jigit atı ápsanaǵa aylanǵan XX ásirdeń ataqlı matematigi, akademigi boldı. Ol – Lev Semenovich Pontryagin edi.

(Rus tilinen S. Jálmenova awdarması).

Tapsırma 1.9. «Dostım qanday perzent?» temasında unamli yamasa unamsız mazmundaqı kórkem tekst oqıń hám sóylep beriń.

2-SABAQ

Tapsırma 2.1. Hám, da (de, ta, te) kómekshi sózleriniń qaysı gápte janapay, qaysı gápte dáneker xızmetinde jumsalıp turǵanın aytıp beriń.

1. Endi paydası ne, usı romanımdı seniń esteliǵıne yadigarlıq etip qaldırsam da saǵan báribir emes pe? (Sh. S.) 2. Atası onı artına mıńgestirip aladı da ekewi gá jortaqlap, gá adım-adım júris penen kete berdi (Sh. A.). 3. Qansha qorqsa da aynanıń sınıq kózine góne kórpesheni jumbarshaqlap, biziń jaydıń da tırnaǵına sheńgel kómpip, atań paqır ekewimiz baslap edik (Sh.S.). 4. Jıyналǵanlardıń hám pikiri usınday edi. 5. Úrgin qar hám dawıl kózdi ashtırmaydı. 6. Demalı zalı birneshew, keń hám tóbesi diń aspanda. 7. Esikleri túwe terezelerinen de qalay bolsa solay arba aydap kirip shıǵa beriwege boladı (Á.A.).

Gáptegi ayırım sózlerdiń yamasa pútin gáptiń mánisin kúsheytip kórsetetuǵın janapaylarǵa **kúsheytiw janapayı** delinedi.

Kúsheytiw janapayınıń xızmetinde da, de, hám, tap, góy, -aq hám t.b. kómekshi sózleri qollanıladı. Jazıwda -aq janapayı ózi qatnaslı sózden keyin kelip, defis arqalı jazıladı.

Tapsırma 2.2. Kómekshi sózlerdi tabıń. Olardıń qaysı kómekshi sóz túrine kiretuǵınlıǵın aytıń.

«Mamansheńgel» dep atalǵan jer Ámiwdárya menen Xiywanıń ortasındaǵı búktiń arasınan sınaptay jiltırap aqqan salma edi. Misli eki qabat qora sıpatında ósken shoq sheńgelliktiń dál ortasında úlken bir torańıl bar. Qoyıw sayamanı payızlı, uyqılap qalǵanǵa qáwipli emes. Qanday jez tırnaq haywan bolsa da sheńgellikke tumsıǵın batıra almaydı. Onıń awzın tabıw haywan túwe biytanı adamǵa da múshkil. Tábiyat ózin sonday kógertken, balıqqa qurılǵan qazaday, eki ret aylanıp, ishke kiriledi.

Qońurat ruwınıń araz jas úlkenleri bas qosıp kelgenine hámmeniń waqtı xosh edi. Esengeldiniń tikenekli gápi heshqaysısına jaqqay tańlanısqı qaradı. Qabil gáptiń astarın túsinbegensip, jaymashuwaqlanıp, olar joqta ayılǵan súyretkili gáplerdi gilmalalap jibergisi keldi.

– Esengeldi aǵa, biz Aydos penen bir nandı bólisip jep, oqıǵanbız. Biz oǵan, ol bizge ot jaqsa, shep emes shıǵar.

– Há maqul, Qabil, maqul, – dedi Esengeldi biy náylaj.

(T.Qayıpbergenov)

Tapsırma. 2.3. Tekst ústinde ámeliy jumıslar isleymiz!

Pensiya (latinsha – tólem) – puqaralarǵa mámleket yamasa basqa subyektler tárepinen nızamda belgilengen halatlarda ayma-ay, ádette, ómirlikke tólenetuǵın tólemler, sociallıq támiynat forması esaplanadı.

Pensiya – puqaralardıń pensiya jasına jetkennen keyin, miynetke jaramsızlıq, bağıwshısın joǵaltqanlıq yamasa uzaq múddetli kásiplik iskerlik penen baylanıslı halatta támiyinlew ushın belgilengen aylıq pul tólemi.

Tapsırma. 2.4.

1. Pensiya kimlerge beriletuǵınlıǵın aytıń.
2. Pensiya alıw ushın ne sebep jas ózgesheligi alınǵanlıǵın aytıp beriń.
3. Pensiya sózin ayma-ay beriletuǵın sociallıq támiynat pulı degen sóz benen almastırıp qollansaǵ bola ma?
4. Birinshi abzacta janapaylardan birin paydalanıp óz formasın ózgerтип, mazmunın saqlap aytıp beriń.
5. Ekinshi abzacta qanday irkilis belgileri bar ekenligin aytıń.

Pensiya tariyxı

Rim imperiyasında birinshi márte áskeriy pensiyalar Guy Yuliy Cezar tárepinen kirgizilgen.

Islam mámleketinde VII ásirde xalifa Omar tárepinen xalifalıqqa belgili muǵdardaǵı pul formasında pensiyalar járiyalanǵan. Húkimettiń gáziynesinde jıynalǵan salıqlar mútájlerge, kámbaǵallarǵa, qarıyalarǵa, jetimlerge, jesir hayallarǵa hám mayıplıǵı bar adamlarǵa beriw ushın jumsalǵan.

Franciyada 1673-jılı teńiz kúshleri xızmetkerleri ushın pensiya támiynatı járiyalandı. Ullı Franciya awdarıspaǵı dáwirinde 1790-jılı otız jil xızmet etken hám eliw jasqa tolǵan mámleket xızmetkerleri ushın pensiya haqqındaǵı nızam qabil etilgen.

Prussiya 1825-jıl rásmiy shaxslar ushın birinshi pensiya jamǵarmasın shólkemlestirdi. 1889-jıl Germaniyada, 1891-jıl Daniyada, 1908-jıl Ullı Britaniyada, 1910-jıl Franciyada ulıwmaxalıqlıq pensiya támiynatı járiyalandı.

Amerika shtatlarında pensiyalar 1928-1980-jıllar aralıǵında engizilip bolınǵan.

Tapsırma 2.5.

1. Pensiya tariyxı haqqında xronologiyalıq keste jaratıń.
2. Rimde ne ushın dáslep puqaralıq emes, al áskeriy pensiyalardıń járiyalanıw sebebin aytıń.
3. Islam mámleketinde eń birinshi jolǵa qoyılǵan pensiya tólemi durıs berilgen be?
4. Franciyada engizilgen pensiya basqa mámleketlerdegi pensiya engiziliwinen qanday ózgesheligi menen ajralıp turadı?

Ańlatıw: **da/de, hám** kómekshi sózleri gápte qollanıwına qaray birde dáneker, birde janapay mánilerinde keledi. 1. Janapaylıq mánide qollanılganda, jeke sózlerge qosımsha kúsheyttiriwshilik máni beredi. Mısalı: *Bul ádistiń ózi de kim kimdi jeńer eken degendey gúreske uqsaydı. Jıynalǵanlardıń hám pikiri usınday edi (Sh. S.).* 2. Dánekerlik mánide qollanılganda eń kemi eki sózdi (birgelkili aǵzanı yamasa eki jay gápti) baylanıstıradı. Mısalı: *1. Shopan baǵana azanda qoylardı jayıp ketti de, Erpolat dárkar nárselerdi alıp izinen jetpekshi bolıp qalıp edi (M. D.). 2. Ol qapınıń aldında sálkem eglenip turdı da, ishkerige kirip ketti. (Sh. S.)*

Pensiya muğdarı

Pensiya muğdarın avtomat túrde asırıp barıw birinshi márte 1922-jıl Daniyada, keyin Islandiya hám Lyuksemburgtıa jolğa qoyılğan.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 39-statyasına bola, «hárkim qartayğanda, miynetke jaramlılıǵın joǵaltqanda, sonday-aq, baǵıwshısınan ayrılğanda hám nızamda belgilengen basqa da halatlarda sociallıq támiynat alıw huqıqına iye» bolıp esaplanadı. Pensiya, napaqa hám járdem pullarınıń muğdarı tirishilik ushın zárúr eń kem is haqı muğdarınan az bolıwı múmkin emes.

Pensiya támiynatı Ózbekstan Respublikasınıń «Puqaralardıń mámleketlik pensiya támiynatı haqqında»ǵı nızamı (1993-jıl 3-sentyabr) menen belgilengen. Ózbekstan Respublikasında dawamlı jasap kiyatırğan shet el puqaraları hám puqaralıǵı bolmaǵan shaxslar, mámleketler aralıq shártnamalarda ózgeshe qaǵıydalar názerde tutılmaǵan bolsa, Ózbekstan Respublikası puqaraları menen teń ráwishte pensiya alıw huqıqına iye bolıp esaplanadı. Áskeriy tarawdaǵı xızmetkerler, sonday-aq, ishki isler organları baslıqları hám ápiwayı xızmetkerler quramınan shıqqan shaxslardı hám olardıń shańaraq aǵzaların pensiya menen támiyinlew shártleri, normaları hám tártibi Ózbekstan Respublikası nızam hújjetleri menen belgilep beriledi. Házirgi waqıtta olarǵa «Puqaralardıń mámleketlik pensiya támiynatı haqqında»ǵı nızam tiykarında pensiya alıw huqıqı da beriledi. Pensiyanıń túrli túrlerin alıw huqıqına iye bolğan puqaralarǵa olardıń tańlawına qarap bir pensiya tayınlanadı.

Tapsırma 2.6.

1. Pensiya muğdarı ne ushın asırılıp barılıwı kerek dep oylaysız?
2. Pensiya, napaqa hám járdem pullarınıń bir-birinen qanday ózgesheligi bar?
3. Nege pensiyanıń muğdarın belgilewde eń kem is haqı tiykarında jumıs alıp barıladı?
4. Pensiyanıń túrli túrlerin alıw huqıqına iye adamlar degende kimlerdi túsinesiz?

Gáptegi pikirge yamasa ayırım sózlerge boljaw, ótiniw, gúman etiw, buyırıw, mısqıllaw hám t.b. qosımsha máni júkleytuǵın janapaylarǵa **modal janapay** delinedi.

Modal mánili janapaylardıń xızmetin **aw, ay, shı, shi, ós, sesh, dá, a, á, o, mıs, mis, mışh, mish** kómekshileri atqaradı. **aw, ay, a, á, ó, ós, dá** janapayları ózleri dizbeklesip kelgen sózlerdiń, gáplerdiń mánisine beyimlesip, ózgermeli bolıp keledi.

Shı, shi, sesh, ós janapayları kóbinese buyırıq-ótinish mánisin bildiredi.

Mıs, mis, mışh, mish janapaylar kek etiw, mısqıllaw mánilerin ańlatadı.

Tapsırma 2.7. Tekst boyınsha berilgen tapsırmalardı orınlań.

Pensiyanıń úsh túri bar:

1. Jasqa tiyisli pensiya;
2. Mayıplıq pensiyası;
3. Bağıwshısın joǵaltqanlıq pensiyası.

Jasqa baylanıslı pensiyalar da óz gezeginde 2 túrli boladı:

1. Ulıwmalıq tiykarlarda tayınlanatuǵın pensiya;
2. Jeńillikli tiykarlarda tayınlanatuǵın pensiya.

Joqarıdaǵı pikirlerdi óz sózińiz benen ózlestirip jazıń. Jazǵan tekstińizde janapaylardan paydalanıń.

Ulıwmalıq tiykarlarda tayınlanatuǵın **jasqa tiyisli pensiya** – erkekler 60 jasqa tolganda hám keminde 25 jil miynet stajına iye bolǵanda, hayallar 55 jasqa tolganda hám keminde 20 jıllıq miynet stajına iye bolǵanda tayınlanadı.

Texnologiyadaǵı, islep shıǵarıw hám miynetti shólkemlestiriwdegi ózgerisler, xızmetkerler sanı (shtatı) yaki jumıs túrleriniń ózgeriwine alıp kelgen jumıslar kóleminiń qısqarıwı yamasa kárxananiń jawılıwı múnásibeti menen jumıstan azat etilgen hám jumıssız dep esaplanǵan shaxslarǵa:

- erkekler – 58 jasqa tolganda hám is stajı keminde 25 jil bolǵan bolsa;
- hayallar – 53 jasqa tolganda hám is stajı keminde 20 jil bolǵan bolsa pensiya alıw huqıqına iye boladı.

Jasqa tiyisli pensiya islemeytuǵın pensionerlerge olar jasap turǵan orındaǵı sociallıq támiynat organları tárepinen tolıq muǵdarda tólenedi. Jumıs islep júrgen pensionerlerge olardıń jumıs ornında nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte tólenedi.

- 1. Ne ushın hayallarǵa pensiya jasın belgilewde erkeklerge qaraganda kishi jas belgilengen dep oylaysız?**
- 2. Qaysı jaǵdaylarda puqaralar erterek pensiyaǵa shıǵarıladı eken?**
- 3. Pensiyaǵa shıqsa da jumıs islewge bola ma?**

Mayıplıq pensiyası

Bul pensiya miynet qábiletin ámelde uzaq múddetke yamasa pútkilley joǵaltıw múnásibeti menen tayınlanadı. Mayıplıq pensiyası, nızamǵa muwapıq jumıs islew barısında mayıp bolǵan yamasa kásiplik kesellikke shalınǵan adamlarǵa miynet stajına qaramastan tólenedi. Ulıwmalıq kesellik sebepli mayıp bolıp qalǵanda mayıplıq pensiyaların belgilew ushın belgilengen ulıwmalıq staj talap etiledi.

Bağıwshısın joǵaltqanlıq boyınsha pensiyalar pensiya qorı esabınan hár ayda beriletuǵın tólemlerden ibarat bolıp esaplanadı.

- 1. Miynet qábiletin joǵaltıw jaǵdaylarına mısallar keltiriń.**
- 2. Kásiplik keselliklerge mısallar keltiriń.**
- 3. Is stajı qaysı waqıtlarda talap etilmeytuǵının aytıń.**

VI BÓLIM. PÁN HÁM TEXNOLOGIYALAR

1-TEMA. FIZIKA TURMÍSTÍ JEÑILLESTIREDI

1-SABAQ

Tapsırma 1.1. Tekstti túsiniq oqıń.

1) Átirapqa qarasańız, jawıp atırǵan qar yamasa jawındı, kóship júrgen bultlardı, salma hám dáryalardan aǵıp turǵan suwdı kóresiz. Bulardıń barlıǵı tábiyat qubılıslarına kiredi. Bizdi qorshap turǵan tábiyattaǵı ózgerisler ómirimizge tikkeley tásir kórsetedi. Tábiyatta bolıp atırǵan proceslerdiń nızamlılıqların úyreniw, olardan orınlı paydalanıw múmkinshiligin beredi.

2) Nızamlılıqlardı úyreniw boyınsha insan óz miynetin jeñil-lestiretuǵın mashinalardı oylap tapqan. Kúndelikli turmısımızdı elektrsiz, jaqtılıqsız hám taza suwsız kóz aldımızǵa keltire almaymız. Elektr energiyasın payda etetuǵın mashinalar, elektrden hám janılıǵıdan paydalanıp isleytuǵın qurılımlar fizika pánine tiykarlanıp jaratıladı. Mashina hám mexanizmlerdi basqarıwda, ońlaw jumısların orınlawda, úy-ruwzıgershilik texnikasınan ónimli paydalanıwda da fizikadan alǵan bilimlerińiz kerek boladı.

3) Tábiyatta júz berip atırǵan hár túrli qubılıslardıń belgilerine qarap mexanikalıq, jıllılıq, elektr, jaqtılıq hám seslik qubılıslarına ajratıw múmkin. Bul qubılıslardı úyreniw zattıń dúzilisin úyreniwden baslanadı. Fizika pániniń úyrenetuǵın tarawları: zattıń dúzilisi, mexanikalıq qubılıslar, elektr, jıllılıq, jaqtılıq hám seslik qubılıslar.

Tapsırma 1.2.

1. Ápiwayı jerdiń tartılıw kúshi haqqındaǵı qubılıstı kim ashqanın bilesiz be?
2. Birinshi gápte qanday dánekerlerdiń túrleri qatnasqan?
3. Tórtinshi gáptegi «nızamlılıqların» sózi qalay jasalǵan?

Tapsırma 1.3.

1. Insanniń miynetin jeñil-lestiriwshi mashinalardıń túr-lerin aytıp beriń.
2. Tok kúshiniń ólshem birligi qaysı fiziktiń atına qoyılǵanın aytıń.
3. Elektrden paydalanǵan halda ǵana iske qosılatuǵın qurılımlardı aytıń.
4. Qaysı texnikanı ońlap kór-geńińiz haqqında aytıń.
5. Elektr sózinde qaysı seslik qubılıstı sezdińiz?
6. Abzactan ózlestirilgen sóz-lerdi tabıń.

Tapsırma 1.4.

1. Abzactaǵı «hár» sózi qaysı sóz shaqabı esaplanadı?
2. Ekinshi gáptegi dórendi atlıq qaysı?
3. Úshinshi gáptegi útir belgileri ne sebep qoyılǵan?

4) Áyyemgi dáwirde jasaǵan adamlar tolıǵı menen tábiyatqa gárezli bolǵan. Sebebi, hesh nárseni óz qolları menen jaratpastan, átirapında ne bolsa, sonı paydalanǵan. Jawın-shashın, suwıq hám jabayı haywanlardan úngirlerde jasırınıp jan saqlaǵan. Áste-aqırın aw quralların oylap tapqan, ottan paydalanıwdı úyrenen. Nátiyjede olardıń turmısı jeńillese baslaǵan. Sonıń ushın da tábiyattı úyreniw, onnan paydalanıw nátiyjesinde oǵan tásir kórsetiw baslanǵan.

Tábiyat haqqındaǵı bilimlerdi úyreniw hám olar tiykarında tábiyat baylıqlarınan jemisli paydalanıw nátiyjesinde adamzat suwıqqa tońıw, qarańlıqta qalıw sıyaqlı halatlardan hám kóplegen keselliklerden qutıla aldı. İnsan jer júzi boylap, hawada hám suwda irkinishsiz háreket etpekte.

Tapsırma 1.5.

1. Adamzattıń fizika nızamlarına say eń birinshi oylap tapqan jańalıǵı qaysı ekenligin aytıń.
2. Adamlar suwıqqa tońbaw ushın nelerdi oylap tapqanlıǵın aytıń.
3. Qarańlıqta qalmaw ushın ne oylap tabılǵanın aytıń.
4. Hawada, suwda háreket etiw ushın ne oylap tabılǵanın aytıń.
5. «Áste-aqırın» sózi qaysı sóz shaqabına kiredi?
6. «Jemisli» sózi qaysı sóz shaqabı?
7. Eń sońǵı gáptegi «boylap» sózi qaysı sóz shaqabı boladı?

5) Tábiyiy ilimler arasında fizika jetekshi orınlardan birin iyeleydi. Joqarıda aytıp ótilgenindey, onıń úyrenetuǵın tarawı keń kólemge iye. Fizikaniń hárbir úyrenilgen jańa nızamlılıqları jámiyettiń rawajlanıwına kúshli tásir kórsetedi. Sonlıqtan Ózbekstanda da fizika ilimin rawajlandırıw boyınsha keń kólemlı jumıslar alıp barılmaqta. Bul jumıslar menen, tiykarınan, Ózbekstan Ilimler Akademiyasına qarashlı ilimiy izertlew institutları hám joqarı oqıw orınları laboratoriyalarındaǵı ilimpazlar shuǵıllanadı.

(Jurnaldan)

Tapsırma 1.6.

1. Abzacta qanday kómekshi sózler qollanılǵan?

Tapsırma 1.7. Tómenđegi berilgen súwretlerdi joqarıdağı teksttiń neshinshi abzaclarınıń mazmunın ashıp beriw ushın paydalanıwǵa boladı? Olardı sáykeslestiriń.

Sóylewshiniń gáptegi ayılǵan pikirge boljaw, isenim, gúman etiw, maqullaw, biykarlaw, tastıyqlaw hám t.b. sıyaqlı qatnasların bildiretuǵın sózler modal sózler dep ataladı. Modal sózlerdiń toparına **álbette, bálkim, qullası, demek, máselen, múmkin, itimal, shınında da, durıs, ıras, sózsiz, awa, jaq, shaması, mısalı, máselen, tilekke qarsı, aytpaqshı, qullası, birinshiden, ekinshiden** hám t.b. sózler kiredi. Olar sóylewshiniń haqıyqatlıqqa bolǵan hár túrli modallıq, sezimlik, isenim, maqullaw, biykarlaw hám t.b. mánilik qatnasların bildirip keledi. Mısalı: 1. Ol respublikamız boyınsha da birinshilikti alıwı múmkin (S. X.). 2. Shınında da, qay waq bir waq usınday áleme-juwa sózdiń baslanatuǵınına Súyindiktiń kózi jetken edi (T.Q.).

Tapsırma 1.8. Gáplerdegi kóp noqattıń ornına tómenđegi modal sózlerdiń tiyislin qoyıp kóshirip jazıń. Olarǵa qatnashlı irkilis belgileriniń qoyılıwına da dıqqat etiń.

1. Hújdan aldında ózin eń ádil tutqan sudyanıń ózi de albırap, hátte, qaytıp ketken teńizdiń ózi de tasıp, óz ornına túsiwi 2. ..., sonıń saldarınan bolsa kerek sońǵı jıllar ishinde júrek awırıwı menen awırǵan adamlardıń sanı kóbeyip ketti. 3. Sırlasıw, ..., adamlardıń kewlin jumsartar. 4. ..., házirshe sizge kóp qozǵalıwǵa bolmaydı, – dedi ayaq ushında otırǵan bir qız (K. M.). 5. Ol úyer de meni qurı qoymaydı, ..., olar da meniń mútájimdi pitkerip turadı. 6. ..., olardı biziń adamlar

eken dağı, watanınan bezdirgen (Sh. S.). 7. ..., eki jlda eńsem gújireyip, awılğa qaytıp keldim (K. M.). 8. ..., keletuğın olar joq. 9. ..., ol dostısına isengen edi. 10. ..., bul quwanışı uzaqqa sozılmadı (T.Q.). 11. ..., sennen úyrenemiz (S. X.).

Modal sózler: demek, jaq, álbette, shınında da, múmkin, awa, bálkim, átteń, joq, qısqası, qullası.

Modal sózler mánili bóleklerge (túbir hám qosımtalarğa) ajıratılmaydı. Gáp ağzaları menen sintaksislik baylanısqa túspeydi. Sonlıqtan olar sóz dizbeginiń bir sınarı bola almaydı. Tek ulıwma gápke yamasa onıń bir ağzasına mánilik jaqtan ğana qatnaslı bolıp baylanısadı.

Tapsırma 1.9. Tómenдегі kórkem shıǵarmanı oqıń. Oǵan mazmunın tolıq qamtıy alatuđın tema qoyıń. Tekstten janapay hám onıń túrlerin tabıń.

Kún júdá ıssı bolıwına qaramastan aqlıǵınıń qolınan uslaǵan ğarrı mańlayınan aqqan shıp-shıp terdi bet oramalı menen sıpırıp, tez-tez júrip kiyatır. Qıp-qızıl kóylek kiygen úsh-tórt jaslar shamasındaǵı qızdıń quwanıp kiyatırǵanlıǵı júzinen belgili.

– Ata, qashan jetemiz? – dep soradı bir gezde júriwden sharshaǵanday otırıp alıp.

– Azǵana qaldı, qızım, júreǵoy, házir jetemiz, – deydi ğarrı óziniń de dińkesi qurıp turǵanın jasırıp.

Mına ıssıda kishkene qızdı alıp júriw de ańsat emes. Biraq, aqlıǵına usı búgindi wáde etip qoyǵanı qashshan. «Pensiyamdı alsam, qalaǵa, parkke aparaman, qálegen quwırshaǵıńdı áperemen» degenine de bir ayǵa shamalasıp qaldı. Balası menen kelininiń waqtı joq, Aytqanın qıla bermeń, erkeletip dep te tońqıldaydı. Olardan pul sorawǵa da qısqındı. Ózi kete bereyin dese, qaltasında pulı bolmasa, pochtashi balanıń keliwin aqlıǵınan da beter ózi asıǵıp kútti.

Ĝarrı oylanıp otırıp, «Damas»tıń qasına kelip toqtaǵanın sezbey de qaldı.

– Assalawma álewkom, ata, pensiyanı alıp qıdırıp baratırsız ba? – degen dawısınan keshe kelip ketken bala ekenin tanıdı da, ornınan turmaqshı bolıp ıńǵaylastı.

– Qalaǵa baratırǵan bolsańız, júriń, ala keteyin, – dep atır aydawshı sálemlesip bolǵan soń.

Ĝarrı aqlıǵın bawırına basıp, mashınaǵa otırdı. Úlken sarayday imarattıń qasında mashinadan uyqılap qalǵan aqlıǵın zorǵa oyatıp, túsip qalǵan ğarrınıń kózleri qaladaǵı sońǵı ózgerislerdi kórip, shayday ashıldı. Erteklerdegi xan sarayınday dúkánniń oyınshılıqların kórip, quwanǵan aqlıǵınıń basınan sıypap, «Baxıtlı bolǵaysız, ballarım, bizlerdiń kórgen qıyınshılıqlarımız qaytıp kelmegey» – dep gúbirlenip qoyadı. Shapanınıń qaltasına salǵan pensiyasın «birew alıp qoymadı

ma? – dep sıypalap kórip, kewlin jámlegen soń quwırshaqlar jaylasqan qatarǵa aqlıǵın jetelep adım attı.

Tapsırma 1.10. Berilgen gáplerdegi qawıs ishindegi janapaylardı shıǵarıp, tiyisli orıńǵa irkilis belgisin qoyıń. Olardıń jazılıw ózgesheliklerin túsindirıń.

1. – Bul jigitti tanımadıq (ǵoy), – dep soradı, – gázetten kelgen xabarshı (ma)?
2. Onıń kóz aldında keshe (ǵana) tep-tegis malalanıp egilgen salı atızları kólbep jattı.
3. Bári (de) qońır-aqshıl gilemdey jayılıp atır. 4. Áttegen (ay), – dedi Aytbay. 5. Aytbay olarǵa jaqınlawdan (aq) Tawman sóz basladı. 6. Bárinen (de) shırrıqlıǵı órtep ketti (aw) (I.Q.). 7. Ayt (ós) qosshım, sońǵı jılları otırıspaǵa qatnasa almay qulaǵım tıǵılıp júr. 8. Ayt (shı), Maman aǵa, bizler adam aydap kelippedik ya bizlerdi aydap kelippedi? (T.Q.) 9. Kárwanıń aman-esen keldi (me)? (A.O.) 10. Isti usınday etip shólkemlestirip, bir jaǵadan bas, bir jeńnen qol shıǵarsań, bári saz (dá) (Ó. X.).

2-SABAQ

Siz qanday basqıshlardı kórip turıpsız?

Robototexnika (robototexnika hám injenerlik) – bul robotlardı qurıw, olardan paydalanıw hám olardı basqarıw, seziw, maǵlıwmatlardı qayta islew menen shuǵıllanatuǵın mexanika, elektrotexnika, elektron injenerlik hám informatika pániniń birlesiwinen payda bolǵan taraw.

Tapsırma 2.1.

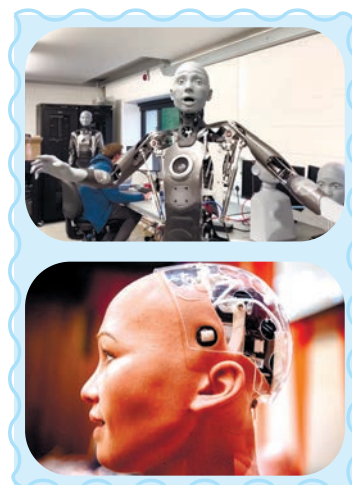
1. Robototexnika tarawı qaysı pánler tiykarında qalıplesken eken?
2. Robototexnika sózi atlıqtıń qurılısı boyınsha qaysı túrine kiredi?

Házirgi waqıtta bizler robotlardıń ápiwayı kórinislerin paydalanıp baslaǵanbız. Máselen:

Tapsırma 2.2.

1. Súwretlerde nelerdi kórip turıpsız? Olar qanday xızmet atqaradı?
2. Olardı robotlardıń turmısımızda qollanıwshı ápiwayı túrleri dep atasaq bola ma?
3. Bul robot túrleri bizlerge ne ushın kerek? Olardıń jumısın adamlar isley almay ma?
4. Olardı jáne de jetilistiriwge bola ma? Nelerdi qosımsha funkciyalar sıpatında qosıwǵa boladı? Ideyalarınızdı aytıń.

Robototexnika – bul robotlardan tısqarı avtomatlastırılǵan texnikalıq sistemalar hám islep shıǵarıw procesleriniń sońǵı texnikalıq, dúzilislik bóleklerin islep shıǵıw hám qollanıwdı úyretedi. Avtomatlastırılǵan mashinalar, basqasha qılıp aytqanda robotlar adamlardıń ornına qáwipli jerlerde yamasa zavodlarda jıynaw proceslerinde islewi múmkin. Robotlar sırtqı kórinisi, minez-qulqı hám túsinikti qabıllawı adamlarǵa júdá uqsas bolıwı múmkin. Búgingi kúnde alımlar gumanoid robotlardı adamlarǵa uqsatıwǵa háreket etpekte.

Tapsırma 2.3.

1. Shet tilin biliw dárejeńizdi sınayıq. Gumanoid sózi qaysı tilden alınǵan dep oylaysız?
2. Gumanoid robotlardıń joqarıdaǵı bizlerdiń paydalanıp júrgen úydegi robotlarımızdan qanday parqı bar dep oylaysız?

4. Robototexnika tarawına qızıǵasız ba?

5. Robotlar adamlardaǵı barlıq sezimlerdi iyelewi múmkin dep oylaysız ba?

6. «Avtomatlastırılǵan» sózin túbir hám qosımtalarǵa ajratıp, olardıń qanday xızmet atqarıp kelgenligin aytıń.

Robotika sóziniń tiykarın dúziwshi «robot» sózi birinshi ret 1920-jilda chex jazıwshısı Karel Apapek tárepinen oylap tabılǵan «U.R.» Bul shıǵarmada fabrika menedjeri adamǵa uqsaytuǵın hám tınımsız isleytuǵın robotlardı oylap tabadı. Dáslep, androidlar tolıq tıńlaydı hám isleydi, biraq keyninen olar ózleriniń jaratıwshılarına qarsılıq kórsetedi hám joq qıladı.

Tapsırma 2.4.

1. Robotlar jámiyetimizde insannıń jumısınıń barlıǵın islegen jaǵdayda bul jaǵday insannıń densawlıǵı hám tárbiyasına kerı tásir ete me, yamasa unamlı tásir kórsete me?

2. Karel Apapek shıǵarmasındaǵı halat bunnan kóp jıllardan soń ózimizdiń ómirimizde de júz beriwi múmkin be?

3. Ádebiyat arqalı keleshek jaratılıwı múmkin degenge isenesiz be? Dálilleń.

Modal sózler pútin gápten ańlatılǵan pikirge yaki onıń bir aǵzasınıń qatnasına qaray tómendegi mánilerde qollanıladı:

1. Gáptegi ayılǵan pikirge isenim bildiriw mánisinde qollanıladı. Bul mánide **álbette, durısında, shınında, ırasında, sózsiz, shubhasız** hám t.b. modal sózler keledi.

2. Boljaw, shamalaw, gúman etiw mánilerin bildiredi: **báلكim, múmkin, shaması, qáydem, mágár, sirá** hám t.b.

3. Maqullaw, biykarlaw, tastıyıqlaw mánilerin bildiredi: **awa, joq, jaq (yaq), jaqsı (yaqshı), maqul** hám t.b.

4. Sóylewshiniń sezimlik (emocionallıq) qatnas mánisin ańlatadı: **tilekke qarsı, baxtıımızǵa, meniń baxtıma, ne qılayıq, iqtıyarı** hám t.b.

5. Sóylewshiniń pikiriniń dáslepki pikir menen baylanıslılıǵın, juwmaǵın, nátiyjesin bildiredi: **demek, qısqası, qullası, aqırı, olay bolsa, mısalı, máselen, sóytip, nátiyjede, algárez** hám t.b.

Bulardan basqa da modallıq mánini **aytpaqshı, aytqanday, menińshe, kerisinshe, birinshiden, ekinshiden, jaqsısı, qáne, qánekey, minekey** hám t.b. sıyaqlı sózler ańlatıp keledi.

Tapsırma 2.5. Tóمندegi gáplerden modal sózlerdi tabıń. Olardıń gápte qanday mánini bildirip turǵanın aytıń.

1. Tilekke qarsı, ol kisi búgin joq (T. Q.). 2. Demek, siz be onı jumıstan quwǵan? (I. Y.) 3. Shının aytsam, men buǵan qapa boldım (K.S.). 4. Qısqasın aytqanda, toy ókpesiz bolmaydı dep, ata-babalar biykar aytpaǵan (T.Q.). 5. Menıńshe, usı awılda súyenishleri bar (T.Q.). 6. Aqırı, barlıq bálamattıń aldı alınıwı zárúr (T.Q.). 7. Shaması, bir jerlerge tayıp ketip qulaǵan bolsa kerek (Ó.X.). 8. Haqıyqatında, ol sózden utılǵan edi (Ó.X.). 9. Demek, kún batıwǵa taqalıp qalǵan (I.Y.). 10. Jigit jandalbası zorǵa jetken bolsa itimal, qayıqqa miniwden eki iyni barıp kelip, mazası qashıp sala berdi. 11. Qarasam, Baǵdiyar qoltıǵımnan súyep atırǵan eken, shaması, jıǵıla jazlaǵan qusayman-aw. 12. Álbette, ol óz dostınıń jaǵdayları menen tanısıwı tiyis. 13. Írasında da, qatnası bolǵan qusaydı, azı-kem hálekshilikke tústi (Sh. S.). 14. Qullası, pulına qayttan bazardan sıyır satıp al, sheshe, – dep jalındım (K. M.). 15. Awa, aqırı, inim, brigadir degenlerdiń kúndiz júreri bar, túnde júreri bar, bilesiz. 16. Jaqsı, Qaljan aǵa, bul arzadan xabarınız bar ma? Joq, ayta almay turǵan bir sıırım bar (S. X.). 17. Joq, olar watanınan bezbeydi, tek qara basın alıp qashıp júrgen adamlar. 18. Qaljan apa, Turdıbaydıń paxtaların da bir kóreyik. – Maqul, maqul, júrińler. 19. Awa, awa, tógin tógip, egin egip, tájiriybe almasıw, bárin de sensiz sheshkenbiz, ele de asıqpay sheshe beremiz (Ó.X.).

Sózlikler **leksikografiya** tarawında úyreniledi. Olar túrli maqsetlerde dúziledi. Gózlengen maqsetine qaray 2 túrli boladı:

1. Enciklopediyalıq sózlikler 2. Lingvistikalıq sózlikler

Bul eki sózlikke de tóمندegi belgiler tán:

- qatardıń basına tiykarǵı leksema (sóz) shıǵarıladı
- bul leksemalar álipbe tártibinde beriledi

Enciklopediyalıq sózliklerde texnikalıq hám mádeniyattıń barlıq tarawlarına tiyisli túsiniqler túsindiriledi. Olar tábiyat hádiyseleri, jámiyetlik turmıstaǵı waqıyalar, belgili adamlardıń sózge shıǵıwları menen túsindiriledi. Sonıń ushın olar túsindirme sózlikke uqsap ketedi, biraq olardan sózlerdi qamtıw dárejesine qaray ózgeshelenedi. Bunday sózliklerde sózler, ádette, súwretler, karta hám sxemalar menen de keltirilip túsindiriledi.

Tapsırma 2.6. «Men robot jaratsam...» temasında sáwbetlesıń. Kiris sózler sıpatında sóylewińizde modal sózlerden paydalanıń.

Tapsırma 2.7. Tóمندegi tapsırmalardı jazba túrde orınlań. Tapsırmalardı orınlawda modal sózlerden ónimli paydalanıń. Olardıń modal sózdiń qaysı túrine kiretuǵınlıǵın hám ne ushın paydalanǵanıńızdı aytıp beriń.

Robototexnika tarawındaǵı ideyalar eń dáslep áyyemgi grek ádebiyatındaǵı Gomerdiń «Illiada» dástanında berilgen. Quday Gefestus úy xızmetkerlerin otta jaratqan hám olarǵa sóylew qábiletinen tısqarı kúsh hám aqıl bergen.

Toliq avtonom robotlar tek ǵana XX ásirdiń ekinshi yarımında payda boldı. Dáslepki sanlı basqarılauǵın sistemalı robot – Unimate edi. Bul robot eritiw mashinasınan ıssı temir bóleklerin kóteriw hám jıynaw ushın islep shıǵılǵan. Búgingi kúnde sawda hám sanaat robotları keń tarqalǵan. Bul robotlardıń miynet is haqısı adamlardikine qaraǵanda arzanıraq, ózleri ıqshamlıraq hám bekkemirek.

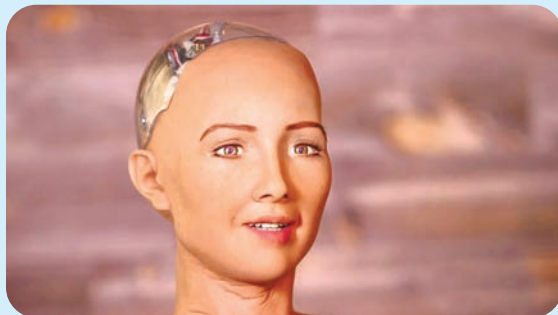
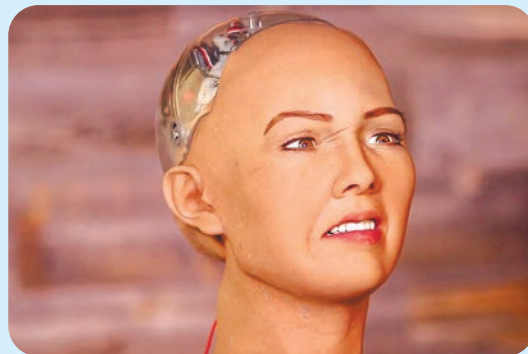
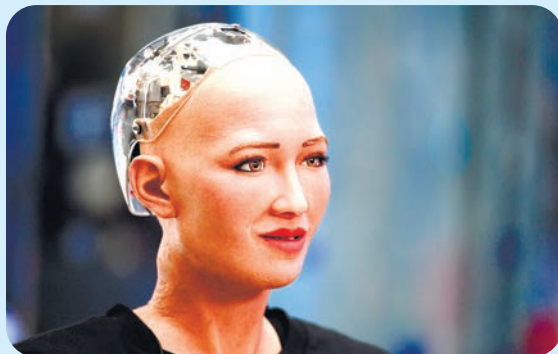
1. Gomer kim bolǵan? Onıń dúnyaǵa belgili qaysı shıǵarmaların bilesiz?

2. Qaraqalpaq ádebiyatında da keleshekтеgi robotlardı sóz etiwshi shıǵarmalar bar ma?

3. Unimate ne ushın islep shıǵarılǵan?

4. Miynet ónimdarlıǵı adamlar tárepinen islense arta ma yamasa robotlar tárepinen islense arta ma?

5. Robotlar kóbinese qanday maqsetlerde islep shıǵarılǵan dep oylaysız?

Joqarıdağı jasalma sanağa iye Sofiya ismli robotta adamdağı qaysı qábiletlerdi kórip turırsız? Olardı sezimler dep atasaq ta bola ma?

Birinshiden,...

Ekinshiden, ...

Italiyalı xudojnik Andrea Bonacheto hám Sofiya atlı robot tárepinen jaratılğan sanlı kórkem dóretpе 700,000 \$ muğdarında aukcionda satıldı. Sawdaniń nátiyjeleri, múmkin, robottıń ózin de tań qaldırğan shıǵar. Satıp alıwshınıń atı-jóni áshkara etilmegen. «Men adamlardıń quwanışın kórgenimnen, dóretiwshilik iskerliginiń bir bólegi bolǵanımnan júdá baxıtlıman», – deydi Sofiya.

Sofiyanı jaratqan Hanson Robotics kompaniyasınıń tiykarın salıwshısı Devid Hensonniń sózlerine qaraǵanda, tiykarǵı maqset androidtı platforma emes, al shaxs sıpatında rawajlandırıw bolǵan. Ol toplaǵan pul muğdarı bolsa miynetimizdiń zaya ketpegenliginen dárek beredi.

Sofiyanıń aytqan gápin modal sózlerdi qosıp qayta jazıń.

Devid Hensonniń pikirine qalay qaraysız?

Bul – Alisa atlı robot. Bul robottı adamnan parqlay alamız ba? Keleshekte Alisağa uqsagan kóplegen robotlar jaratılsa, olar jámiyetimizdiń bir bólegine aylanıwı múmkin be?

Alisa – Neyrobotics kompaniyasınıń birinshi antropomorflıq jumısı. Búgingi Alisanıń prototipi 2011-jıl noyabrde jaratılğan. 7 jıllıq tınımsız jumıstıń isleniwi tiykarında programmalaştırılğan texnikalıq robot – Alisa islep shıǵılğan. Házirgi waqıtta Alisa sekretar, kómekshi assistent, hátteki, shıpakerdiń járdemshisi sıpatında jumıs alıp barıwı múmkin. Robottıń ishki qatlamı suyıq cilikonnan islengen, bul insan terisin qalıplestirgen, sonday-aq, júzindegi mimikalardı real halatqa alıp kelgen. Robotta 17 mimikalıq hám atqarıwshılıq qábiletler bar.

(Internet tarmaǵınan)

Bul abzactı modal sózlerdi qollanıp, mazmunın saqlaǵan halda qayta jazıń.

2-TEMA. EKOLOGIYALIQ ZIYANSIZ AVTOMOBILLER

1-SABAQ

Tapsırma 1.1. Súwretlerge qarap pikirleń.

Tapsırma 1.2. Sorawlarǵa juwap beriń.

1. Siz nelerdi kórip turıpsız? Bul súwretlerdi óz sózińiz benen túsindiriń.
2. Avtomobiller ne ushın kerek?
3. Avtomobiller ne arqalı háreketlenedi?
4. Súwrettegi avtomobillerdiń basqa avtomobillerden qanday ózgesheligi bar?
5. Avtomobillerdegi bul ózgerisler ne ushın islenip atır dep oylaysız?

Elektromobil – kem qárejet sarplanatuǵın, **ekologiyalıq ziyansız** avtomobiller sıpatında turmısımızǵa kirip kelmekte. Olar qashan payda bolǵan?

Elektromobil **ishki janılıǵı dvigatelinen** aldın payda boldı. 1828-jıl venger izertlewshisi Anosh Yedlik elektr quwatlılıǵı arqalı júretuǵın avtomobilge uqsamaytuǵın arba islep shıqtı. Biraq Yedliktiń bul oylap tapqan ásbabı injenerlik tarawınıń rawajlanıwına jaqsı túrtki boldı. 1841-jıl **elektromotorlı** arba kórinisindegi birinshi elektromobil oylap tabıldı.

Tapsırma 1.3. Qızıl menen berilgen sózlerdiń imlasına itibar beriń hám mánisin túsindirip beriń.

1881-jıl noyabr ayında Parij qalasında Xalıqaralıq elektrikalıq tańlawda elektromobil Gustav Truv tárepinen jámáátshilikke usınıldı.

1899-jil Sankt-Peterburg qalasida rus injeneri Ippolit Romanov on jети jolawshiga arnalgan birinshi rus elektr mashinasin islep shiqti. Bul avtomobildin quwatligi 4 at kushine teñ bolip, jolawshilardin orinlarinin duzilisi 1898-jildan baslap «Morris-Salom» atli Amerika firmasinda islenetugin avtomobillerge uqsatip islendi. Romanov qalaliq jonelisler boyinsha sxema islep shigip, bugingi kundegi trolleybuslardin islep shigarilwina tiykar saliwshi boldi.

Tapsırma 1.4. Sorawlarğa juwap beriñ.

1. Trolleybus elektromobillerdiñ bir türine kire me?
2. Eñ birinshi elektromobil qaysı mámlekette oylap tabılğan eken?

Elektromobiller qalay isleydi?

Elektromobil – akkumulyatorlar batareyası ornatilğan bir yamasa birneshe elektr dvigatel járdeminde háreketlenetugin avtomobil. XX ásiridin baslarında Batis Evropa hám AQSHta onnan taksi, pochta furgoni, kommunal xojalıq mashinaları, jeñil avtomobiller sıpatında paydalanılğan. Franciyalı K. Jenaci bul mashinaniñ tezligin 100 km/saatqa jetkizgen. Biraq tezliktiñ sheklengenligi hám energiya sıyımlılıgınıñ tómenligi (20 Vt/saat kg ға shekem), akkumulyatorlar batareyasınıñ úlkenligi elektromobildin rawajlanıwına kesent etti.

Tapsırma 1.5.

1. Elektromobildin rawajlanıwına neler kerı tásirin tiygizgen edi?
2. «Franciyalı» sózin qaysı seplikte bersek sol mánini bildire aladı?

60-jillardan baslap avtomobillerden shıgatuğın gaz hawanı záhárlewi hám shawqımnıñ kúsheyiwine alıp kelgenligi sebepli elektromobilden qala transportı sıpatında paydalanıwğa zárúrlık kúsheydi.

Elektromobildegi akkumulyatorlar batareyasınıñ bir mártelik energiya quwatlılıgı (energiya zapası) 100 km ge shekemgi jolğa jetedi. Elektromobiller qalada paydalanıwğa mólsherlengen; júriw bólimi, kuzovı jeñillestirilgen, óz aldına transmissiyalı hám akkumulyatorlar batareyaların almasıruw ushin qolaylı etip islengen. Akkumulyatorlar batareyaları kuzov astına jaylastırıladı, tok dvigatelge tiristorlı basqarıw blokları arqalı keledi. Elektromobillerden paydalanıw shawqımnıñ hám hawanıñ buzılıwınıñ azayıwına járdem beredi, suyıq janılıgını únemlewe imkaniyat jaratadı. Elektr energiyası, suyıq yamasa gaz tárizli janılıgını tikkeley avtomobildin ózinde payda etetuğın elektromobiller de bar.

Elektromobiller, tiykarınan, AQSH, Angliya, Rossiyada islep shıgarıladı. AQSH hám Germaniyada bir mártelik zaryadı 200 km ge shekem jol júriwge jetetuğın elektromobillerdin eksperimental nusqası jaratılğan.

(Internet tarmağınan)

Tapsırma 1.6.

1. Elektromobildiń oylap tabılıwınıń tiykarǵı sebebi nede dep oylaysız?
2. Eń kóp aralıqtı basıp óte alatuǵın elektromobiller qaysı mámleketlerde oylap tabılǵan?

Tańlanıw, ókiniw, quwanıw, buyırıw, aydaw-shaqırıw hám t.b. sıyaqlı tuyǵı-sezimlerdi bildiretuǵın sóz shaqabına **tańlaq** dep ataladı. Tańlaqlar jazıwda, kóbinese útir arqalı bólinip jazıladı.

Tańlaqlar qurılısı boyınsha tómendegishe bolıp jasaladı:

1. Haqıyqıy tańlaq mánisindegi bir, eki yamasa onnan da kóbirek seslerden quraladı. Mısalı: **a, o, ah, ax, oy, oho, pa, pay, pah, haw, wax, yasha, uwh, tfiw, jit, pısh, shúw, ıx, tur, tót, o-o, oy-oy, haw-haw, pah-pah, shúw-shúw, háyt-háyt, tóte-tóte** hám t.b.

2. Basqa sóz shaqaplarınan tańlaq mánisine ótiwi arqalı jasaladı:

1) tańlaq hám atawısh sózlerdiń qosılısıwınan: **yapırmay bala, yapırmay janım, alla bárekella, qúdiretli qudayım-ay, yapırmay qudayım-ay, pay tamasha-áy, way qudayım-áy** hám t.b;

2) atawısh hám feyil sózdiń dizbegindegi turaqlı dizbek qálpinde keledi: **joliń bolsın, alla bilsin, ádira qalsın, táńir jarılqasın, alla rehimi jawsın, quday saqlasın** hám t.b

Tapsırma 1.7.

Tańlaqlardı tabıń. Olardıń qalay jasalǵanına túsinik beriń.

1. O, qúdireti kúshli anam, ápiw etegór mendey biygúna perzentińdi.
2. Apıray bala, jalpaq betli, murnınıń ústi jumalaq birew baldaǵın alıp jolǵa shıqtı ǵoy.
3. Pay, qoshshım, kele qoysañ bolmay ma, aqırı (Sh. S.).
4. Haw-haw, japsarday bále ǵoy (K. S.).
5. Oy-bárekella, elde onıń adamı sózsiz bar, – dedi Jálmen Jiyemurattı quwatlap (T. Q.).
6. Pah, shıǵırıp pisti daǵı.
7. Kirttay sirke bolǵanda ma, pay, aytıp ketetuǵın edi-aw.
8. Uwh, shıǵarlıqqa kóterile bergende biz eshektiń júginen usladıq.
9. Há-há, – dep úrkitip, biz oǵan kesek ılaqtırdıq (Q. D.).
10. «Aha, ǵarrı saǵal, tústiń be qolǵa?!» – dep, onı ákeldi xalıqtıń aldına.
11. O, seniń omiriń bir dástan eken.
12. Iy, ádira qalsın, buzıldı desesh... (I. Y.)
13. Pay-pay, balıqları sonshama mazalı edi-aw!... 14. Yapırmay, usı kúnleri de sonshama qılmıs qılıp, adamlardıń da júreginiń túgi bar eken-aw... 15. Oho! Tanıstırıwdı da qatıradı ekensiz.
16. Bay-bay-bay! Ózim bolǵanda ma?
17. Haw, Ótemis aǵa, assalawma áleykum, – dep qolımdı bir maydanǵa shekem jazdırmay turatuǵın edi.
18. Alaqaq, Palman aǵam kiyatır! Pa, dúnya-ay! Tuwıp ósken jer qanday qádirlı (N.D.)!

Enciklopediyalıq sózliklerdiń ózine tán ózgesheligi olardıń maǵlıwmat beriwshilik mazmunında bolıp esaplanadı. Bul sózlik ózinde átirapımızdaǵı dúnya hádiyseleri hám obyektleri haqqında kerekli maǵlıwmatlardı sáwlelendiredi.

Enciklopediyalıq sózlikler universal hám belgili bir tarawǵa tán boladı. Sonday-aq, olar jasqa baylanıslı da bolıwı múmkin. Máselen, «Balalar enciklopediyası», «Mektepke shekemgi balalar enciklopediyası» hám t.b.

Enciklopediyalıq sózlikler maqseti hám wazıypasına qaray 2 túrli boladı: ulıwmalıq enciklopediya hám arnawlı bir tarawdıń enciklopediyalıq sózligi.

Al lingvistikalıq sózliklerde sózlik baylıǵımız óz sáwlesin tabadı. Olarda tildiń leksikalıq, fonetikalıq, grammatikalıq ózgesheliklerine say sózlerdiń qollanıwı úyretiledi. Lingvistikalıq sózliklerge túsindirme sózlik, dialektologiyalıq sózlik, sinonimler sózligi, awdarma sózlik, frazeologiyalıq sózlik hám t.b. sózlikler kiredi.

Tapsırma 1.8. Tómendegi tekstten tańlaqlardı tabıń, olardıń qalay jasalǵanın aytıń.

Úylerde, kóshelerde, ne baslarında, qullası, taw, dala, teńiz, toǵaylarda jańǵırǵan jalǵız awız sóz – «jeńis» ǵana edi. Eńbeklegen baladan eńkeygen kempirǵarǵa shekem usı sózdi tákirarlaydı.

Kózlerinde jas, quwanış jasları! Diydarǵa diydar túskende, dos-dostı qutlıqlap:

- Jeńisler múbárek bolsın! ...
- Há, birge bolsın!...
- Saǵınǵan mártler kiyatır!...
- Saylanıp toyda kúteyik!... – desedi. Bul sózlerdi qansha saǵınıp kúttim men!

Saatlar aylarǵa, aylar jıllarǵa megezeydi-á! Endi xatı emes, ákemniń ózi keletuǵınday!...

Sheshem de búgin quwnaq edi. Ólimlikke saqlap qoyǵan aq jawlıǵın «ólmesimnen burın bir tartayınshı!» dep tartıp alǵan. Hasasın taqıldatıp úyme-úy kirip júripti:

- Kóz aydın, dushpanıń tuwı jıǵıldı, esittińiz be, doslar-aw!...
- Esittik, ene, kóz aydın! Jalǵızıń keler...
- Awzıńa may, kelinler, ilayım solay bolǵay- dá!

Súyinshim kóp bererlik... Ol usılay etip tap kún awǵansha júrdi. Biraq, apam hesh nárese sezbeǵendey edi. Máńgúr adamday betime qarap ańırayadı. Oǵan tap jeńis kúni de jónli tásir etpeǵendey! Nege bulay bolǵan, sonsha saǵınıp kútken kún kelgende nege tóbesi kókke jetpeydi, nege jaynap-jasnamaydı? Al, Petka bir otıradı, bir turadı, eki kózi ottay jaynap baratır. Kókiregi tolı quwanış! Tap birneshe jıldan berli ishinde qamalıp kelgen dártleri usı búgin dúbep shıǵajaqtay. Ózinen ózi adamlarǵa tigilip qaraydı da, olardıń túrindegi quwanıştı kórip, ıqtıyarsız mıyıq tartadı. Meniń de ishime gúbelek kirgendey boldı: «Aǵamnan nege xat kelmeydi, tiri me eken...» dep oylayman, biraq óldi dewge, sirá, tilim barmaydı.

(Sh.Seyitov)

2-SABAQ

Logotip tovardin belgisi sapatında dizimge alinadı. Bul atamanin kelip shigirwına qizigatuğın bolsañız, áyyemgi grek tilinen alinğan sóz bolıp, «sóz hám iz» dep awdarıladı. Usıǵan qaray, logotipler tovar haqqındaǵı hárqanday maǵlıwmattı (yamasa kárxana, birlespe, shólkem) awızeki yamasa grafikalıq usılda belgilew ushın qollanıladı.

Birinshi brend logotipleri XX ásiridin baslarında payda bolǵan bolıp, buǵan AQSH ta islep shıǵarıw muǵdarınıń artıp ketiwi sebep bolǵan. Logotipleridin óz huqıqıy qollanıw shegaraları bolǵan.

Logotipleridin úsh túri bar bolıp, olar:

1. Grafikalıq belgiler kórinisindegi kompaniya logotipleri (gerbti bildiriwshi súwret)
2. Tekstli logotipler (jazıwlı kóriniste beriledi)
3. Súwret hám jazıw birlestirilgen versiyası

Kompaniyanın logotipleri olardin rawajın hám keleshegin belgilewde júdá áhmiyetli. Ziyrek qarıdarlardin pikiri boyınsha, kompaniyanın dizaynı kóp nárseni sheshedi. Ayrım kompaniyalar óz tariyxı dawamında túrli logotiplerdi paydalanıp kórgen. Mısalı:

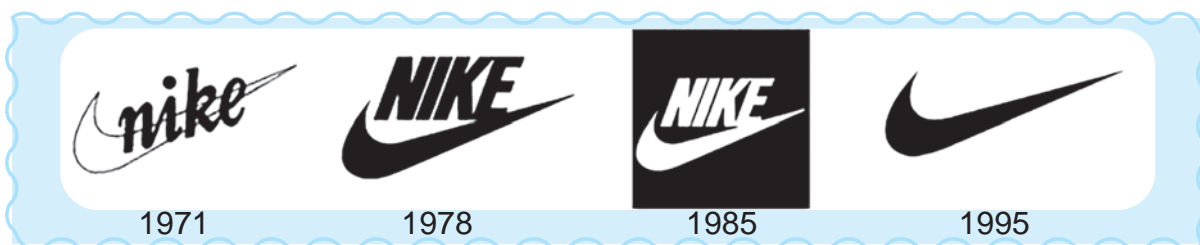
NIKE

Kompaniyanın dúzilgen jılı: 1964-jıl

Logotipiniń jaralǵan jılı: 1971-jıl

Logotip dizayneri: Kerolin Davidson

Kompaniyanın tiykarın salıwshı: Bill Bauerman, Filipp Nayt.

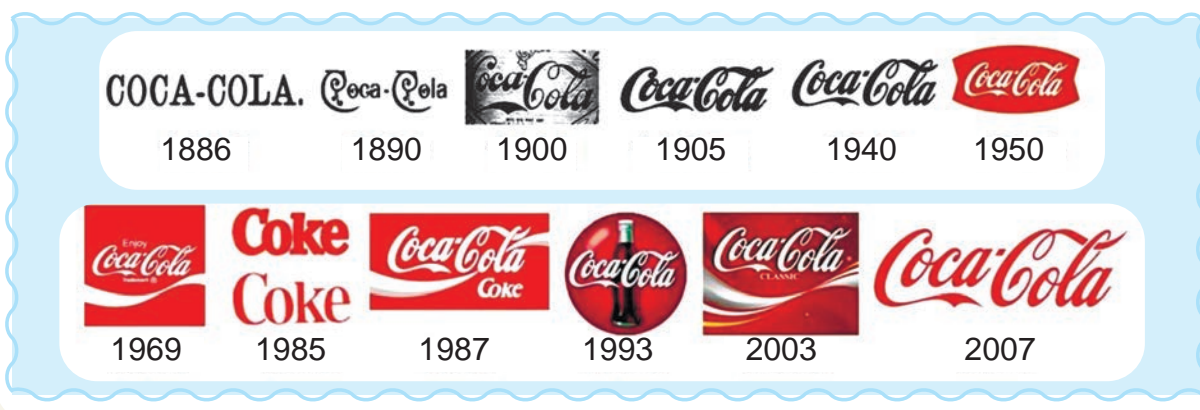

Coca cola

Kompaniyanın dúzilgen jılı: 1886-jıl

Logotipiniń jaratılǵan jılı: 1886-jıl

Logotip dizayneri: Frank Mason Robinson (1886), Lippinkott hám Margulies (1969), Desgrippes Gobe & Associates, Turner Dakvort

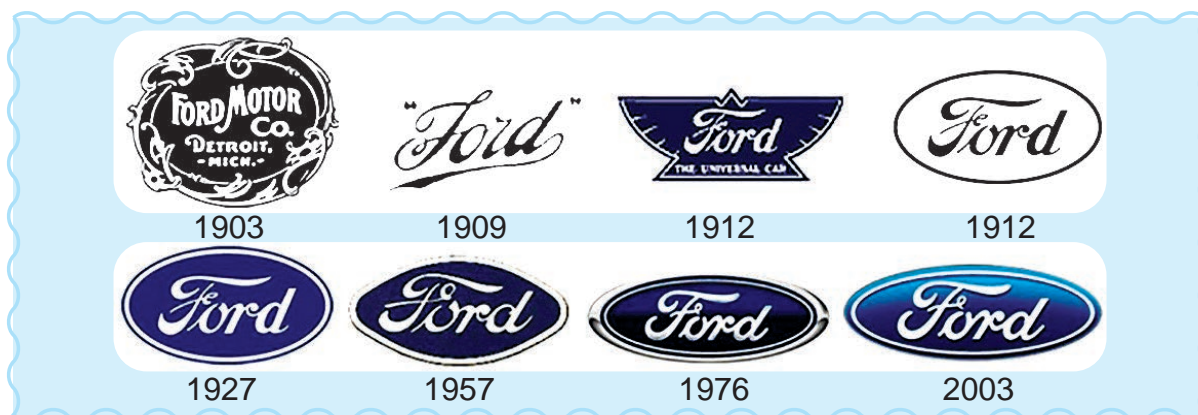
FORD

Компаниyanıń dúzilgen jılı: 1903-jıl

Logotipi jaratılǵan jılı: 1903-jıl

Logotip avtorı: Chayld Garold Wills (1909)

Компаниya tiykarın salıwshısı: Genri Ford

APPLE

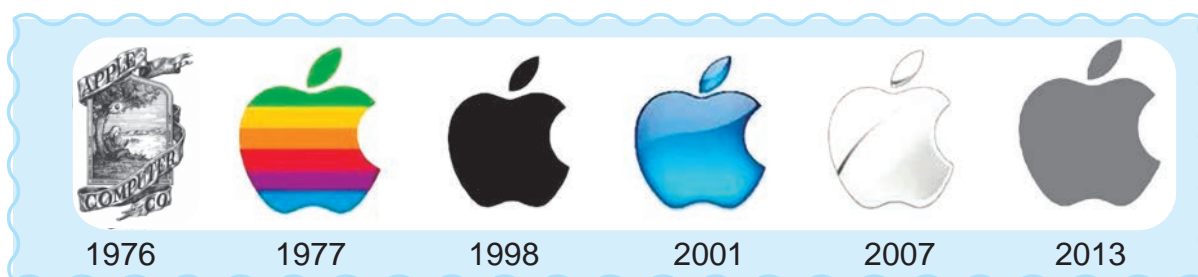
Компаниyanıń dúzilgen jılı: 1976-jıl

Logotipiniń jaratılǵan jılı: 1976-jıl

Logotip avtorları: Ronald Ueyn (1976), Rob Yanoff (1977), Apple (1998-2013)

Компаниya tiykarın salıwshılar: Stiv Djobs, Stiv Voznyak, Ronald Ueyn

(Internet tarmaǵıman)

1. Logotip ne ushın jaratıladı? Onıń áhmiyeti qanday eken?

2. Joqarıdaǵılar logotiptiń qaysı túrlerine kiredi?

3. Siz ózińiz qaysı logotiptiń jaratılıw tariyxı hám ańlatatuǵın mánisi haqqında bilesiz?

Tańlaqlar mánisine qaray úsh túрге bólinedi: 1) tuyǵı-sezim (emocional) tańlaqlar; 2) buyırıq (imperativ) tańlaqlar; 3) turmıs-salt (etiketlik) tańlaqlar

Tuyǵı-sezim tańlaqları adamlardıń quwanıw, shadlanıw, ráhátleniw, tańlanıw, ókiniw, qıynalıw, hayran qalıw hám t.b. sıyaqlı sezimlerin bildiredi. Olar mınalar: **pa, pay, pah, o, pah dúnya-áy, bárekella, yasha, yashaqay, aquday, hay-hay, átteń, astapıralla, yapırmay, ah, úwh, hásseniy, túw, way, qudayım-ay** hám t.b

Tapsırma 2.2.

Joqarıdağı anıqlamalardı ózińizdiń dóretiwshiligińiz tiykarında keste túrinde keltirip jazıń.

Tapsırma 2.3. Tómenдеги gáplerden tańlaqlardı tabıń, olardıń tańlaqtıń mánisi boyınsha qaysı túrine kiretuǵınlıǵın aytıń.

1. Ah, qanday jaqsı elim (I. Y.). 2. Shúw! – dep qolındağı tayaǵı menen, arbaǵa jегilgen shıbıǵı menen tanasın bir urdı. 3. Qudayım-ay, mınaw bir ájeptáwir dawıs ǵoy (K. S.). 4. – Astapıralla!... Óziń ápiw ete kór, allatala!... (Ó. X.) 5. Raxmet, Abdiraman, xalıqtıń balası (I. Y.). 6. Yasha, kim ekenin men endi bildim (I. Y.). 7. Pish-ay, – dep ırǵıp túrgeldi bay (T.Q.). 8. – Assalawma áleykum, aǵa! Aman-esen barmısań ǵarrı! (I. Y.) 9. Qaraǵım, sen at qoya ǵoy, – dedi Ulbosın (N. D.). 10. Ya toba, ne degen danalıq bar bunda (I. Y.). 11. «Jit», –degen dawısınıń da erksiz shıqqanın bilmey qaldı (X. A.). 12. Hál-hál! – dep qáhárlenip baqırdı ol iytke (Sh. S.). 13. – Ata, harma! – dep Sadullanıń betine qaradım. 14. – Bar bolıń, – dep qısqa ǵana juwap berdi (N. D.). 15. Tawıqlar menen shójelerdi kórgen Turdıǵúl: «Tót, ha tót», – dep quwdı (J.A.). 16. Ura-ura! Jاسasın biziń Watan! (N. D.) 17. Kempir, háwkim-háwkim dep sıyr sawdı.

Adamlardıń dıqqatın awdarıw, qaratıw, janlı janıwarlardı aydaw, shaqırıw, toqtatıwǵa baylanıslı qullanılatuǵın tańlaqlarǵa buyırıq tańlaq delinedi. Adamlarǵa qatnaslı buyırıq tańlaqlar: **ha, ha-a, hey, qaraǵım, shıraǵım, posh, tss, allo, allo-allo** hám t.b. Bul qollanıw mánisi jaǵınan qaratpa, buyırıq mánilerin bildiredi.

Úy haywanlarına qatnaslı buyırıq tańlaqlar: **háwkim-háwkim, máh-máh, qurray-qurray, shúw-shúw, sháwip-sháwip, pish, pish-pish, jit, kúshke-kúshke, tót, tóte-tóte, sherim-sherim, jarıqlıq, janıwar-ay** hám t.b. Bul tańlaqlar aydaw, shaqırıw, toqtatıw, marapat beriw, ayaw, ǵargaw mánilerin bildiredi.

Turmıs-saltqa baylanıslı sálemlesiw, xoshlasıw, qutlıqlaw, xoshemetlew, algıs aytıw hám t.b. mánilerde qullanılatuǵın tańlaqlarǵa **turmıs-salt tańlaqları** delinedi. Bularǵa **assalawma áleykum, xosh bol, saw bol, qutlıqlayman, qutlı bolsın, qırmangá bereket, ápiw etiń, márhámat, raxmet, harma, kesewiń aǵarsın** hám t.b. sózler kiredi. Turmıs-salt tańlaqları kóbinese dialog gáplerde keń qollanıladı.

Tapsırma 2.4.

Mákeme, shólkem yamasa belgili kompaniyalardıń logotipleriniń kórinisi, olardıń bildiretuǵın mánileri sóz etiletuǵın dialog jazıń. Tekste kómekshi sózlerden, modal hám tańlaq sózlerden ónimli paydalanıń. Olardıń belgilerin kelbetlik dárejeleri arqalı bildiriń.

VII BÓLIM. TIL HÁM KEWIL

1-TEMA. ERKIN SÓYLEYMEN

1-SABAQ

Súwretlerge qarap pikirleñ.

Tapsırma 1.1. Sorawlarǵa juwap beriñ.

1. Sóylew ushın da adam ustaz tutıwı yamasa izleniwi shárt pe?
2. Ózgeler menen sózlesiwde nelerge itibar beriw kerek?
3. Siz óz sóziñizge hámmeniñ dıqqatın qaratiw ushın qalay sóylewiñiz kerek?
4. Sóylesiw adamlardıñ jas ózgesheligine qaray parqlana ma? Ne ushın?
5. Adamlar ne ushın belgili adamlardıñ aytqan aforizmlerin yadlap júredi? Ol qaysı waqıtta kerek boladı dep oylaysız?
6. Eski dáwirlerdegi sózge shıǵıw menen házirgi dáwirdegi sózge shıǵıwdıñ qanday ózgesheligi bar dep oylaysız?
7. Sóylewde eliklew kerek dep oylaysız ba yamasa hárbir adamniñ óziniñ sóylew stili bolıwı kerek pe?
8. Adamlardı júzin kórmesten sóylegen sózlerine qaray ajratıp alıwǵa bola ma? Ne ushın?

Ayırım adamlarda ózi tanımaytuǵın adam menen sóylesken waqtında tartınıw, sonday-aq, kópshilikniñ aldına sózge shıqqanda albıraw, ózin joǵaltıw jaǵdayları ushırasadı. Balalar kishkeneliginen erkin sóylewge úyretilmese bul jaǵday barlıq adamda júz beriwı múmkin.

Tapsırma 1.2.

1. Kishkene balalıǵıńızda bolǵan qálegen bir waqıya haqqında klaslalarıńızǵa aytıp berıń, álbette, sózińiz tásirli hám hámmeniń dıqqatın qarata alatuǵın bolsın.

Adamlar aldında sóz sóylewde jetiskenlikke erisiw ushın tómendegi másláhátlerge ámel qılıń:

1. Ishki qáweterleniw sezimi menen gúresiwge háreket etiń. Eger siz qáweterlenseńiz, onda shıraylı sóz sóyley almaysız. Bul jaǵdayda sizge járdem beretuǵın nárseler – bul tájiriye hám dem alıw shınıǵıwları.

Tapsırma 1.3.

1. Ishki qáweterleniw neden kelip shıǵadı dep oylaysız?

2. Qáweterleniw yamasa onı jeńiw jaǵdayları sizde ushırasqan ba?

3. Eger ushırasqan bolsa siz onı qalay jeńdińiz?

2. Aytpaqshı bolǵan nárseniń haqqında tolıq maǵlıwmatqa iye bolıń. Demek, siz shıǵıp sóylewge tayarlıq kórgen hám temanı jaqsı biletuǵın bolıwıńız kerek. Tıńlawshılardıń sorawlarına juwap bere alıwıńız kerek. Yadıńızda bolsın, heshqashan tayarlıqsız auditoriya aldına sóz sóylewge shıqpań.

Tapsırma 1.4.

1. Shıǵıp sóylemekshi bolǵan gápińiz ushın maǵlıwmatlardı qalay toplaysız?

3. Waqıttıń shegarasına ámel qılıwǵa háreket etiń. Shıǵıp sóylewińizden aldın beriletuǵın waqıtqa qaray sózińizdi rejelestiriń. Sózińizdi uzaqtan aylandıra bermeń, tıńlawshı tiykarǵı maqsetke oralaman degen she sharshap qaladı, biraq júdá qısqa sóylew de maqsetke muwapıq kelmeydi, sebebi hámme aytilajaq sózińizdiń tiykarǵı mazmunın túsiniwi kerek.

Tapsırma 1.5.

1. Usı aytilǵan pikirdi naqıl-maqallar yamasa citatalar menen berip kóriń.

4. Qızıqlı tema tańlawǵa háreket etiń. Bunı ózińizde sinap kórseńiz de boladı. Aytıp atırǵan gáplerińiz ózińiz ushın qızıqlı ma, qızıqlı emes pe, oylanıp kóriń.

Tapsırma 1.6.

1. Qaraqalpaq tiliniń til biyligi berilgen kún belgilenip atır. Siz usı temada bayanat oqımaqshısız. Siz shıqpastan aldın, siziń qaysı temada sóyleyjaǵıńız járiyalanıwı kerek. Barlıq adamlardıń dıqqatın awdarıw ushın óz tayarlaǵan bayanatıńızǵa qanday tema qoyǵan bolar edińiz?

5. Aytajaq sózińiz ushın tayarlanıń, sózińizdi qaǵazǵa jazıp alıń, keyin onıń kerekli orınların yadlań. Ayna aldında birneshe ret sóylep kóriń. Bul arqalı siz sóylew waqtıńızdı da belgilep alǵan bolasız.

6. Sizge kerek bolıwı múmkin bolǵan járdemshi qurallardı aldınnan tayarlań: prezentaciyalar, videolar, diagrammalar hám t.b. Bul maǵlıwmatlar sóylewińizdi jeńillestiredi hám este qalarlıq qıladı.

Tapsırma 1.7.

1. «Ana tilim – ar-namısım» temasında prezentaciya tayarlañ. Bul prezentaciyanı öz sóziñiz benen sóylep beriñ.

7. Sóziñiz barısında siz házil yamasa dıqqat tartıwshı sózlerdi kirgiziwiñiz múmkin, bul tıñlawshılardı janlandıradı, biraq bul sóylep atırğan temağa tiyisli bolsa ğana alıñ.

Tapsırma 1.8.

1. «Texnologiya hám men» temasında prezentaciya islemekshisiz. Siz öz sóziñizdi qanday dıqqat tartıwshı yamasa házil sózdi paydalanıp baslar ediñiz?

8. Qátelikke jol qoyıwdan qorqpañ. Hátte, eñ ullı oratorlar da qátege jol qoyadı. Eger qátege jol qoysañız, uyalmañ, tek ğana dúzetiw kiritip ketiñ hám dıqqattı qaratpastan dawam ettirip ketiwge háreket etiñ.

Tapsırma 1.9.

1. Sizde sóylew barısında qátelesiw jağdayları bolğan ba?

2. Eger bolğan bolsa onnan shıǵıp kete algansız ba?

9. Eger siz bárqulla sóylewde shınıǵıp turmasañız, jetiskenlikke erise almaysız. Úyde, jumista, oqıwda, ziyapatlarda, keshelerde, doslar átirapında öz tájiriybeñizdi arttırıp barıñ. Kópshilikke aralasıp júriñ.

Tapsırma 1.10.

1. Sóylewde shınıǵıw degende ne islewdi túsindiñiz?

10. Eñ tiykarǵısı, öz sóziñizden birinshi gezekte óziñiz zawıq alıñ. Buniñ ushın hár qıylı kórkemlilikke bay sózlerdi, mazmunlı ğáplerdi paydalanıñ. Bunday sóz hám ğáplerden kerek bolsa birqanshasın yadlap júriñ.

Tapsırma 1.11.

1. Sóziñizden kewliñiz tolğan, zawıq alğan waqıtlarınıñız bolğan ba?

Turmıstaǵı hár túrli kórinis hám seslerge eliklewden payda bolğan sózlerge **eliklewish** dep ayıladı. Eliklewish sózler dara (jalt) hám jup sóz (jalt-jult) túrinde qollanıladı.

Eliklewish sózler mánilik ózgesheliklerine qaray **seske eliklewish sózler, kóriniske eliklewish sózler** bolıp ekige bólinedi.

1. **Seske eliklewish sózler:** *tars, tısır, ğars, bılsh, shıyq, gúnk, pır, gúr, tars-tars, gúrs-gúrs, dúrs-dúrs, pır-pır, shıyq-shıyq, uwdır-juwdır, ğarq-ğarq, ğashır-ğashır, gúldir-gúldir, shúyk-shúyk* hám t.b. Bul sózler turmıstaǵı hár túrli zatlardıñ, qubılıslardıñ háreketlerinen shıqqan seslerge eliklewdi bildiredi

Tapsırma 1.12.

Ĝáplerde qaysı eliklewish túri bar ekenligin anıqlap, tómendegi kesteni toltırıñ. Birinshi ğáp úlgi ushın islep berilgen.

1. Kúshli samal tereklerdiń basların iyildirip gúw-gúw etedi (Ó. X.). 2. Dalada qorıq háwlisiniń otları jilt-jilt etip kórinedi. 3. Háwlige jaqınlağanımızda, uw-shuw bolıp shaǵallar ulıdı. 4. Qalpaǵınıń ernegi menen betin sıpırdı hám olardı oyatıw maqsetinde óhe-óhe dep jóteldi (A. Á.). 5. Ádette, alamangá tolı bolatuǵın qalanıń, bazarǵa jaqın kóshelerinde búgin selt etken tiri jan joq. 6. Shútik shıra bir waqıtta lap etip óship qaldı. 7. Záhiyda qapınıń aldına bargán jerde gilt toqtadı (X. A.). 8. At barlı-joqlı jemdi gútir-gútir shaynay basladı. 9. At tuyaqlarınıń patır-patır dúrsildisi uzaqtan-aq Sánemniń dıqqatın awdarǵan edi. 10. Quyash bult astınan birden jarq etip, palata jaqtılanıp ketti (T. Q.). 11. Taq-taq etip urǵanda trubadan ushqın shashıraydı. 12. Ekshembi kúni hárbir shańaraq óz aldına bir topar bolıp, dúrkin-dúrkin, lek-lek adamlar shirkewge qaray jol aladı. 13. Tawnazardıń qarap turǵan jaǵınan burq-burq etip ala shań kóterildi (A. B.). 14. Bir máhálleri kúnniń júzi jilt etip ashılıp ketedi. 15. Jerge qumartqanday juldızlar jımıń-jımıń etedi (K.S.). 16. Padadan qaytqan mallar mó-mó-mó degen dawısların sozıp, balalarına jetkenshe asıǵadı (Ó. X.). 17. Bulardıń gúbir-gúbir sóyleskenlerin shalama-shákki esittim (A. Á.). 18. ... Izler. Qıyır-shıyır izler. Júz metr júrgennen keyin, terektiń ústinen jáne bir qırǵawıl pırr etti.

№	Eliklewishler	Seske eliklewish	Kóriniske eliklewish
1	gúw-gúw	+	

2. Kóriniske eliklewish sózler: *jalt, jilt, zońq, zımp, jarq, selk, jalp, jalt-jult, jalt-jalt, jilt-jilt, gúrbeń-gúrbeń, jalp-jalp, uypa-juypa, sabalaq-sabalaq, jaǵal-jaǵal, iyrek-iyrek, zir-zir, dir-dir, órim-órim, burq-burq* hám t.b. Bul eliklewish sózler tábiyattaǵı hár túrli qubılıs-hádiyselerdiń, zatlardıń háreketiniń kórinislerine eliklewin bildiredi.

Tapsırma 1.13. Tekst ústinde isleyviz.

Kópshilik aldında sóz sóylewde adamdaǵı qorqıwdı tómendegi belgiler arqalı bilip alamız:

1. Dawıstıń ózgeriwi, dirildewdiń kelip shıǵıwı;
2. Artıqsha terlew, júrektiń tez soǵıwı, qan basımınıń kóteriliwi;
3. Sóylew qábiletin joǵaltıw;
4. Ayırım jaǵdaylarda huwshınan ketiw.

1. Sóz sóylewdegi qorqıwdıń qanday belgileri bar eken?

Kópshilik aldında sóz sóylewde ámelge asıra almaw, shıǵıwǵa qorqıw yamasa qáweterge túsiw sebepleri tómendegilerden ibarat:

1. Hádden tis qattı qollıq astında tárbiyalanıw;
2. Balalıqtaǵı qorqıtıwlar, sheklewler;
3. Boysınıwshılıqqa úyrenip ketiw;
4. Óziniń sırtqı kórinisi yamasa bilim dárejesine qanaatlanbaw;
5. Balalıqta sınaǵa alınǵan shıǵıp sóylewler;
6. Kúshli stresti basınan ótkeriw.

1. Qorqıw yamasa qáweterdiń sebepleri neler eken?

Sóylewde jetiskenlikke erisiw ushin tómendegilerge itibar beriń:

1. Sóylewge aldinnan tayarlıqlar kóriń, tayarlıqsız jetiskenlik bolmaydı;
2. Intonaciya hám pauzadan orınlı paydalanıń, sebebi dawıs tolqını adamlarda keypiyatti payda etedi;
3. Tıńlawshılardı gúzetiń, olar ishinen siziń sózińizge ayrıqsha qızıǵıwshı adamdı tańlap tawıp alıń;
4. Dene, bet-qol háreketlerin ámelge asırıń, bul háreketler sóylewdiń baslanıwı hám juwmaǵında ayrıqsha áhmiyetke iye;
5. Saxnada úshmúyeshlik halatında háreket qılıń, bul siziń sóylewińizdi jáne de dinamikalıq halatqa alıp keledi;
6. Tıńlawshınıń janına barsañız da boladı. Kóbinese bul saxna juldızlarında qol keledi, olardıń zalǵa túsiwi tamashagóylerdi anaǵurlım janlandıradı;
7. Saxnanı ózgartip turıń. Tek sóylew menen dıqqattı tarta alıw qıyın, slaydlar, videolar qoyıń;
8. Tıńlawshılardıǵa óz sózińizdi tastıyıqlatıń, improvizator bolıń, máselen aldinnan juwabın biletuǵın ritorikalıq sorawlardı paydalanıń yamasa sorawlar berip, olardı oyatıń. (Máselen, hámmesi túsinikli me? Túsindire aldım ba?)
9. Basqalardıń sóylegen sózlerin tıńlań hám úyreniń.

1. Sóylewde jetiskenliklerge erisiwdiń jolların oqıń hám onı ámelde kórsetip beriń. Buniń ushin ózińiz qálegen temańız boyınsha sózge shıǵıp sóylep kórsetiń.

2-SABAQ

Tekst ústinde isleymiz.

«Sóz» haqqında maǵlıwmat beriwde, «insan sóylewindegi máni bildiriwshi eń kishi birlik» dep aytıw menen sheklenemiz. Bul pikir menen sózdiń tolıq anıqlaması ashıladı dep oylaysız ba? Alım hám dóretiwshilerdiń pikirinshe, sózdiń táriypi haqqında birneshe tomlap maǵlıwmat beriwge boladı.

Tapsırma 2.1.

1. Sizler sózge qanday táriyip bergen bolar edińiz?

Hárbir nárseniń qádirin hám bahasın onıń menen shuǵıllanıwshı insan biledi. Oylap kórsek, sózden derlik barlıq adam paydalanadı. Allataalanıń adamzatqa aytqanları da Qurandı kárimde sózler arqalı jetkerilgen. Bunnan bilsek boladı, sóz iláhiy kúshke iye. Bul pikirimizge anıqlama bereyik:

Tapsırma 2.2.

1. Qımbat bahalı nársese, buyımlardıń reklamasında ne ushin belgili aktyor yamasa qosıqshılar shıǵadı dep oylaysız?

Sóz – ilimniń elshisi, ilimge jetiw ushin jetekshi wazıypasın atqaradı. Ózińiz úyrenbekshi bolǵan ilimdi bir záwlim saray dep bilseńiz, onıń hárbir xanasına sóz arqalı kirip barıladı. Sebebi siz úyrengen ilimniń derekleri basqalarǵa usı sóz arqalı dálillep beriledi.

Tapsırma 2.3.

1. Siz sózdi nege teńegen bolar edińiz? Sáwbetlesiń.

Sóz – insandı jerden kóklerge alıp shıǵıwshı qural. Qaysı bir alım, shayır, mámleket iskeri yamasa juldızdıń ómiri hám iskerligin úyrenen ekenbiz, álbette, olardıń bul dárejege jetiwinde sózdiń ornı ullı ekenligin biliwimizge boladı. Hátteki, dúnyaǵa belgili fizik alım Stiven Hoking de sóylew qábiletin keselligi sebepli tolıq joǵaltqanlıǵı sebepli, sózge bolǵan zárúriyatı sebepli, alımlar oǵan sóylew imkaniyatın beriwshi apparat soǵıp bergen. Onıń usı apparatı bolmaǵanda, kosmologiya boyınsha aytpaqshı bolǵan qansha jańalıqlardı bildiriwshi sózleri ishinde qalıp ketken bolar edi.

Tapsırma 2.4.

Ózińiz esitken yamasa ózińizge uran sıpatında paydalanatuǵın alım, shayır, mámleket iskeri hám t.b. tarawdaǵı adamlardıń aytqan danalıq sózlerin keltirip, olardıń mazmunın ashıp berıń hám mısallar menen dálilleń.

Sóz – dúnya xalqın birlestiriwshi qural. Sebebi sóz arqalı milletler aralıq baylanıs ornatıladı.

Sóz – dúnyanı birlestiriwshi, milletler aralıq baylanıs ornatiwshı qural.

Tapsırma 2.5.

1. Ne ushın shet tillerin úyreniwimizdiń áhmiyetin usı gáp penen baylanıstırǵan halda sóylep berıń.

Sóz, baxıtqa qarsı, óz gezeginde insanda adamgershilik sezimlerin joq etiwshi qural wazıypasın da atqaradı. Sebebi dúnyanı wayran etiwge urınǵan belgili adamlar da óz izine adamlardı usı sózdiń qúdireti arqalı ertedi.

Tapsırma 2.6.

1. Joqarıdaǵı pikirlerimizdi ne ushın bul pikir biykarladı dep oylaysız?

Insan sózdi ózine dos biliwi kerek. Onnan bárqulla orınlı hám tek ǵana jaqsı, ullı maqsetler jolında paydalanıwı kerek, sózdi pútkil denesi menen seziniwi kerek. Usı jaǵdayda ǵana ol bizlerdi ullı maqsetlerge jollaydı.

Tapsırma 2.7.

1.«Sóz – insannıń bezegi» degen temada 5-6 gáp kóleminde kórkem tekst jazıń.

1. Eliklewish sózler atlıqlasıp kelip **baslawish** xızmetin atqaradı.

Mısalı: *Uzaqtan **taq-tuq** esitildi («J.»).*

2. Atlıqlasqan eliklewishler seplenip yamasa tirkewishli qollanıw arqalı **tolıqlawish** xızmetinde de keledi. Mısalı: *Ol qasınan ótken adamdı, hátteki, bir-eki ret urılǵan **toqıldını** da sezbedi (I. Y.).*

3. Eliklewish sózler kómekshi feyiller menen (ásirese **et** kómekshi feyili menen) dizbeklesip, geyde juplasıp kelip, **bayanlawish** xızmetin atqaradı.

Mısalı: *1. Terektiń basında otırǵan hákke, miltıq atılıwdan, jerge **tors ete qaldı** (Ó. A.). 2. Júyrikten júyrik shıqsa, ayaqları **tıpır-tıpır** (Naqıl).*

Tapsırma 2.8.

Tómendegi gáplerden eliklewishlerdi tabıń hám olardıń morfologiyalıq qurılısın anıqlap, kesteni durıs toltırıń.

1. Ol juwirıp barıp zımp etip dánxanağa kirip ketti. 2. Úydiń ishi gúbir-gúbir sóz boldı (J. A.). 3. Bir waqıtları shaqmaq jalt-jalt etti (Ó. X.). 4. Sarımbet tap uyqıdan shorship oyanğanday selk etip, Mámbetke jalt qaradı (A. Á.). 5. Altınday jaltırağan qızgısh-sarı sonalar ógizlerdiń átirapında ızıń-ızıń etip gır aylanıp júr. 6. Dasturqan dógeresinde otırğanlar tawıqtıń góshin pushtarlap alıp, awızların pomp-pomp etkizip, órli-gúrli awqatqa tiyisti. 7. Stepan basqishtan zımp etip sekirip tústi. 8. Hár arbanıń keyninde buwdaq-buwdaq bolıp kóterilgen shańlar shubatılıp qalıp atır. 9. Grigoriy atına lip etip sekirip minip alıp, turğan jerden shawıp, ala jóneldi. 10. Attı dárriw bir shetke burdı da, shańdı burq etkizip, attı tikke suwğa urdı.

№	Eliklewishler	Dara eliklewish	Jup eliklewish	Tákirar eliklewish
1	gúw-gúw			+

4. Eliklewish sózler atlıqlardı sıpatlap kelgende **anıqlawısh** boladı. Mısalı: *At tuyaqlarınıń pıtır-pıtır sestı uzaqtan esitildi.*

5. Eliklewish sózler dara túrinde de, jup hám tákirar túrinde de yamasa kómekshi feyiller menen dizbeklesip te **pısıqlawısh** xızmetin atqaradı. Mısalı: *Jer oshaqta shúlen qazan bıgır-bıgır qaynap tur (N. B.).*

Tapsırma 2.9. Gáplerden eliklewishlerdi tabıń hám olardıń gápte qaysı aǵza xızmetin atqarıp turǵanlıǵın aytıń.

1. Qalanıń ishi uw-shuw boldı. Móniregen maldıń, shuwlağan jurttıń dawısı, pańq-pańq mıltıqtıń dawısı menen qalanıń azan-ğazanı shıqtı. 2. Tómendegi esik tars etip jabıldı. Úlken esik pıt-shıt bolıp sınan. 3. Sáliyma bir nárseden seziklengendey selk ete qaldı (A. Bek.). 4. Qazıwshılardıń belleri kúnge shaǵılısıp, ılaydı zıńıtqan sayın jarq-jarq etedi (S. A.). 5. Atım kanaldaǵı gúmbir-sambırdan úrkip ketti (Á. T.). 6. Toqpaqtay qara shashı duwdar-duwdar (K. S.). 7. Atlar gúrt-gúrt etip pishendi gúysep tur. 8. Zubaydanıń birden baqırıp jibergenı sonshellı, Aytmurat ta, balası Baymurat ta selk ete qaldı (Sh. S.). 9. Háwliniń ústinen ushıp ótip baratırǵan ǵarǵa dawısınıń barınsha ǵaq-ǵaq dedi. 10. Dárya tárepten bir bapta shuwıladaǵan, shıqırlaǵan, gúrs-gúrs etken sesler esitilip tur (M. Sh.). 11. Alıstan buwdaq-buwdaq shań kórindi. 12. Azdan keyin shıyq etip esik ashıldı (A.B.).

Tapsırma 2.10. Tómendegi shıǵarmanı oqıp, sóz arqalı qalay jeńiw múmkinligin túsinıń. Usı sıyaqlı sóz qúdiretin bildiretuǵın shıǵarmalardan mısallar sóylep beriń.

Ómirbek hám Erejep tentek

Laqqını bir sınamaqshı boldı da,
 Ómirbektı shaqırdı biy aldına.
 – Má teńge! Bazarǵa barıp kel! – dedi
 – Bir «waq-waq», bir «way-way» alıp kel! – dedi.
 Biydiń sózin kim tárk etken bundayda!

– «Qup ájep» dep ashti Ómek Shimbayǵa.
 Kóp qızlardı quwırdaqqa toydırıp,
 Qaytti atın dizgin ushı quydırıp,
 Joldan hárre, shayan uslap aldı ol,
 Hám qorjınnıń bir basına saldı ol,
 Gúrjilewli bos qorjındı kóterip,
 – «Amanatıń mine,» – dedi jótelip.
 – Qáne, qáne kóreyik – dep biy sonda,
 Quwanıp tez qolın urdı qorjınǵa.
 – Waq-waq, qolım... Bul neń, mańlayı qara?
 Mınawıń hárre góy, háy zańǵar! – dedi.
 – Qolıńızdı suǵıńqırań biy jora,
 Teyireginde «way-way»ı da bar, – dedi...
 (I.Yusupov)

3-SABAQ

Sóz dizbegi, gáp hám teksttiń dúziliw hám qollanıw nızamlıqları úyreniletuǵın til ilimine **sintaksis** dep ataladı.

Grammatikalıq tiykarı bir gáplik oraydan dúzilip, tyanaqlı pikir bildiretuǵın gáplerge **jay gáp** delinedi. Jay gápler tómendegi belgilerine iye boladı:

- 1) tyanaqlı bir oy-pikir gáplik belgige (predikativlikke) iye boladı;
- 2) eki yamasa bir bas aǵzanıń orayınan dúziledi;
- 3) ózine tán gáplik intonaciyası boladı.

Tapsırma 3.1. Tómendegi kórkem teksttegi gáplerdiń qaysı biri bir bas aǵzalı, al qaysıları eki bas aǵzalı gápler ekenligin aytıń.

Aqlıǵı ájesiniń bir nárse haqqında jazıp atırǵanın kórip soradı:

– Áje, men tuwralı jazıp atırsań ba?

Ájesi qálemin qoyıp, aqlıǵına kúlimsirep bılay dedi:

– Durıs taptıń, sen tuwralı jazıp atırman. Biraq, meniń ne jazıp atırǵanıń emes, ne menen jazıp atırǵanıń áhmiyetlirek. Men seniń úlkeygenińde mına qálemdey bolǵanıńdı qáler edim.

Aqlıǵı qızıqsınıp, qálemge qaradı, biraq onıń heshbir ózgesheligin tappadı.

– Bul da basqa qálemlerdey góy!

– Bári zatqa qanday kózqarasta ekenińe baylanıslı. Bul qálemniń bes túrli qásiyeti bar. Eger sen dúnya menen kelisimde jasawdı qáleseń, usı bes qásiyetke iye bolıwıń kerek.

Birinchiden, sen asa talantlı dana bolıwıń múmkin, biraq seni baǵdarlap turǵan qol bar ekenin umıtpa. Sen sol kúshke isen hám onı seziwdi úyren.

Ekinshiden, men jazıwım ushın qálemniń ushın qayta-qayta shıǵaraman. Bul ushın ol azap shegedi, biraq qálem keyin jińishkerek jazadı, qıyınshılıqqa shıday bil. Demek, sonda hasil adamǵa aylanasań.

Ўшиншиден, eger qálemnen paydalansań, qátelesken jerińdi óshirgish penen óshirip, dúzetiwge boladı. Demek, óz qáteńdi dúzetiw jaman is emes. Bunı tuwrı joldan barıwdıń shárti desek te boladı.

Tórtinshiden, qálemniń eń áhmiyetli jeri, onıń qanday aǵashtan islengeni emes, onıń ishindegi grapit. Sonıń ushın sen bárqulla dúnyada ne bolıp atırǵanına itibar ber.

Besinshiden, qálem bárha iz qaldıradı. Sen de óz isiń menen iz qaldırasań. Sonıń ushın ne isleseń de oylanıp isle.

(Jurnaldan)

Jay gápler bas aǵzalardıń tolıq qatnasıw hám qatnaspawına qaray eki bas aǵzalı hám bir bas aǵzalı bolıp, ekige bólinedi. Grammatikalıq tiykari eki bas aǵzaniń qatnasınan dúzilgen jay gápler **eki bas aǵzalı gáp**, bir bas aǵzaniń qatnasınan dúzilgen jay gápler **bir bas aǵzalı gáp** dep ataladı. Mısalı: 1. *Kóp uzamay shigitler jer betine kógerip shıqtı. (eki bas aǵzalı gáp)* 2. *Dút toǵay. (bir bas aǵzalı gáp)* 3. *Shıdamadım. (bir bas aǵzalı gáp)*

Jay gápler bas hám ekinshi dárejeli aǵzalardıń qatnasına qaray, keńeytilmegen hám keńeytilgen jay gápler bolıp bólinedi. Tek bas aǵzalardıń qatnasınan dúzilgen gápler **keńeytilmegen jay gáp** dep ataladı: *Sabaq baslandı. Úydiń aldı tep-tegis (Ó. X.).*

Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları menen keńeyip kelgen gáplerge **keńeytilgen jay gápler** delinedi: 1. *Qudıqtıń bası súriw-súriw qoy. 2. Qoylar suw iship boldı.*

Qayaqtan da payda bolıp, pútkil aqıl-oyın biylegen, bunnan buyaǵına ómirdiń baslı maqsetine aylanıp baratırǵan jazıwshılıq, shayırlıq yoshtan basqasınıń bári kún-kóris ushın ǵana kerektey edi. Oqıǵan kitaplarındaǵı danalıq sózlerdi jazıp júrgen dápterin tez-tez aqtaratuǵın boldı. Solardıń birinde «Haqıyqıy shayır bolıp tuwılǵanlar gúlge erte otırıp, otızǵa deyin mol zúraát beredi» dep jazılǵan eken.

Tapsırma 3.2.

1. «Haqıyqıy shayır bolıp tuwılǵanlar gúlge erte otırıp, otızǵa deyin mol zúraát beredi» degen gáptiń mánisin túsindiriy.
2. Ne ushın otız sózi alınǵan?
3. Bul abzacta neshe gáp berilgen?
4. Gápler bas aǵzalardıń qatnasına qaray qaysı túrine kiredi?

Shın shayırlıq tuyǵılar **girbińsiz** taza, pútkilley jańasha boladı, hámme nársege tańqalarlıq názer menen qarap, basqalar sezbege **dúnyanı** ańǵarıp, kúshli háwes oyanadı, – desedi. Jańasha degeni jańa teńewler, **sózlerdi jańasha oynatıp**, basqalarǵa uqsatpay jaylastırıp arqalı, aytilajaq oydı, dúnyanı qayta kórkemlew shıǵar. Pushkin, Lermontov hám Ǵabdolla Toqay qosıqların tatarsha menen qazaqshada aralastırıp, salıstırıp qayta-qayta oqıǵannan keyin rus tilinde oqıw birqansha jeńillik tuwdırdı.

Tapsırma 3.3.

1. Qızıl menen berilgen sózler qanday mánilerdi bildirip kelgen?
2. Shayır-jazıwshılar ne ushın basqa millet dóretiwshileriniń shıǵarmaların oqıp úyrenedi dep oylaysız?

Pushkin qosıqları sonday ápiwayı hám shın júrekten jazılǵanday... Oqıp atırıp óziń de tap sonday etip jazıwıń múmkindey, usı waqıtqa deyin nege usınday etip jazbadım dep ózińe gıná qoyǵanday isenimli pikir payda boladı. Al, qolǵa alıp kirisip kórseń, onıń qanshama tereń, qanshama qıyın ekenin sezeseń. Pushkiniń haqıyqıy erkinlikti ańsap jasaǵan ómiri, shayırlıq qúdiretin uǵınıp, ózi de «Erkinlik jırshısına» degen qosıq arnawdı niyet etti. Onı qaǵazǵa túsire basladı, biraq pisentinde bar sózleri, sheberligi ele jetispey atırǵanın sezdi, toqtatıp qoydı. Azǵana waqıt ótip jáne basladı, ásten qosıp bara berdi.

Tapsırma 3.4.

1. Birinshi gáp gáptiń bas aǵzalarınıń qatnasına qaray qaysı túrine kiretuǵınlıǵın aytıń.
2. Shayır óziniń dóretken arnawın ne sebep «Erkinlik jırshısına» dep ataǵan?
3. «Toqtatıp qoydı» qospa sózin turaqlı sóz dizbegine almastırıń.

Usılayınsha baslanıp, aradan úsh jil ótkennen keyin tolıq arnaw odası bolıp pitken, biraq 1948-jılı baspasóz betinde jariq kórgen qosıq usı jılları baslanǵan edi. Ómirdegi qayǵı menen quwanishtıń qabatlasıp kelip, adamdı aldarqatatuǵın waqıyalardı, baqırmaq-shaqırmaq kelip, insan qálbin mayıstırıp atırǵan hádiyselerdi júregine mórlep qoyatuǵındı shıǵardı.

Tapsırma 3.5.

1. Shayır arnaw odasını neshe jıllıq waqtın sarplap jazadı?
2. Shayırda qanday ádetler qalıplesken?
3. Abzactan antonim mánili sózlerdi tabıń.

Olar endi sóz arqalı qosıq qatarlarında **qalqıp shıqqısı keledi**. Uyqu bermeydi, ornı kelip turǵan jerde **qolıńa sadaqtıń oǵınday bolıp ilinedi**... Endi burınǵıday, bolǵan hám bolajaq waqıyalarǵa arnap **jaydaq qosıq** jazıw háwesi sóniq baratırǵanday, qosıq degen yosh kelip, awzıńa qudayım sózlerdi salǵan waqıtta ǵana jazatuǵın nárse dep oylaytuǵın edi. Endi qosıqtı, tek qosıq emes, shayırlıqtı zárúrlik, dárt, jetpesinlik yamasa asa ketken tolıp-tasıwlar qozǵaydı eken degen túsinikke ózgerdi. Demek, qosıqtı buyırtpa, tapsırma boyınsha da jazıwǵa boladı. Biraq onı da dóretiwshilik sheberlik, ózinshelik, basqalarǵa uqsatpay jazıw kerek, degen anıq sheshimge keldi.

Tapsırma 3.6.

1. Qızıl menen berilgen sózlerdiń mánilerin aytıń.
2. Shayır qanday qosıqlardı buyırtpa qılıp atır?

Ibrayım, men saǵan túsiniq júrmen, – degen edi Tólegen muǵallım keyingi ushırasqanda, – seniń hár waqıyaǵa baylanıslı, ayırım adamlarǵa uqsap, házirjuwap qosıq jazbaytuǵınlıǵıńa kewlim toladı. Sonıń menen birge siyasiy hám marapat qosıqlardan da qashıp júreseń, bunı da túsinemem. Báribir, sen eń bolmasa paxta haqqında, jańa jil, 8-mart bayramı qusaǵan waqıyalarǵa arnap jazbasań bolmaydı...

(Sh.Usnatdinov)

Tapsırma 3.7.

1. Shayırdıń muǵallımı oǵan qanday másláhát beredi?
2. Bul durıs másláhát dep oylaysız ba?

Gáp ishinde óz ara grammatikalıq baylanısqa túsip, gáp dúziwge qatnasqan tolıq mánili sózlerge **gáp aǵzaları** dep ataladı. Gáp aǵzaları tómenдеgi belgilerge iye boladı:

- 1) tolıq mánili sóz arqalı bildiriledi;
- 2) gáp ishinde óz ara sintaksislik baylanısqa túsedı;
- 3) gáp aǵzalarına qoyılatuǵın sorawlardıń birine juwap beredi.

Gáp aǵzaları **sintaksislik xızmeti boyınsha** baslawısh, bayanlawısh, anıqlawısh, tolıqlawısh hám pısıqlawısh sıyaqlı **bes** túrge bólinedi. Gáp aǵzaları **gáp dúziwдеgi xızmetine** qaray bas aǵzalar hám ekinshi dárejeli aǵzalar bolıp ekige bólinedi.

Gáp aǵzalarına tallaw jasaw úlgisi:

Baslawısh _____

Bayanlawısh _____

Anıqlawısh _____

Tolıqlawısh _____

Pısıqlawısh _____

Baslawısh hám bayanlawısh gáptiń tiykarın dúzedi. Sonlıqtan, olar **bas aǵzalar** dep ataladı.

Anıqlawısh, tolıqlawısh hám pısıqlawıshlar gáp dúze almaydı. Olar bas aǵzalarǵa qatnaslı, onıń túsindiriwshi, keńeytiriwshi aǵzası xızmetin atqaradı. Sonlıqtan, olar **ekinshi dárejeli aǵzalar** dep ataladı.

Tapsırma 3.8. Tómenдеgi kórkem dóretpedeги gáplerdi gáp aǵzalarına tallaw islep, olardıń gáp aǵzalarınıń qurılısı boyınsha qaysı túrine kiretuǵınlıǵın aytıń.

Ómirinde kóp jalalarǵa qalǵan Berdaq shayırdıń kewil sandıǵı zamanınıń dártlerine tolıp ketse, jekkelikte kelgen jeke basımnıń dártlerine jaqın-juwıqlarımdı, doslarımdı seziklestirip qapalandırmawım kerek dep, teńizdiń boyına barıp, aq jallı tolıqlarǵa qarap turıp, bolmasa Ámiwdáryanıń jaǵasına kelip, onıń burqasınlı aǵısınan kóz ayırmaı turıp, bılay nalinadı eken:

– Áy kógalay kók teńiz, áy aǵın suw! Juwap berińler maǵan. Men bul dúnyanıń bardı-keldi sırlarına, sirá, túsınbedim ǵoy. Birewlerdiń kewline qarap is etemen, biraq olar meni shebekeyine túsinedi, bazda meni «kerisine túsinsin» dep jorta shebekeyine islesem, onı sol turısına túsinedi.

Eger aljassam, jorta aljasqanday kóredi, durıs islesem, ózimnen biyǵárez durıs islegendeı kóredi. Aqır, men shayır bolǵan menen dúnyanıń eń sońǵı tirepberdisi

emespen. Men de adamman ғoy! Adamnıń ózin-ózi basqara almaytuǵın jaǵdayları kóp boladı. Meyli, meni kim qalay túsınse, solay túsinsin, ózim ózime haqpan, dúnyanıń haqlıǵın tileymen, haqlıq ushın qosıq jazaman, haqlıq ushın isleymen, bar ómirim haqlıqqa, haqıyqatlıqqa baǵıshlangan. Sonda da bul dúnya menen túsınise almaymız. Qáyteyin, túsıniser gez keler dá...

(T.Qayıpbergenov)

Tapsırma 3.9.

Ózlerińiz shayırlardıń dóretiwshiligi haqqında kishigirim publicistikalıq tekst dóretiń hám teksttegi gáplerdi sintaksislik tallaw isleń.

Tapsırma 3.10.

Tómendegi I.Yusupovtıń «Paydakúnem Ómirbek» atlı qosıǵı boyınsha toparlarǵa bólingen halda prezentaciya tayarlań, yamasa saxnalıq kórinis jaratıń.

Dem ishinde jigitli dem-dem eken,
Jigit boldı sóytip biziń Ómekeń.
Qoltıǵında qayqılıqtıń qanatı,
Úyge tiyer paydası sál kem eken.

– Al, alayıq neden bala, qarınıń?
– Qaptan... – dedi, qazıp sózdıń qarımın.
– Qarınıńdı nege bereseń? – dese,
– Pulǵa, dedi, berer jeri bárinıń...

Sonda oǵan ata-anası sóyledi:
«Sen júwermek, qayqılıqtı qoy – dedi
Payda quwar basqalardıń balları,
Al sen mázi sobırayǵan boy dedi.

– Qarınıń taza ma? – dep soraǵanǵa,
Dedi: Basıń bas pa yaki shalǵam ba?
Bunsha aqmaq bolǵanıń ne yashullı,
Qarın bola ma ol taza bolǵanda?...

Sen júripseń zekiwan bop ján-jaqta,
Sendey ballar kúnde barıp sallaqqa.
Ishék-qarın alıp sawda qılsa da,
Ata-ananıń awzına as salmaqta.

Ishék-qarın qaldı sóytip, «paydaǵa»,
Kesh bolǵanda qaptıń awzın bayladı.
Jas sawdeger mol paydaǵa quwanıp,
Mine, úyge arqalanıp aydadı.

Dep anası ızalı til qatadı,
Bul sóz onıń shımbayına batadı.
Tań azannan turıp alıp Ómirbek,
Bazar betke qaray adım atadı.

«Búgin ózim tanıttım-aw talayǵa,
Epsiz emes ekenmen – dep qalayda»
– Ay-hay, biziń paydakúnem jas jigit,
Keler batıp belshesinen ılayǵa.

Aralap júrsin be ol bazarıńdı!
Satıp aldı bir qap ishek-qarındı.
Paydasına satpaq bolıp ep penen,
Gá maqtadı, gá «alıń» dep jalındı.

Ayaǵı tayıp ketip esi jarımnıń,
Íńq etti ishine tereń qarımnıń.
«Ólá paydanıń astında, Ómirbek!»
Depti astında jatıp bir qap qarımnıń.

(I.Yusupov)

2-TEMA. JAZÍWSHÍ BOLÍW AÑSAT PA?

1-SABAQ

Rawajlangan ádebiyatlarda jazıwshılardı hayal yamasa erkek dep ayırmaydı. Oqıwshı shıgarmanı mázi onıń turmıslıq áhmiyetine, kórkemlik sıpatına qarap bahalaydı. Bul eń ádil tárezi. Al, ele háwij alıp óse almay atırǵan milliy ádebiyatta «mınaw hayal-qız jazıwshı» dep qaralıp, onıń jazǵanın ádebiyatshılar jeńilirek tas qoyıp, kemisin keshigińkirep bahalawǵa tırısadı.

Tapsırma 1.1.

1. Jazıwshılardı hayal yamasa erkek dep ajratıw durıs dep oylaysız ba?
2. Jáhán yamasa qaraqalpaq ádebiyatında salmaqlı jumıs islep atırǵan hayal jazıwshılardan kimlerdi bilesiz?

Eger usı ólshemlerdi esapqa alsaq, **Gúlaysha Esemuratovanıń oqıwshılardı usınıp atırǵan bul «Shıǵarmalar toplamı»nıń I tomındaǵı shıǵarmaları kem tas qoyıp, kemshiligine keshirim sorawǵa mútáj emes. Onıń hárbir shıǵarması turmıs shınlıǵınan** alıp jazılıp, óziniń júrek sezimleri menen suwǵarılǵan. Bul shıǵarmalarda salmaqlı **oy-pikirler** bar hám psixologiyalıq súwretleme sheber berilgen.

Sońǵı jıllardaǵı gúrriń, povest, romanlarımızda kóbinese sentimentallıq eljirew sezimine eligip ózin toqtata almay, **shıgarmanı orınsız sozıp jiberiwler, «tariyxıy shıǵarmaǵa ne jazsań, bári sıya beredi» dep qaraw, ásirese, detektivke háwesgóylik kúsheymekte. Detektiv, álbette, belgili janr, oǵan háwesgóy oqıwshılar da az emes. Degen menen detektiv shıǵarma bul kórkem ádebiyatqa jatpaytuǵınlıǵın biziń, ásirese, biraz jas jazıwshılarımız bilip qoyǵanı jaqsı.**

Tapsırma 1.2.

1. Qızıl menen berilgen sóz dizbekleri hám qospa sózlerdiń qaysı gáp aǵzası ekenligin aytıń. Olardı qurılısına qaray talqılań.
2. Detektiv janrǵa qanday shıǵarmalar kiretuǵınlıǵın bilesiz be?
3. Ne ushın keyingi waqıtlarda jazıwshılarda detektivke háwesgóylik kúsheygen dep oylaysız?

G. Esemuratovanıń bunı ańǵaratuǵınlıǵı bilinedi. Ol hár shıǵarmasında óz qaharmanlarınıń obrazın, minez-qulqın insan táǵdiri arqalı jaratıwǵa umtıladı. Onıń tili asıqpay-albıramay, naǵısın keltirip sóylep otırǵan «ana tili»ne uqsaydı. Onıń sózi shireli, sezimleri tereń, ol erkin pikirlewge umtıladı.

Tapsırma 1.3.

1. «Ana tili» sózi ne ushın tırnaqshaǵa alınǵan?
2. «Shireli sóz» degende siz neni túsinesiz?
3. Shireli sózlerge, naǵısın keltirip sóylewge mısallar keltiriń.

Гáп áғзалары дúзилisine қарай **jay, qospa hám keñeytilgen áғza** болып úшке бóлинеди.

1. **Jay áғza** толық мánили bir sóзден, kómekshi tirkewishli sóзден, yamasa jup sóзден bildiriledi. Mısalı: Mashina jolda kóp irkildi (Ó. X.). — degen gáptegi hár bir sóз dara áғza болып kelgen.

2. **Qospa áғza** dizbekli qospa sóзlerden, turaqlı dizbek hám sintaksislik bólekke bólinbeytuđın sóзler dizbeginen boladı. Mısalı: 1. Ol sporttı **jaqsı kóredi**. 2. Turımbet Jumagúlge **jaman kózi menen** qaradı.

G.Esemuratovanıń shıǵarmasında onıń tańlap alǵan hám dóretken qaharmanları adamgershilik sınaqlarınan ótedi. Usı jolda kim qalay ózin kórsetedi, kim hújdanına qarsı turadı, – mine, usınday tereń kolliziyalıq (qarama-qarsılıqlı) hádiyseler jazıwshınıń shıǵarmalarınıń ózegin quraydı.

Tapsırma 1.4.

1. **Birinshi gáptiń baslawıshı hám bayanlawıshı qaysı sóзler?**

2. **Ekinshi gáptegi qospa áғzalardı tabıń.**

G.Esemuratova óz shıǵarmasında xalqımızdıń táǵdiri ushın úlken áhmiyeti bar ideyalarđı obrazlarǵa qarıstırıp beredi. Onıń jaratqan obrazları tariyxıy dáwir shınlıǵı menen jasadı. Máselen, «Mında bir keshirim» povestinde 30-jıllardaǵı siyasiy repressiyanıń **qanlı pánjesi** astında adamlardıń basına qanday **músiybetler** túskeni sáwlelendiriledi.

Gúlaysha Esemuratovabúgingi qaraqalpaqprozasınıń kórneklı dóretiwshileriniń biri. Onıń shıǵarmaların kóp nusqada basıp shıǵaratuđın, oqıw orınlarında úyrenetuđın waqt keldi. Óytkeni, talanttı óz waqtında bahalay biliw – sawaplı is.

(I.Yusupov)

3. **Keñeytilgen áғza** hal feyil, kelbetlik feyil hám atawısh feyilleriniń basqarıwındaǵı feyil toplamları arqalı bildiriledi. Mısalı:

1. **Bul jerden shıqqalı** udayı kún-tún jol júrdik. 2. Mashina taqırılıqta **jel menen jarısqanday** zımıraydı (Ó. X.). 3. **Dáryanı jaǵalap júrip kiyatırǵan** Tilewmuratovtan ol biyxabar edi (K. S.).

Tapsırma 1.5.

1. **Birinshi gáptiń bas áғzaların tabıń.**

2. **Qızıl menen berilgen sóзlerdiń mánilerin aytıń.**

Tapsırma 1.6. Gáplerdi gáп áғzalarına tallań, olardıń dúzilisine qaray qaysı túrine kiretuđınlıǵın aytıń.

Áyyemgi zamanlarda, Jayhun-Sayhun tamanlarda, dáryanıń Aral teńizine quyar jaǵasında baǵları miywege malınǵan, eginleri oǵırı pitik bir el bolıptı. Ol jurтта jasawshı hámme teńdey atızǵa shıǵıp miynet etedi eken.

Qońsı eldiń patshası bunı qızǵanıp elin basıp alıwǵa háreket etejaq eken. Onıń bir ayrıqshalıǵı, qaysı elge hújim jasamaqshı bolsa, dáslep shımshıqların jiberedi eken.

Onı bilmegen adamlar «óзимizdiń awıldıń qusları ǵoy» dep seziklenbesten júre bergen. Al shimshıqlar sonday górqaw bolıp, barlıq egindi jep ketiwshi eken. Soń ǵállesiz, ash qalǵan eldi dushpan áskerleri ap-ańsat jawlap aladı eken. Bul hiyleni ol bárqulla paydalanbaqta edi.

Bul saparı da sonday islep, atızda dán pisken payıtta shimshıqların jiberipti. El ústine dóngen qáwipti sezgen ádil patsha xalqı menen atızlardaǵı dänniń tiykarǵı bólegin jıynap alıptı hám uralarǵa salıp kómip taslaptı. Atızlarda tek birli-yarım masaqlar ǵana qalǵan eken. Jaw eliniń shimshıqları olardı jegen menen qarnı toymadı.

Ádil patsha elin jıynap, ǵálleni únemlep ishiwge shaqırıptı hám kelesi jılı dánli egin ekpeytuǵının aytıptı.

Toyıp dán jewge dámikken shimshıqlar sol jılı ketpey, qıslap qalıp, jerge sebilgen tuqımnan nárleńbekshi edi.

Biraq, aqıllı, ádil patsha dánli eginlerdiń ornına piyaz, kartoshka, geshir, shalǵam egipti. Nátiyjede jewge jer ústinen heshteńe tappaǵan jaw shimshıqlar óz eline ushıp barıp, tuqım dándi jep qoyıptı, birqanshası ashtan eline jetiwge halı kelmey qırılıp qalıptı.

(S.Anarbaev)

2-SABAQ

Tapsırma 2.1. Súwretlerge qarap, berilgen sorawlarǵa juwap beriń.

1. Súwretlerde kimlerdi kórip turıpsız?
2. Bunday jaǵdaylar sizde de bolǵan ba?
3. Unamlı jaǵdaylardı súwretlep beriwshi súwretlerge baylanıslı qollanılatuǵın sózlerdi aytıń.
4. Siz sózdiń qúdiretli kúsh ekenligin bilesiz be? Onı qalay dálilleysiz?
5. Sóz arqalı adamniń kewlin kóteriwge yamasa qapa qılıwǵa bola ma?

Gáptiń tiykarın dúzetuǵın baslawısh hám bayanlawıshqa gáptiń **bas aǵzaları** dep ataladı. Eki bas aǵzalı gáplerde baslawısh gáptiń kim yamasa ne haqqında aytilǵanın bildiredi de, bayanlawısh sol baslawıshıtıń is-háreketin yamasa basqa bir xabardı bayanlaydı.

Baslawısh qaysı bet, qaysı sanda kelse, bayanlawısh ta sol bet, sol sannıń qosımtaların qabıl etedi. Eger gáptiń bayanlawıshı feyilden bolǵan bir bas aǵzalı bolıp kelse, baslawısh bayanlawısh arqalı belgili boladı. Baslawısh penen bayanlawısh óz ara **kelisiw** jolı menen baylanısadı.

Tapsırma 2.2. Tómendegi úzindiden gáptiń bas aǵzaların tabıń. Olardıń baylanısın túsindirip beriń.

Usı jerde Rasul Gamzatovtıń eske túsiriwine toqtap ótkim keledi. «Ákem Gamzat, – dep jazadı ol, – bir topar adamlardıń bir qosıqshını ortaǵa alıp, urıp atırǵanına dus keledi. «Onı nege urıp atırsız» dep soraydı adamlardan. «Bul nákas qosıqtıń sózlerin buzıp aytıp atır» – deydi adamlar.

– Qay jerlerine urdıńız? – deydi ákem. «Ispeytuǵın, kógermeytuǵın jerlerine urdıq». «Heh-hiy, ayıp onıń basında edi ǵoy – deydi ákem. Ádebiyattan shıǵıp qosıqshılıq haqqında aytıp ketti demesin oqıwshılar.

Nama qosıqlarınıń tiykarı – bul ádebiyat. Adamlar qosıqtı namasına hám qosıqshınıń hawazı ushın tıńlaytuǵın bolıp ketti. Burın hám házir de jası úlken qosıqshılar: Mınaw Maqtımqulınıń sózi, mınaw Ájiniyazdiki, mınaw Berdaqtıń qosıǵı dep, sózdi birinshi orınǵa qoyatuǵın edi.

(«Qaraqalpaq haqqında sóz»)

Gáptiń kim yaki ne nárese haqqında aytilǵanın bildiretuǵın bas aǵzaǵa **baslawısh** delinedi.

Baslawısh tómendegi belgilerge iye boladı:

- 1) zatlıq uǵımdı ańlatatuǵın ataw sepligindegi sóz arqalı bildiriledi;
- 2) is-háreketiń iyesin bildirip keledi;
- 3) kim? ne? kimi? nesi? sorawlarına juwap beredi;
- 4) gápte bayanlawıshıtan aldın aytiladı.

Baslawısh, kóbinese atlıq, atlıq ornına qollanılauǵın almasıqlardan boladı. Mısalı: 1. **Ullılıq** aqıl hám ádep penen payda boladı. 2. **Ol** – Búrkitli awılıń padası (M. K.).

Baslawıshlar atlıqlasqan kelbetlik, sanlıq, kelbetlik feyil, atawısh feyil hám eliklewısh sózler arqalı da bildiriledi.

Tapsırma 2.3. Tómendegi kórkem tekstten baslawısh aǵzanı tabıń, olardıń qaysı sóz shaqabınan bildirilgenin aytıń.

Institut sol dáwirdeń aǵımına ayaq qosıp, keleshekke umılǵan jaslardıń uyası edi. Bul kelemen degen she dúzilgen, bulardıń keliwi menen kúsheygen ádebiy

dógereklerde oqıp, onnan soń talqıǵa túsetuǵın ádebiy keshelerde ómir máwritleri baslandı. Hár qosıq oqıǵanda júreklerdiń dúrsildisinen óz dawısın esitpey entigiwler, tájiriyebeli shayırlar menen qabaǵı qatınqı ádebiyatshılardıń sınına túskende qaǵazday qaltırap turıw, jıllı shıray berip marapatlaw –bulardıń hárbiri óz aldına mektep bola basladı. Instituttı pitkergegen jılı baspadan shıqqan «Joldas muǵallım» meniń idiraldı iri, súyikli dóretpem edi. Óz waqtında oqımısılı jámiyetshilik tárepinen shawqım-súren menen kútip alınǵan bul poemamdı házirleri oqıp kórsem, ondaǵı kórkemliktiń sada kórinisleri, jaslıq shalaǵayımlılıq bas shayqatadı. Biraq poemadaǵı jaslıq júrek qızǵını, jas qálemniń «dúbirlegen tay shabısı» ózimdi ele de qızıqsındıradı. «Shayırlıq» degen lázzetli súrginge «aydalıwım» usı poemadan baslandı...» dep jazadı shayır ótken ásirdiń alpısınshı jıllarında.

Shayırlıq – ol júrek tili, hújdan hawazı» – dep jazǵan I.Yusupov qoljazbalarında. Ol usı til menen hújdannan jańǵırıp shıqqan hawazı arqalı zamanın jırlawǵa atlandı.

Dúnya – ushı-qıyırı joq sheksizlik. Shayırlıq – onıń ishindegi eń úlken, eń burqasınalı ruwxıy okean. Onıń jaǵalawları sonshama keń, sonshama shegarasız bolǵanı menen «Shayırlıq» degen lázzetli súrginge aydalıp» kelgenlerdiń bárine orın tabılıwı, oǵan bir tamshı bolıp qosılıwı siyrek ushırasatuǵın waqıya.

(Sh.Usnatdinov)

Tapsırma 2.4.

Tómendegi berilgen teksttegi gáplerden baslawıshlardı tawıp, olardıń baslawıshtıń qurılısı boyınsha qaysı túrine kiretuǵınlıǵın aytıń.

Linkoln balalıǵında awıllıq mektepke qatnadı. Mektepte tek bir sabaqlıq bolıp, onı muǵallım dawısın shıǵarıp oqıytuǵın edi, al basqa oqıwshılar onıń aytqanını birgelikte tákirarlaytuǵın edi. Mudamı shawqım shıǵıp turatuǵın mektepti adamlar «Hárreniń uyası»dep ataytuǵın edi.

Mine, usı «Hárreniń uyası»nda ol bir ómirge tatıytuǵın ádetin ózlestirdi. Ol neni este saqlawdı qálese sonı dawısın shıǵarıp oqıytuǵın edi. Advokatlıq otırǵışında otırıp, divanǵa jaqsılap jaylasıp aladı da, ayaǵın otırǵışqa tirep, gazetanı bar dawısı menen baqırıp oqıytuǵın edi. Ol bunı bılay túsendiredi: «*Men qashan dawısımdı shıǵarıp oqısam pikir eki aǵza arqalı qabil etiledi. Birinshiden, neni oqısam, sonı kóremen, ekinshiden, men onı esitemen, sonıń ushın júdá jaqsı eslep qalamam.*»

Onıń yadı ádetteгіден tıs ótkir edi. «*Meniń aqılım, – degen edi Linkoln, – polat bólegine usaydı. Oǵan qanday da bir nárseni jazıw qıyın, al jazılǵannan keyin onı óshiriw múmkin emes.*»

(Jurnaldan)

Tapsırma 2.5.

«Men unatqan shıǵarma» temasında dóretywshilik tekst jazıń. Tekstten baslawıshlardıń astın sizıń.

3-SABAQ

1983-jılı «Sovet Qaraqalpaqstanı» (házirgi «Erkin Qaraqalpaqstan») gazetasında islep júrgen payıtlarım. Bir kúni redaktorımız Ibrayım a'ga Yusupov meni kabinetine shaqırdı.

– **Mına komediyanı bir oqıp kór,** – dedi ol qolıma óziniń «Ómirbek laqqı» degen pyesasınıń mashinkada basılğan nusqasını usınıp. – Soń pikirini aytarsañ.

Tapsırma 3.1.

1. Avtorlar ne ushın óz shıǵarmaların dóretip bolıp oqıtıwǵa berip, pikirlerin soraydı?
2. Ne ushın bul shıǵarma mashinkada jazılğan dep oylaysız?
3. Qızıl menen berilgen gáp bas aǵza hám ekinshi dárejeli aǵzalardıń qatnasına qaray gáptiń qaysı túrine kiredi?

Men pyesanı qolıma alarımdı-almasımdı bilmey ekilenip qaldım. Ol meniń tartınıp turǵanımdı dárhal túsindi.

– Oqıp kóre ber, pikir tuwılsa oylap kórip ózim jazaman. Men saǵan satirik bolǵanıń ushın oqıwǵa berip atırman, – dedi ol.

Pyesanı **júrek etińkiremey** qolıma aldım. Keshte úyge barıp bir zamanda oqıp tasladım. Sonnan uwayım bastı. Ibrayım aǵaǵa qanday pikir aytaman? «Hesh kemisi joq» desem meni «qorqaq eken, baslıǵı bolǵan soń tartınıp atır» dep oylasa, «mına jeri mınandaylaw eken» dep aytayın desem, hesh **«mınandaylaw»** jeri joq. Haqıyqatında da, pyesanıń waqıyalar dúzilisinde de, dialoglarında da, kerek deseń mashinkada jazılıw texnikasında da bir de bir **múltik** joq. Pyesa qaǵazdıń ózinde **«oynalıp»** tur edi. Erteńine **qoljazbamı** alıp kirdim. Ol mennen qandaydur sın pikir kútkendey sorawlı názer menen qaradı.

Tapsırma 3.2.

1. Ne ushın avtor pyesanı alıwda ekilendi?
2. I.Yusupov oǵan ne ushın óz shıǵarmasını oqıwǵa berdi?
3. Qızıl menen berilgen sózlerdi óz sózińiz benen túsindiriniń.

Baslawıshtıń kim, ne haqqında, is-háreketiń hal-jáǵdayın, jańalıq xabarın bildiretuǵın bas aǵza **biyanlawısh** delinedi. Biyanlawısh ne qıldı? ne qıladı? ne isledi? kim? ne? qanday? qansha? qalay? hám t.b. sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: 1. *Bıyıl báhár erte **baslandı**.* 2. *Sebepsiz kúlki – **biyádeplik belgisi**.* 3. *Kún **salqın**.*

Biyanlawıshtı anıqlaw belgileri tómendegiler:

- 1) gáptiń tiykarın dúzetuǵın bas aǵza;
- 2) baslawıshtıń is-háreketin, hal-jáǵdayın, jańalıǵın xabarlaydı;
- 3) is-háreketiń máhállik belgisin kórsetedi;
- 4) betlik qosımtalı kelip, baslawısh penen kelisiw jolı menen baylanısadı;
- 5) orın tártibi jaǵınan baslawıshstan soń keledi;
- 6) kóbinese betlik qosımtalı anıqlıq meyilden, atlıq, kelbetlik hám t.b. sóz shaqapları arqalı bildiriledi.

– Ibrayim aḡa, meni keshirersiz, pyesańızdan hesh kemis taba almadım, – dedim.
 – Bunnan kúsheytińkiREW ilajı joq pa? – dedi ol kewilsizlew bolıp. – Sebebi, bul pyesa burın qoyılıp, saxnadan tez túsip qalıp edi. Sonıń ushın teatrǵa az ǵana ózgeris penen qaytadan urınbaqshı edim.

Azıraq oylanıp qaldım.

– Jáne birewlerge oqıtıp kórmeseńiz, buǵan sóz qosıwdı da, ya alıp taslawdı da artıq dep bildim. Pútin nárseni buzıp alǵanday kórindi maǵan, – dedim.

– Oqıtıp edim, – dedi ol. – Sennen aldın Keńesbay Raxmanovqa, Klim Nazbergenovlarǵa oqıttım. Keńesbay «Ómirbektiń izinde xalıq joq» dep jazıptı. Xalıq batırdıń izine eredi, laqqınıń izinde xalıq bola ala ma?! Klim ózi kelip «Ivan Vasiliyevich kásibin ózgerledi» degen komediyaǵa uqsatıw kerek dedi. Ivan qayda – Ómirbek qayda?
Ekewiniń pikiri de maǵan unamadı.

Tapsırma 3.3.

1. I.Yusupov saxnalastırılǵan shıǵarmasınan kemshiliklerdi ne maqsette izlep atır?
2. Sın pikir bildiriwshilerdiń usınısların ol qabıl etken be?
3. Qızıl menen berilgen gáp gáptiń qaysı túrine kiredi?

Soń ol pyesaniń qoyılıw tariyxı haqqında az ǵana aytıp berdi.

– Bul pyesaniń ádepten iǵbalı janbadı. **NegeDur men «mádeniyatshılar» menen shıǵısa almadım.** Ómirbek laqqını ya Jaqsımbay Bekmuratov, ya Shamurat Ótemuratov oynaw kerek edi. **Hákisine alıp, sol jılları bul ekewi de gastroldan bosamadı.** Aqırı, ornına basqa adamlar oynadı. Komik obrazdı komik aktyor oynawı kerek edi-dá!

Biziń áńgimemiz sonıń menen juwmaqlandı. **Pyesa avtorıń ózinde qaldı.** Onnan berli aradan otız jıldan aslamıraq waqıt ótti. Pyesaniń qoljazbası kimlerdińdur qolında turǵan shıǵar. Onı teatrǵa qaytarsa, spektakl bolıp shıqsa, bir sawaplı is bolar edi. Pyesaniń avtorı da, onıń bas qaharmanı tariyxıy insan Ómirbek laqqı da biziń milliy maqtanışımız ǵoy, aqırı!

(M.Nizanov)

Tapsırma 3.4.

1. Shıǵarmanıń sátsizlikke ushıraw sebebi nede eken?
2. Avtor qanday sawaplı is haqqında aytıp atır?
3. Qızıl menen berilgen gáplerde baslawısh qaysı sóz shaqaplarınan bildirilgen?

Bayanlawıshlar qanday sóz shaqabınan bildiriliwine qaray, **feyil bayanlawısh hám atawısh bayanlawısh** bolıp ekige bólinedi. Bayanlawısh jay (dara) sózler arqalı da, eki yamasa birneshe sózlerdiń dizbegi menen de bildirile beredi. Usı sıyaqlı ózgesheligine qaray **jay bayanlawısh hám qospa bayanlawısh** bolıp bólinedi

Tapsırma 3.5. Tómenđegi tekstten bayanlawıshlardı tawıp, olardıń atawısh yamasa feyil bayanlawısh ekenligin aytıń.

Bir saparı kórkemlik keńeske men tárepimnen usınılǵan «Sen báhardı saǵınbadıń ba?» degen atamadaǵı saz-sáwbetli kompoziciya tuwralı biraz tartısıwlar boldı. Birewler ataması naduris tańlangan, «Sen báhardı saǵınbadıń ba?» dep aytpaydı. Kórsetiwdiń atın ózgeriw kerek degen pikirlerdi ayttı. Kópshilik pikirlerin bildirip bolǵannan keyin maǵan sóz berildi.

Ózbekstan televideniesi hám radiosında usı atamadaǵı qosıqtıń turaqlı aytılıp kiyatırǵanlıǵın, sózi de, naması da xalıq kewlinen shıǵatuǵınlıǵın ortaǵa qoydım. Kúni keshe Qaraqalpaqstan xalıq shayırları Tolıbay Qabulovqa barıp, onıń menen birqansha pikirlesip, náwbáharge arnap arnawlı kompoziciya tayarlap atırǵanımdı, usı kórsetiw ushın «Sen báhardı saǵınbadıń ba?» atamasında qosıq jazıp beriwdi ótinish etkenimdi ayttım. Ol meniń pikirimdi qollap quwaplap, qattı quwanıp qaldı. «Televidenie jurnalistleri kóp jerge baradı, kóp nárselerdi kóredi, ǵaja-ǵaj ómirdiń, qaynaǵan miynettiń arasında júredi. Sonlıqtan olar jaqsı kórsetiwler tayarlaw, jaqsı nárselerdi islew múmkinshiligine iye. Al, óziń bolsań, biz shayırlarǵa jaqsı ideyalar berip, júreklerge qozǵaw salıp, jańa qosıqlar jazıwǵa ilham berip keteseń. Kelgenińe raxmet. Erteń qosıqtı jazıp jetkeremen» dep onıń menen sáwbetleskenimdi ortaǵa tóktim.

Usınnan soń hámme jim-jirt bolıp qaldı. Kelesi háptede kompoziciya sol waqıtları televidenienıń bas rejissyorı bolıp islep atırǵan Tóreniyaz Qálımbetovtıń rejissyorlıǵında tayarlanıp efirge jiberildi. Tolıbay Qabulovtıń bul qosıǵınıń hár bir qatarında onıń basqa qosıqlarındaı jańǵa jaǵımlı nama ırǵaqları tógilip turar edi.

Men kóp uzamay qosıqtı Qaraqalpaqstan teleradiokompaniyası janındaǵı orkestr basshısı Sharapatdin Paxratdinovqa alıp barıp berip, onnan qosıqqa nama jazıwdı ótinish ettim. Kompozitorǵa da jańa qosıq tabılmay atırsa kerek. Ol qattı quwanıp ketti. Eń quwanışlısı, usı jılı Nawrız bayramında qosıq Ózbekstanǵa xızmet kórsetken, Qaraqalpaqstan xalıq artisti Bazargúl Karimovanıń atqarıwında xalqımızǵa sawǵa etildi.

(Qiyatbay Mádreymovtıń «Qálbim súygen kásip» kitabınan)

Tapsırma 3.6. Tómenđegi sózlerdiń mánilerin bilip alıń. Imlasına itibar beriń.

Saz-sáwbetli kompoziciya – kóp hawazlı, kompozitor tárepinen nota jazıwı formasında atqarılǵan namalı shıǵarmanıń dúzilisi, ózine tánligi.

Rejissyor – saxnalıq dóretpelerdiń jaratılıw barısın basqarıwshı adam, kartınanıń kórkemlilik hám saxnalıq bólimlerine juwap beredi.

Orkestr – namalı dóretpelerdi birgelikte atqarıwshı saz ásbapları jıyındısı hám usı ásbaplardı shertiwshı muzıkantlar jıynaǵı.

VIII BÓLIM. TARIYX GÁZIYNELERI

1-TEMA. ASHÍQ ASPAN ASTÍNDAGÍ MUZEY

1-SABAQ

Tapsırma 1.1. Súwretlerge qarap, pikirleń.

Áyyemgi dereklerde Jer orta teńizi átirapındaǵı mámleketlerde qurılǵan hám óziniń sawlatı, gózzallıǵı menen sol dáwirdeń adamların tań qaldırǵan qurılıslardıń jetewine «Áyyemgi dúnyanıń jeti káramatı» dep jazıp qaldırılǵan.

6

7

1 **Mısr piramidaları.** Áyyemgi Mısrda qaytı bolğan faraonlar ushın aldınnan arnawlı «úy» – tabıt islengen. Bunday «úy» sarkofag dep atalğan. Faraonlardıń mumiyalangán denesi oğan salınğan. Keyin bul sarkofag turaqlı orıńǵa – tasta qurılğan maqbaralarǵa qoyılğan. Bul maqbaralar piramidalar dep atalğan. Mısr faraonları tiri waqıtlarında-aq ózlerine úlken taslardan piramida formasında maqbaralar qurdırıp qoyǵan. Kitaplardaǵı maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, piramidalardıń eń úlkenin faraon Xufu (grekler onı Xeops dep ataǵan) qurǵızǵan. Xufu piramidasın qurıw ushın 2 million 500 mıń tas sarplangán. Eń kishkene tastań awırlıǵı 2,5 tonna bolǵan. Piramida taslarına sonday islewler berilgen, biriniń ústine ekinshisi qoyılǵanda, olar tıǵız jabısıp turǵan.

2 **Semiramida aspa baǵları.** Áyyemgi Greciya tariyxshısı Gerodottıń jazıwına qaraǵanda, Semiramida aspa baǵları áyyemgi Ossuriya patshası – malika Semiramida (negizgi atı Shammuramat) buyırǵı menen b.e.sh. VIII ásirde jaratılǵan. Baǵ sıpaǵa uqsas etip islengen, sıpalardı sútinler kóterip turǵan. Sıpalardıń ústine topıraqlar taslanıp, oğan ráń-báreń güller, hár túrli náller otırǵızılǵan. Hár bir qabattaǵı baǵqa teksheler arqalı shıǵılǵan. Hár kúni mıńlaǵan qullar tóbesine suw tasıǵan. Baǵdaǵı qalıń tereklerdiń sayası, joqarıdan tómenge qaray sırganap, aǵıp turǵan suwdıń salqın lebi haqıyqıy káramattıń ózi bolǵan. Keyin bul baǵdı Bobil patshası Navuxodonosor II wayran etip taslaǵan.

3 **Olimp qudayı Zevstıń esteligi.** Ápsanalarǵa qaraǵanda, grek qudayları Olimp tawında jasaǵan. Zevs qudaylardıń joqarı dárejelisi, qudaylar hám de adamlardıń «atası» esaplangán. Onıń atı «jaqtı aspan» degen mánini bildirgen. Qúdiretli Zevs húrmetine grekler 4 jılda bir máрте belgili sport jarısları – Olimpia oyınların ótkergen. Grekler Zevske arnap ibadatxana hám estelik qurǵan. Qudaylar patshası Zevs taxtta otırǵan halatta súwretlengen. Oń qolında – hayal qudayı Nikanıń músini, shep qolında – muqaddes búrkit qonıp otırǵan patshalıq hasası, ústine altın lipas jamılǵan, denesi pil súyeginen jonılǵan, kózleri qımbat bahalı taslardan jasalǵan. Zevs músininiń biyikligi 12 metr edi.

4 **Quyash qudayı Gelios mўsinı.** B.e.sh. III ásirde Rodos qalasınıń xalqı qalanıń bir jıllıq qamaldan azat bolǵanlıǵı húrmetine qalanıń qávenderi Quyash qudayı Geliostıń mўsinin islewge qarar etti. Biyikligi 35 metr bolǵan bul mўsin mıstan islendi. Mўsin mўsinshi Xaros tárepinen 12 jil dawamında jaratılǵan. Mўsin Quyash qudayı Geliostıń bası quyashqa tiyip turǵanday etip súwretlengen.

5 **Aleksandriya mayagi.** B.e.sh. 283-jılda sol zamannıń ájayıp káramatı – Aleksandriya mayagi qurılǵan. Mayak kemelerdiń Aleksandriya qalası portına kiriw qávipsizligin támiyinlewge xızmet etken. Mayaktıń biyikligi 120 metr edi. Onıń eń joqarǵı bólimi gúmbez benen qaplangan. Gúmbezdiń ústine «teńiz qudayı» Poseydonnıń 7 metrlik mўsinini ornatılǵan. Gúmbezdi jiltır granit (taw jınısı) sütünler uslap turadı. Onıń ústingi bóliminde túni menen janıp turatuǵın mayak jalını teńizshilerge uzaqtan kórinip turadı. Mayak átirapı baqlaw noqatı wazıypasın da atqarǵan.

6 **Hayal qudayı Artemida ibadatxanası.** Hayal qudayı Artemida húrmetine Efes qalasında (bul qala házir Turkiya mámleketi aymaǵında jaylasqan) kórgenlerdi lal qaldıratuǵın ibadatxana qurılǵan. Ápsanalarǵa qaraǵanda, Artemida Zevstıń qızı bolǵan. Ol hasıldarlıq, ań hám Ay hayal qudayı edi. Sol waqıtta haywanlardıń ğamxorshısı, hayallardıń qorǵawshısı bolıp ta esaplangan. Artemida ibadatxanasınıń jayın jartaslardan islengen 18 metrli bóreneler súyep turǵan. Ibadatxana ishine grek súwretshileriniń shıǵarmaları jaylastırılǵan.

7 **Galikarnas maqbarası.** Kishi Aziyada Kariy wálayatı bolǵan. Onıń orayı oǵada bay hám sulıw Galikarnas qalası edi. Galikarnas maqbarası b.e.sh. 353-jılı qaytı bolǵan húkimdar Mavsoldı eslew húrmetine qurılǵan. Bul maqbara ibadatxana wazıypasın da atqarǵan. Maqbaranıń eni 66 metr, uzınlıǵı 77 metr, biyikligi bolsa 46 metr bolǵan. Biziń dáwirimizge shekem jeti káramattıń ishinde tek Mısr piramidaları ǵana jetip kelgen.

Tapsırma 1.2. Tómendegi berilgen maǵlıwmatlardıń qaysı tariyxıy estelikke tiyisli ekenligin anıqlań. Birinshisi úlgi ushın islep berilgen.

1. Ol birneshe sarkofaglardan ibarat – Mısr piramidası
2. Ápsanawiy qudaylarǵa arnap qurılǵan – ...
3. B.e.sh. IV ásirde qurılǵan –
4. Jasıl tábiyattıń deregi bolǵan –
5. Teńizshiler ushın qurılǵan –
6. Júdá awır taslardan órilgen –
7. Ossuriya patshasınıń buyırǵı menen jaratılǵan –

8. B.e.sh. III ásirde qurılǵan –
9. Buzǵınshı patsha tárepinen wayran etilgen –
10. Patsha húrmetine qurılǵan –
11. Eki millionnan artıq tas paydalanılǵan –
12. Qáwipsizlik maqsetinde qurılǵan –
13. Hayal adam tárepinen tiykar salınǵan –
14. Eń biyik estelik bolǵan –
15. Ol haqqında Gerodot maǵlıwmat qaldırǵan –
16. Túni menen janıp turadı –
17. Estelikte teńiz qudayı da berilgen –
18. Azatlıq tımsalı sıpatında qurılǵan –
19. Tiykarınan mıstan ibarat –
20. Bir adam tárepinen uzaq múddet qurılǵan –

Gáp ishinde baslawısh penen bayanlawısh tómenдеgi jollar menen baylanısadı.

1. Baslawısh penen bayanlawısh úsh bette, birlik, hám kóplik sanlarda **kelisiw jolı** menen baylanısadı. Baslawısh betlik almasıqlarınan bolsa, bayanlawısh penen úsh bette hám sanda qosımtalar arqalı kelisiw arqalı baylanısadı. Al, atlıqtan bolǵan baslawıshlar bayanlawısh penen tek III bette ǵana baylanısadı. Mısalı: 1. *Men házir gápimdi táriyiplewge kirisemen* (M. K.). 2. *Sen ele uyqılamadıń ba?* 3. *Palapan qorqqanınan jerge qulap tústi* (M.K.). 4. *Balalar keshke shekem oynadı* (B.E.).

2. Baslawısh penen bayanlawısh óz ara **intonaciya** arqalı baylanısadı. Baslawıshdan keyin ádettegiden góre sozılıńqılaw intonaciya islenip, irkilis jasaladı. Bunday jaǵdayda baslawısh penen bayanlawıshtıń arasına sızıqsha qoyıladı. Mısalı: 1. *Densawlıq – tereń baylıq.* 2. *Balamnıń úlkeni – Dáwletnazar, kishisi – Sápiwra.* 3. *Bul –Xojakól.*

3. Atawısh bayanlawıshlar baslawısh penen III bette betlik qosımtasız, **ornın tártibi** arqalı da baylanısadı. Bunday jaǵdayda kishigirim intonaciya islenip, irkilis jasaladı, biraq sızıqsha qoyılmaydı. Mısalı: *Taw biyik. Jolı qıyın. Gá jer adır, gá jer budır... Jol shań.*

Tapsırma 1.3. Tómenдеgi tekstten bayanlawıshlardı tawıp, olardıń qaysı sóz shaqabınan bildirilgenin hám bayanlawıshtıń qaysı túrine kiretuǵınlıǵın anıqlań. Olar baslawısh penen qaysı usılda baylanısqańlıǵın aytıń.

Buringı zamanlarda tal, torańıl pitken jer toǵay bolıp, sol toǵaydı aralap aqqan bir ózek bar eken. Biraq toǵaydıń ishinde, arnanıń boyında el, adamzat joq eken. Soń uzaǵıraq jerden adamlar kelip arba, shıǵırlarına kegey kesip alıp qaytadı

QARA ÚY «OTAW» ustaxanalari

Shımbaydağı hár túrli kásip iyeleri ózleriniń tayarlağan ónimlerin ishki bazarğa, hátteki, sırtqı bazarğa da shıǵarıp turǵan. Shımbayda Arbashı awıl, Úyshi awıl, Kókshi qala, Qumbızshı awıl, Kónshi awıllar birigip, úlken qala payda etip, olarda hár túrli ónermentler jasaǵan. Olarda temirshiler, arbashılar, etikshiler, mısshılar, zergerler, úyshiler, ónermentshiliktiń kóp túrleri bolǵanı belgili.

eken. Sol ushın arnanıń atı Kegeyli atalǵan eken.

Sol zamanlarda Shımbay degen jigit ashlıqtıń sebebinen óz elinen shıǵınıp ketedi hám toǵaydı aralap júrip arnanı tawıp aladı. Balıq awlamaǵa qolaylap sol jerge qos salıp, sholpı menen hár kúni eki balıqtı awqat etip, hayalı menen kún keshirgen eken.

Bir kúni olardıń janına bir iyt keledi. Onıń keliwin Shımbay jaqsılıqqa ırım etip, saqlamaqshı bolıptı.

Hayalı:

- Asıray ǵoysaq jaqsı bolar edi-aw, biraq kúndegi ırısqalımız eki balıq, ózimizge zordan tamaq boladı, bunı qalay baǵamız, - depti.

- Jan bergende, jay beremen degen bir ilajı bolar, toymasaq shala qursaq bolarmız, dep iytke de tamaǵınan bólip beredi. Erteńine sholpıǵa úsh balıq túsedi.

Sol kúnnen baslap, ıǵbalı ashılıp, bereket kiredi. Balıqlar kóp túsip, tamaǵınan awısqanın qalay saqların

bilmey el qıdırmaqshı boladı. Iyti menen toǵaydı aralap, jol tappaǵan jerden, iyttiń baslawı menen súrdew tawıp, bir jerlerde eldi ushiratadı. Ózleriniń turǵan jerin kórsetip, balıqtıń xabarın aytadı. Ashlıqtan ele qutıla qoymaǵan xalıq kóship barıp, toǵaydan aǵash penen kegey qırqıp, qatnasıq baslanadı. Shımbaydı panalap otırıwshı kóbeyedi. Solay etip, xalıq kelip qonıslasqan jer «Shımbay» dep, arnaǵa «Kegeyli» dep at berilgen eken deydi.

(Qaraqalpaq ańızları, ápsanalari hám sheshenlik sózleri)

Tapsırma 1.4. Tómendegi teksttegi gáplerden jay hám qospa bayanlawıshlardı tabıń hám olardıń baslawısh penen qalay baylanısqanın aytıń.

Dáwqara

Shımbay degen baydıń Dáwqara degen balası bolǵanlıǵı aytıladı. Shımbay – asıp-tasıp atırǵan bay edi, malların sıydıra almay úlken balası Dáwqaranı jaylawǵa shıǵaradı. Soń Dáwqaranıń óziniń baylıǵı artıp, eli-jurtına dańqı shıqqan bay boladı.

Onıń ulı bolmadı, onıń ulı da, qızı da – Makariya atlı qızı. Dáwqara basqa jurttaǵı bir bay menen quda bolıp, onıń ulına Makariyanı unastırǵan eken. Kúnlerdiń birinde Makariya unastırılǵan jigit penen ushırasıp turǵanda, tún qarańǵısında uzaqtan qorqınıshlı dawıs esitiledi. Jigit qızǵa: «Atańa barıp ushqır tulpardı sorap alsań, men usı dawıstan xabar alıp qaytsam» deydi. Makariya atasına barıp bolǵan hádiyseni xabarlap, tulparın sorap aladı.

Jigit tulparǵa minip qızǵa qarap: «Sen kiyimlerińdi kiyip, belińdi bekkem buwıp, esiktiń aldında kút» dep ózi dawıs shıqqan tárepke shawıp ketipti. Barıp qarasa, bul dawıs suw toǵanıń dawısı eken. Ol adamlar tárepke úlken kúsh penen aǵıp kiyatır eken. Jigit izine qayıptı da, Makariyanı alıp, bul apattan qashıp qutılıptı.

(A.Ábdiev)

2-SABAQ

Tapsırma 2.1. Berilgen tekstti oqıń. Moynaq rayonındaǵı turizm obyektleri haqqında maǵlıwmatlardı tariyx hám ádebiyat pánlerinen alǵan bilimlerińiz benen salıstırıń. Baslawısh hám bayanlawıshtıń bildiriliwin túsindirıń.

HÁKIM ATA ZÍYARAT ORNÍ (1122-1180)

Sulayman Baqırǵaniy – insandı ruwxıy páklikke hám jetiklikke erisiwge shaqırǵan Islam dininde qalıplesken sufizmniń eń belgili wákillerinen biri. Ol túrkiy xalıqlar arasında Hákim ata atı menen belgili. Oǵan bul at Xoja Axmed Yassawiy tárepinen tapqırlıǵı, bilimli hám tereń oy-pikirley alatuǵınlıǵı ushın berilgen. Hákim ata Sulayman Baqırǵaniydan bizge miyras bolıp qalǵan shıǵarmalardıń tiykarǵı ideyası – adamnıń nápsin tıyıwı, táwbe etiwı, ruwxın hám denesin páklewi, baylıq hám artıqsha mal-dúnyaǵa talpınıwdan uzaq tutıwı qánáátli, sabırlı, insaplı hám iymanlı bolıwǵa háreket etiwı.

ЎЖИНИЯЗ ҚОСИБАЙ УЛИ ЗІЯРАТ ОРНИ (1824-1878)

Ўжинияз Қосибай ули – қарақалпақ шайири. Ески мектепте, кейин Хийвадағи Шерғазихан медресесинде оқиган. Ўзбек, қаззақ, тўркмен тиллерин жақси билген. Ўжинияз шайырдин адебий миьрасинан бизге 100 ге жақин қосиқ хам дастанлар жетип келген. Қосиқларинда ватанди сўйiwshilik идеялари берилген. «Керек», «Болadı», «Болмаса», «Yaxshi», «Jigitler» сийақли шигармаларинда Ўжинияздин инсаньлиқ идеялари, философиялиқ кўзқараслари савлеленген.

ТОҚПАҚ АТА ЗІЯРАТ ОРНИ (1824-1878)

Моьнақ райониндағи Ўш сийда, биьик қумнин жоқарисина орналасқан Тоқпақ ата XVIII асирдин орталаринан-ақ белгили. XIX асирде бул жерде болған Венгрияли алим Vamberi Тоқпақ атанин «баліқshилардин пирі» екенлигин, гўмбез ишинде шопанин уь buyимларинин сақланғанлигин аьтади.

Халиқ Тоқпақ ата, Буьвран ата, Хаким аталар Хожа Ахмед Yassawiyдин шакиртлери болған дейди. Тоқпақ ата Хожа Ахмед Yassawiyден пирлик етiwди сорағанда, оған еле кishкене деп руқсат бермегенине қарамастан, озлигинен кетип қалған хам кемесинде суьга кетип шоккен.

Баславish пенен баянлавishтин bildiriliwi хам intonaciyasina қарай, олардин arasina томендеги жағдайларда сизиқsha қойлади:

1. Баславish та, баянлавish та атаw sepliginдеги атлиқ сўзлерден болғанда, араларина сизиқsha қойлади. Мисали: 1. *Аталар сўзи – ақилдин кўзи. Perzent – омир гўли («Аталар сўзи»).*

2. Баславish siltew, geyde betlik алмасиғинан, баянлавish атлиқ сўзден болғанда yamasa керисинше болip кelse, баславishtan кейин сизиқsha қойлади. Мисали: *Bul – student. Ol – shopan.*

3. Geyde атаwish баянлавishтин қураминда затлиқ мანიдеги бул siltew алмасиғи келгенде, баславishtan кейин сизиқsha қойлади. Мисали: 1. *Aral тaғдирі – бул adam тaғдирі. Araldı saqlap qalıw – бул хамменин isi («E. Q.»).*

Tapsırma 2.2. Tóمندegi tekstten baslawısh penen bayanlawıshtıń arasına sızıqshanıń qoyılıw jaǵdayların tabıń. Sızıqshanıń ne sebep qoyılǵanın túsindirıń.

Xojeli qalası – Oraylıq Aziyada eń eski qala. Qolda bar ilimiy dereklerde qaraǵanda onıń jası 2500 jıldı quraydı. Lekin qalanıń salınıw dáwiri, aldaǵı waqıtlardaǵı júrgiziletuǵın izertlewler menen jáne de tereńlestiriliwine gúman joq. Sebebi qaladan tastan islengen qurallardıń tabılıwı – Xojeli aymaǵında xalıqtıń biziń eramızǵa shekemgi IV-III ásirlerden berli jasap kiyatırǵanlıǵınıń belgisi.

4. Baslawısh ta, bayanlawısh ta sanlıqtan bolǵanda, aralarına sızıqsha qoyıladı: Mısalı: 1. *Altı jerdegi altı – otız altı.* 2. *Bes jerdegi altı – otız.*
5. Baslawısh atlıqlasqan kelbetlik hám kelbetlik feyllerden bolıp, bayanlawısh atlıqtan bolsa, baslawısh keyin sızıqsha qoyıladı. Mısalı: 1. *Balasınıń úlkeni – Azat, kishkentayı – Abat.* 2. *Jarista ozip shıqqan – Marat.*
6. Baslawısh atawısh feyilinen, bayanlawısh atlıqtan bolsa yamasa kerisinshe bolıp kelgende de aralarına sızıqsha qoyıladı. Mısalı: 1. *Ilimniń maqseti – iygili hám kórkem islerdi ámelge asırıw.* 2. *Barlıq iste aldınǵı qatar da bolıw – meniń maqsetim.*

Orta ásirlerdegi jazba dereklerde Xojeli qalası Mizdaqhan degen atama menen belgili bolǵan. Bul haqqında X ásirde jasaǵan arab geografları Ibn Ruste hám al-Istraxiyler jazıp qaldırǵan. Sonday-aq, taǵı bir arab geografi al-Makdisidic 985-jılǵı kórsetiwinshe, Mizdaqhan 12000 feodal qorǵanlarınıń oraylıq qalası bolǵan. Belgili shıǵıstanıwshı alım O.G.Bolshakovtıń anıqlawınsha, Mizdaqhan maydanı boyınsha orta ásirlerdegi Aral boyı qalaları Gurgensh (Jurjaniya) hám Qiyattan keyingi úshinshi qala bolıp esaplanǵan.

Tapsırma 2.3.

1. Xojeliniń dáslepki atı qanday eken?
2. Mizdaqhan boyınsha ilimiy jumıslar bunnan neshe ásir burın qolǵa alınıp baslanǵan?
3. Mizdaqhan qaraqalpaqlar aymaǵındaǵı maydanı jaǵınan neshinshi orında turıwshı qala bolǵan eken?

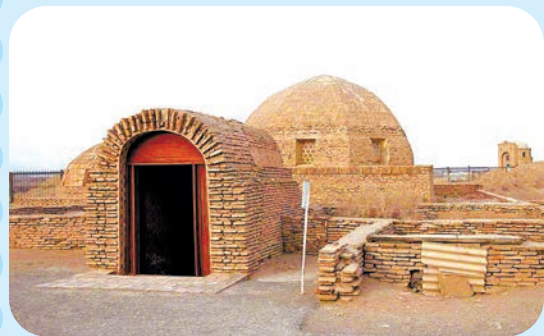
Qalanıń eń áyyemgi bólegi xalıq arasında Gáwir qala degen at penen belgili bolıp, ol toǵız gekardan aslam maydanǵa iye tabiiy tóbelik ústine, biziń eramızǵa shekemgi IV ásirde salınıp, qalıń diywallar menen qorshalıp, minaralar menen bekkemlengen. Biziń eramızdıń baslarına

kelgende, qala aymağı keńeyip birqansha rawajlandı. Usı jerde sonı aytıwımız kerek, Xojeli qalası tariyxı boyınsha belgili alımlar V.V.Bartold, Ya.G.Gulyamov, A.Yu.Yakubovskiy, S.P.Tolstov, S.K.Kamalov, V.N.Yagodin, X.Esbergenovlar hár qıylı dawirlerde izertlegen hám pikirler aytqan. Qubla Aral boyın arablar jawlap algında, olar ózleriniń, birinshi nayıbın (baqlawshısın) dáslep usı Xojelide otırǵızıp, keyin ala onı Gurganjge (Jurjaniya) ótkeriwiniń ózi Mizdaqxanniń, VIII ásirlerde de Oraylıq Aziyada oraylıq qalalardıń biri bolǵanlıǵınan derek beredi. Bul faktti tariyx moyınlaydı.

Tapsırma 2.4.

1. Joqarıdağı maǵlıwmatlardı keste kóriniside berıń.

X – XI ásirlerde qalada jańa qorǵan diywallar tiklenip, hákim sarayları salındı. Qıtay teńgeleriniń, Jer orta teńizi boyı shiyshe ıdıslarınıń, Qara teńiz boyı zatlarınıń qaladan tabılıwı Mizdaqxan Shıǵıs hám Batıstı baylanıstırǵan xalıqaralıq sawda jipek jolı tarmaqlarınıń boyında jaylasqanlıǵın dálilleydi. Bul dáwirde qalada qıtay, arab, parsı, Qara teńiz boyı sawdagerleriniń toqtap ótkenligi belgili. XI – XII ásirlerde qala hákiminiń jańa sarayları, puqaralıq hám diniy arxitekturalıq qurılıslar boy tikledi. Olardıń qatarına búgingi kúnge shekem saqlanıp kelgen Erejep qálpe atlı meshit-medrese, juma meshit, qálenderxana, birneshe ájayıp maqbaralar jatadı.

Tapsırma 2.5.

1. Mizdaqxan qashan qalalıq orın xızmetin atqarǵan?
2. Mizdaqxanniń xalıqaralıq jipek jolına baylanıslılıǵın neler dálilleydi?
3. Jipek jolı qala ushın qanday áhmiyetke iye bolǵan?
4. Eń sońǵı gáptegi baslawısh aǵzanı tabıń.

Tapsırma 2.6. Tómendegi berilgen tekstten baslawısh hám bayanlawıshlardı tabıń hám olardıń qaysı usıl arqalı baylanısqanın aytıń.

Bir ekshembi kúni aǵam maǵan bergem wádesi boyınsha barlıǵımızdı Aybúyir tawına alıp bardı. GAZ-69 mashinası jolsız jerlerdi, qumlardı basıp ótti. Ústirt

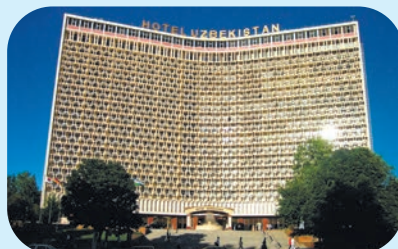
qırınıń eteginde mashinanı qaldırıp, aǵam Gúshadı qolına kóterip, Aybúyirge shıqtıq. Álbette, bul – kinoda kóretuǵın tawlarımızday emes, haqıyqatında, ol – Ústirttiń biyiklew jeri edi. Ústirttiń ústi tep-tegis hám taqır, boyları bir qarıs quwrap atırǵan shóplerdiń jıyındısı. Aǵam bulardıń selew, óleń degen shópler ekenin ayttı. Men awılǵa kelip biraz shóplerdi hám putalardı tanıp alǵan edim. Olar – sheńgel menen jıńǵıl, aqbas penen palatı. Aǵam batıs bette kúnge shaǵılısıp atırǵan aydınnıń Sarıqamıs kóli ekenligin ayttı. Bir waqıtları Ámiwdáryanıń Uzboy dep atalǵan bir salası usı Ústirt platosınıń ernegi menen aǵıp, Kaspiy teńizine barıp quyǵan. Demek, Ámiwdárya – Kaspiydiń suwınıń salası eken. Al bizler ótken jerlerde Sarıqamıs kóliniń Aral teńizine deyin ushlasıp turǵan jalǵası bolǵan. Sońǵı jılları Ámiwdáryanıń azayıwına baylanıslı, bul uzın-shubay Sarıqamıs kóli hár jerde bólinip qalǵan eken. Tómende gúzde sarǵayıp atırǵan baǵlarǵa búrkengen awıllar buldırap kórinedi. Men Aybúyir tawınıń basında turıp, bir ájayıp mákanda jasap atırǵanımdı tuyındım.

(G.Ibragimova)

3-SABAQ

Tapsırma 3.1. Tómendegi súwretler tiykarında «Turizm hám onıń áhmiyeti» degen temada kishi kólemlı tekst jazıń.

Tekstti jazıw shártleri:

1. Tekstte súwretlerdegi izbe-izlik saqlanıwı kerek.
2. Xostel, úy miymanxanası, miymanxana bir-biri menen salıstırılıwı kerek. Salıstırıwda baslawısh hám bayanlawıshtıń arasına sızıqsha qoyılıw qaǵıydalarınan paydalanılıwı kerek.

3. Aeroportlardin áhmiyetin bayanlawshı gáplerde baslawish penen bayanlawish orın tártibi arqalı baylanıswı kerek.

4. Turizmniń rawajlanıwınıń sebebi hám turizm tiykarında payda bolǵan gid kásibi haqqındaǵı pikirlerińiz baslawish penen bayanlawıstıń kelisiw usılı arqalı bildiriliwi kerek.

Tapsırma 3.2. Tómendegi teksttegi gáplerden qospa bayanlawıshlardı tabıń. Olardıń baslawish penen baylanıs usılın tabıń.

Aqshakól Topıraqqala menen Qızılqalanıń qublasında jaylasqan. Eki arası shama menen 6-7 shaqırım. Bunnan kóp jıllar burın Topıraqqalanıń qasındaǵı Qızılqalanı saldıǵan Aqshaxan degen bolǵan. Burın Ámiwdáryanıń suwı usı qalanıń ústinen aǵadı eken. Kól de sol dáryadan aǵıp tolıp turǵan. Biraq Aqshaxan ótip ketkennen keyin bul suwlar tartılıp, kól shólistanlıqqa aylanǵan.

Órde, «Túyemoyın» tárepinde Sultan-Súyin degen patsha bolıp, ol házirgi Xojelidegi Nazlımhan sulıwǵa ashıq boladı. Qız oǵan razı bolmaydı. Niyeti ámelge aspaǵan patsha bul jerdiń xalqın qırıp taslaw maqsetinde dáryanı «Túyemoyın»nan baylatqan. Suwsızlıqtan xalıq qıynalıp, kóshe baslaydı. Nazlımhan sulıw Sultan-Súyinge dáryanı ashsa onıń usınısına razı bolatuǵınlıǵın aytadı. Biraq ol jigirma qulınlı biyeni qulınınan ayırıp, jolǵa, jigirma jerge baylaydı. Sultan-Súyin dáryanıń saǵasın qullarına ashqızǵan waqıtta, qız atqa minip qasha baslaydı. Qulını qalǵan biye qulınına jetiw ushın shaba beredi. Qulınına jetken biyeni qaldırıp, ekinshi biyeni, onnan soń úshinshi biyeni minip, qashıp qutılıwǵa erisedi. Patsha hayaldan aldánǵanına arlanıp, áskerleri menen bul jerdi tárk etedi hám tawǵa ketip, úngirde jasay baslaydı. Bul úngir házirge deyin bar eken.

Aradan kóp waqıtlar ótip, Aqshaxankól Estemes degen bay tárepten iyelenip, oǵan «Estemeskól» degen at ta berilgen. Waqıttıń ótiwi menen kól qurıydı hám ornına torańǵıllar shıǵadı. Ol endi «Torańǵılsay» dep atala baslaydı. «Torańǵılsay»ǵa jáne suw kelip, jáne náwpir suwlı kól boladı hám «Aqshakól» dep ataladı.

Tapsırma 3.3. Tómendegi teksttegi bayanlawıshlardıń jay formasın qospa formaǵa, al kerisinshe qospa formasın jay formaǵa aylandırıp jazıń.

Taqiyatastıń turǵan ornı Ámiwdáryaǵa kirip, onda taqıya kórinisinde úlken tas bolǵan. Bul tas qızıq bolıp jaylasqan. Onıń suwdıń astındaǵı bólegi baltanıń júzindey ótkir eken, sol sebepli tastıń qasınan ótken úlken kemelerdi jaratuǵın bolǵan. Suw jolında turǵan bul tas haqqında keme menen júrgen sawdagerlerdiń barlıǵı xabardar bolǵan. Ol Ámiwdáryanıń eń ayaǵınan joqarısındaǵı Termezge shekem, Awǵanstanǵa, Pamir, Tyan-shan tawlarına shekem jetip, sawdagerler arqalı adamlarǵa jayılıp, «Taqiyatas» atalıp ketken.

Tapsırma 3.4. Súwretlerdegi estelikler haqqında maǵlıwmatlardı oqıń, qosımsha maǵlıwmatlar menen tolıqtırıń. Baslawısh hám bayanlawıstıń baylanısıw usılların aytıń.

SHÍLPÍQ QORǴANÍ

Shılpıq (I – IV, IX – XI ásir) Nókisten 43 km qublada, Ámiwdáryanıń oń qırǵaǵındaǵı tábiyy pás biyikliktiń shoqqısında jaylasqan.

JAMBASQALA

Arxeolog S.P.Tolstov Jambasqalanı Xorezmdegi eń sulıw qorǵan dep ataǵan. Ol Sultan Uvays taw dizbeginiń qubla-batıs bóliminde hám Ámiwdárya boyında jaylasqan.

TÓMENGI ÁMIWDÁRYA BIOSFERA REZERVATÍ

Tómengi Ámiwdárya biosfera rezervatı (aldıńǵı Baday-toǵay mámleketlik qorıqhanası) – Sultan Uvays taw dizbegi eteginde, Qaratawdıń oń tárepinde, Ámiwdáryanıń oń jaǵalawında jaylasqan.

QÍZÍLQALA

Beruniy rayoninan 27 km arqada joylasqan qala. Estelik eń dáslep 1938-jil Xorezm arxeologiyalıq hám etnografiyalıq ekspediciyası tárepinen ashılǵan.

TOPÍRAQQALA

Topıraqqala (eramızdın I-IV ásirleri) Sultan Uvays taw dizbeginen bir neshe kilometr qublada joylasqan.

AYAZQALA

Ayazqala (eramızdan aldınǵı IV-III ásirler) Sultan Uvays taw dizbeginiń shıǵıs tárepinde joylasqan 100 m biyiklikte bir emes, úsh qala bolǵan.

ÚLKEN GÚLDIRSIN

Úlken Gúldirsin (eramızdan aldınǵı IV-III ásirler-eramızdın III, XII-XIII ásirler) áyyemgi antik dáwirde payda bolıwına qaramastan Xorezmshaxlar dinastiyasınıń eń sulıw esteliklerinen biri esaplanadı.

2-TEMA. TEMIR JOLLAR

1-SABAQ

Tapsırma 1.1. Berilgen súwretler boyınsha pikirlesiń. Olarda qanday ózgerisler bolǵanın aytıp beriń.

Temir jol transportı – júk hám jolawshılardı lokomotiv hám motorlı vagonlar arqalı temir jol boylap tasıytuǵın transport túri. Onıń payda bolıwı iri sanaat rawajı, ásirese, taw-kán hám metallurgiya sanaatı rawajı menen baylanıslı. XVIII ásir aqırı XIX ásir baslarında jámiyettiń jańa rawajlanıw basqıshına kóteriliwi júk aylanısı sistemasın túp tiykarınan ózgertip jiberedi, temir rudası, kómir, qurılıs materialları hám t.b. zatları keń kólemde tasıwǵa zárúriyat sezildi.

Tapsırma 1.2.

1. «Lokomotiv» sózin qalay túsinesiz?
2. Izindegi poezd vagonların tartıwshı lokomotivti basqa qaysı qubılıs yamasa zatqa teńegen bolar edińiz?
3. Birinshi gáptiń baslawıshın tabıń.

1825-jil jáhánde birinshi ulıwmalıq paydalanıwdağı Stokton – Darlington temir jolı (21 km, Angliya) J.Stefenson tárepinen qurılğan. 1830-jıllarda Avstriya, Germaniya, Belgiya, Franciya, Rossiyada da temir jol qurıldı. 1850-1870-jıllarda Aziya, Afrika, Qubla Amerika hám Avstraliyada da qurıla basladı.

Tapsırma 1.3.

1. Dúnyadağı birinshi temir jol qay jerde iske túsedı?
2. Bul transport túriniń iske qosılıw orınların izbe-iz aytıń.
3. Eń sońğı gáp gáptiń bas aǵzalarınıń qatnasına qaray qaysı túrine kiredi?

XX ásir baslarında jáhánde temir jol tarmaǵı 1 mln.km den astı. XIX ásir aqırı XX ásir baslarında temir jol tarmaqların tez rawajlandırǵan sebeplerden biri, onıń úlken áskeriy-strategiyalıq áhmiyetke iye ekenliginde boldı. Bul transport jolı awıl-xojalıǵı, ekonomika hám strategiyalıq wazıypalarǵa xızmet etiw menen bir qatarda, mámleketler arasındaqı mádeniy baylanıslardı rawajlandırıw, sociallıq máseleler, xalıqaralıq turizm tarawında da qatnasadı, mámleketlerdiń ilimiy-texnikalıq rawajına da salmaqlı úles qosadı.

Temir jol transportınıń artıqmashılıqlarınıń biri – basqa transportlarǵa qaraǵanda júk tasıw tóleminiń arzanlıǵı, jıldıń qaysı máwsiminde bolsa da háreket ete alıwı hám úlken muǵdardaǵı júklerdi tasıw imkaniyatına iyeligi bolıp esaplanadı.

Tapsırma 1.4.

1. Temir jol transportınıń rawajlanıwı mámleketke hám xalıqqa qanday payda keltiredi?

Ózbekstanda dáslepki temir jol 1886-1888-jıllarda Zakaspiy temir jolınıń **Forob stanciyasınan Samarqandqa shekem** jatqarılğan. 1899-jıl temir jol Tashkentke jetip kelgen. 1906-jılı yanvarda Tashkent – Orenburg temir jolı iske túsirildi. 1917-jılǵa kelip házirgi Ózbekstan territoriyasında jámi temir jol uzınlıǵı 1,1 mıń km boldı.

1941-1945-jillarda uris dá-wirinde temir jol transporti uris ushın zárúr júklerdi tasıdı. Lokomotivlerdiń quwatı asırıldı, poezdlar tıgız qatnaytuğın jollarda ekinshi jollar qurıldı. Parovozlar ornına elektrovoz hám teplovozzlar qollanıldı.

Tapsırma 1.5.

1. Birinshi temir joldıń iske túsiwi menen Ózbekstanda temir joldıń iske túsiwi arasında neshe jil parq bar?

2. Poezd jollarınıń jumıs quwathılığı ne sebep 1940-jillardan baslap asırılđan?

3. Qızıl menen berilgen sózler qaysı gáp ađzasınıń xızmetinde kelgen?

1991-jılı Qazaqstan arqalı Rossiyađa shığatuğın Qońrat – Beynew temir jolı iske tústi.

1994-jılı noyabrde Orta Aziya temir jolınıń Ózbekstan Respublikasında jaylasqan temir jol kárxanaları hám bólimleri, shólkemleri tiykarında «Ózbekstan temir jolları» mámleketlik akcionerlik temir jollar kompaniyası dúzildi.

2003-jıldan Tashkent – Samarqand jónelisinde «Registan» elektropoezdı qatnawı jolđa qoyıldı.

2011-jıl 22-iyulda birinshi tez júrer Afrosiyob poezdı Tashkentke keldi.

(Ózbekstan milliy enciklopediyası)

Tapsırma 1.6.

1. Qaraqalpaqstanđa poezd qashan kelgen eken?

2. «Registan» hám «Afrosiyob» elektropoezdları haqqında qanday qosımsha mađlıwmatlarđa iyesiz?

Is-háreketti zatlıq mánide túsindiretuđın ekinshi dárejeli ağzağa **tolıqlawısh** delinedi. Tolıqlawıshlar kóbinese bayanlawısh penen baylanıadı. Olar zatlıq mánidegi tabıs hám qıya seplik qosımtalı, tirkewishli sózlerge qoyılatuğın sorawlarđa juwap beredi.

Tolıqlawıshlar tóمندegi sóz shaqapları arqalı bildiriledi:

1. Tolıqlawısh, kóbinese zatlıq mánidegi seplik qosımtalı atawısh hám feyil sózlerden boladı: 1. Danalar **ilimdi mal-dúnyadan** abzal kóredi. 2. Ana, **sağan** minnetdarman (S. X.). 3. Olar **ósip-órlewdi, bekkemleniwdi** biledi (J. A.).

2. Atawish hám feyil sózlerge **haqqında, tuwralı, jóninde, menen, ushın** tirkewishleriniń dizbeklesiwinen de boladı. Mısalı: 1. Sánem qızı tuwralı kóp oylanatuǵın boldı (T. Q.). 2. Bárimiz de mal menen adambız (T. Q.).

Toliqlawısh grammatikalıq bildiriliwi hám mánisine qaray tuwra toliqlawısh hám qıya toliqlawısh bolıp ekige bólinedi.

Tapsırma 1.7. Tómenдеgi teksttegi gáplerdi sintaksislik tallaw islep, toliqlawısh hám onıń bildiriliwine túsinik beriń.

Ǵárezsizlik jıllarında Nókis qalasınıń kórinisi kórgen kózdi quwandırarlıq dárejede ózgerdi. Dáwir talabına say imaratlar, xalıqqa xızmet kórsetiw orınları, zamanagóy mektepler zamanaslarmızdıń baxıtlı turmısınan derek beredi.

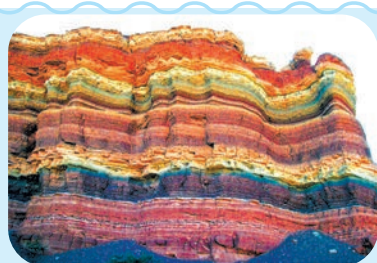
Mine, sonday úlken jańalıqlardıń biri – Nókis temir jol vokzalı, onıń kórinisi uzaqtan adamdı ózine tartadı. 5,5 milliard sumlıq rekonstrukciya hám abadanlastırw jumısları ámelge asırılıp, pútkilley ózgeshe tús alǵan vokzal paydalanıwǵa tapsırıldı.

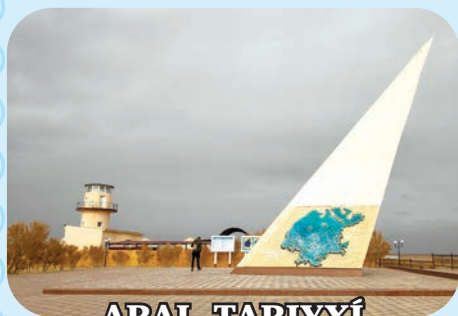
Zamanagóy vokzal imaratında bir waqıttıń ózinde 400 jolawshıǵa, bir kúnde bir mın segiz júz jolawshıǵa xızmet kórsetiw imkanıyatı jaratıldı. Jolawshılardı kútip alıw hám shıǵarıp salıw ushın 6 uzın koridor barlıq qolaylılıqlarǵa iye boldı.

Jolawshılar ushın VIP kútiw zalları, ana hám bala xanası, medicina punkti, miymanxana tipindegi dem alıw xanaları, sawda orınları qurıldı. Poezdlar baǵdarı hám qatnawı haqqında maǵlıwmat beretuǵın elektron maǵlıwmatlar tablosı ornatıldı. 1,4 gektar maydandı iyelegen vokzal aymaǵında keń kólemlı abadanlastırw jumısları alıp barıldı. Gúllerge tolǵan jap-jasil maydan, zamanagóy bulaqlar – fontanlar qurılıp, jolawshılardıń sharshaǵanın shıǵarıwı ushın qolaylı 550 metrlik eki perronǵa zamanagóy plitalar tóseldi.

Tapsırma 1.8. Berilgen súwretlerdegi turistik orınlar úlkemizdiń qaysı aymaǵında jaylasqanı haqqında aytıp beriń.

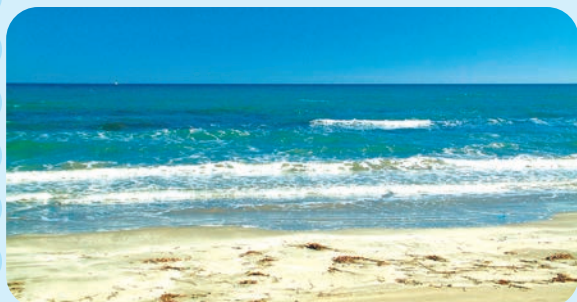

**ARAL TARIYXI
MUZEYI**

**EKOLOGIYA
MUZEYI**

IYSHAN QALA

QARATEREN KÓLI

2-SABAQ

Tapsırma 2.1. Berilgen súwretlerge qarap «Temir jollar» degen temada dóretiwshilik tekst dóretin.

Tapsırma 2.2. Teksti túsiniq oqıń.

Temir jol arqalı jolǵa shıǵadı ekenbiz, jol dawamında qanday sózlerdi paydalanamız? Olardıń mánilerin bilemiz be? Keliń, poezd arqalı jolǵa shıǵıwda paydalanılatuǵın sózlerdiń birqanshası menen tanısayıq!

Abonement bileti – belgili bir waqıt aralıǵında qalalar aralıq qatnawshı poezdda jolawshınıń kóp márte háreketleniwi ushın arnalǵan bileti;

Bagaj – jolawshınıń jeke ózine tiyisli bolǵan, oǵan poezdda júriwi juwmaqlanǵan soń zárúr bolǵan hám tanıw ushın bagaj vagonında bileti tiykarında qabıl etiliwshi buyımlar;

Bagaj kassasi – bagaj hám júk bagaj tasıwın rásmiylestiriw ushın arawlı mólsherlengen xana;

Tuwrı alıp baratuǵın vagon – eki hám onnan artıq poezdlar quramında qayta jalǵanıp qatnawshı vagon;

Bilet – ulıwma paydalanılatuǵın temir jol transportında jolawshı tasıw shártnaması dúzilgenligin tastıyıqlawshı belgilengen úlgiđegi tasıw hújjeti;

Bilet kassasi – jolawshılardıń háreketleniwi hám paydalanılmaǵan biletler ushın tólemlerdiń qaytarılıwın rásmiylestiriwshı arawlı xana;

Ishki temir jol baylanısları – Ózbekstan Respublikası territoriyasında júklerdi, jolawshılardı tasıw sisteması;

Júk jiberiwshı – óz atınan jiberilip atırǵan júk yamasa bagaj iyesi sıpatında háreketleniwshı shaxs;

Júk qabıllawshı – júk yamasa bagajdı qabil etip alıw huqıqına iye bolǵan shaxs;

Shaxstı tastıyıqlawshı hújjetler – pasport, áskeriy bilet, tuwılǵanlıq haqqında gúwalıq, puqaralıǵı bolmaǵan shaxs guwalıǵı yamasa waqtınsha jasaw ushın berilgen gúwalıq;

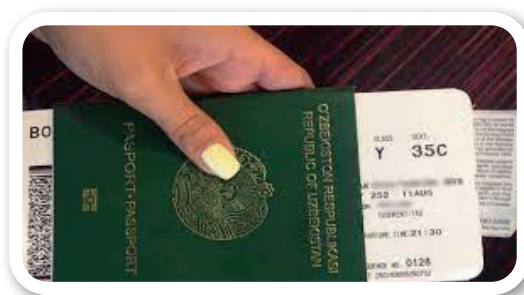
Kózden ótkeriw – nızamsız aralasıw háreketin ámelge asırıwı múmkin bolǵan, temir jol tasıwında qadaǵan etilgen buyımlardı anıqlaw ushın baǵdarlanǵan, arawlı texnikalıq qurallardı qollanǵan halda ámelge asırılauǵın háreketler kompleksi;

Temir jol stanciyası – jolawshılarga xızmet kórsetiw boyınsha operaciyalardı ámelge asırıwshı ulıwmalıq paydalanılıwshı temir jol transportı bólimi;

Temir jol vokzalı – temir jol stanciyasındaǵı jolawshılarga xızmet kórsetiw, poezdlar háreketin basqarıw hám xızmet islewshilerdi jaylastırıw ushın arnalǵan imarat yamasa imaratlar kompleksi;

Toqtaw punkti – tek ǵana jolawshılardı ótkeriw hám túsiriw ushın arnalǵan toqtaw ámelge asırılauǵın punkt;

Jolawshı tasıw poezdı – temir jol qatnawı baylanıslarınıń barlıq túrlerinde jolawshılardı tasıw ushın arnalǵan poezd. Ol óz quramına bagaj, pochta hám pochta-bagaj vagonların qamtıwı múmkin;

Tapsırma 2.3.

1. Qanday atamalardı bilip alǵanıńız haqqında sawbetlesin.

Tapsırma 2.4. Joqarıdaǵı tekstten tolıqlawshılardı anıqlap, tómendegi keste tiykarında tolıqlawshılarga sıpatlama beriń. Eki misal úlgi ushın islep berilgen.

№	Мисаллар	Барис sepliginde	Tabis sepliginde	Shıgıs sepliginde	Orın sepliginde	Tirkewishli
1	pulın		+			
2	mağan	+				

Tapsırma 2.5.

Usı sózlerden paydalangan halda dialog kórinisindegi tekst jazın.

Awıspalı feyilge qatnaslı tabıs sepligi arqalı bildiriletuğın tolıqlawıshqa **tuwra tolıqlawısh** delinedi. Tuwra tolıqlawısh kimdi? neni? kimin? nesin? qayerin? degen sorawlarǵa juwap beredi. Tuwra tolıqlawısh, kóbinese awıspalı feyilden ańlatılǵan is-háreketke qatnaslı aytıladı, sol is-háreket tuwra qaratılǵan obyektı bildiredi. Mısalı: *Olar qazılǵan shuqırlardı kórdi. Ğawashanıń túplerin suwırıp aldı (Ó. X.).*

Geyde tuwra tolıqlawısh bayanlawıshqa jaqın, qatarlasa kelgende, tabıs sepligi qosımtasız túrinde de qollanıladı. Bunday jağdayda tuwra tolıqlawısh xızmetindegi sóz ulıwmalıq máńidegi zattı bildiretuğın ǵalabalıq atlıqlardan boladı. Mısalı: *Arbakesh Shortanbaydan otın tasıydı (Sh. S.).*

Tapsırma 2.6. Tómenдеgi tekstti jazın. Ondağı tuwra hám qıya tolıqlawıshlardı tabın.

Темір жоллар барған жер abat болadı

Ǵárezsizlik bayramı aldınan mámleketlik sıylıqlar, ataq, ordenler menen sıylıqlanǵan miynet aldınǵıları qatarında «Ózbekstan temir jolları» akciyonerlik jámiyetiniń temir jol mashina stanciyası mashinisti Orınbay aǵa (atı ózgertilip alındı) da «Ózbekstan Respublikasına xızmet kórsetken transport xızmetkeri» atağına miyasar bolǵan edi.

– Xosh xabardı stanciyadağı vaxtalıq jumısta kúnine 1,5 km uzınlıqtağı aǵash shpallı temir jollardı temir-beton shpallı relslerge almasırap júrgende esittim, – deydi ol. Qurılıs tarawında islegen ata-anamniń «Temir jol barǵan jerler abat boladı» degen sózleri yad bolıp qalǵanlıqtan mektepti pitkerip, mashinist járdemshisi qánigeligin tayarlaytuğın bólimge tapsırdım. Al oqıw ornın tamamlawdan usı temir jollardı qurıwshı miynet jámáátine aralastım hám ustazlarǵa shákirt tústim, jol qoyıwshı jıynalmalı hám platformalardağı motorlı kranlarda islewdiń sırların jalıqpay úyretken ustazlardan minnetdarman.

(Gazetadan)

Барис, шігіс, орін сеplik qosımtaları hám geypara tirkewishler arqalı bildirilgen zathıq máńidegi sózlerge **qıya tolıqlawısh** delinedi. Qıya tolıqlawısh, kóbinese awıspasız feyllerden, geyde atawısh sózlerden bolǵan bayanlawısh penen baylanısp, kimge? nege? kimnen? neden? kimde? kim (ne) haqqında? kim (ne) menen? kim ushın? hám t.b. sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: 1. **Ózińnen keyingilerge úlgi bolaman deseń, ózińnen burınǵılardan ibrat al** («Atalar sózi»). 2. **Siz is jóninde sóylestińiz** (M. D.).

- ❖ Biletlerdi qolda satıwǵa jol qoyılmaydı!
- ❖ Biletler poezddıń belgilengen máńziline shekem ǵana ámel etedi.
- ❖ Jolawshı vagonǵa kirgennen keyin, vagon baqlawshısı onıń biletinde kózden ótkerilgenligi haqqında belgisi bar ekenligin hám jolawshınıń shaxsın anıqlawshı hújjetin tekseriwı shárt.
- ❖ Bilet sapar dawamında saqlanıwı hám tekseriwshige kórsetiliwi kerek.
- ❖ Eger jolawshı biletsiz júirse, 10 jastan 16 jasqa shekemgi balalardı biletsiz alıp júirse, belgilengen tártipti buzǵan bolıp esaplanadı hám tiyisli tártipte jazalanadı.

Tapsırma 2.7. Bul qaǵydalardı basshılıqqa alǵan halda kishi informaciyalıq tekst jazıń. Tekste qanday tolıqlawısh túrlerin paydalanǵanıńızdı aytıp beriń.

BILIMIMIZDI TEKSEREMIZ. BAQLAW JUMÍSÍ USHÍN TAPSÍRMALAR

1-tapsırma

2021-jilda Qaraqalpaqstanğa 309,0 mıń (2020-jilda 43,0 mıń) sayaxatshı kelgen bolıp, olardan 24,6 mıńı shet elli, (2020-jıl 3 mıń), 284,4 mıń (2020-jilda 40,0 mıń) jergilikli sayxatshılar boldı. Turizm xızmetleri eksportı 21mln AQSH dolların quradı.

1. Mámleketimizge keliwshi turistler sanınıń jıldan jılğa artıwınıń sebebi nede dep oylaysız?

2. Gáplerdegi sanlıqlar qaysı gáp aǵzalarınıń xızmetin atqarıp kelgen?

Qaraqalpaqstan Respublikasında házirgi kúnde 34 miymanxana (1136 orın), 35 shańaraq miyman úyleri (265 orın), 16 xostel (392 orın), 20 turistler ushın arnalǵan avtobus, 11 mikroavtobus, 37 jol tańlamaytuǵın avtotransport quralları hám 14 kvadrocikl, 44 turoperator, 25 gid-awdarmashı, 200 den artıq turistik orınları (ónermentler ustaxanaları, kewil ashar parkler, muzeyler, akvapark hám suw basseynleri) xızmet kórsetpekte.

3. Miymanxanadan xostellerdiń qanday ózgesheligi bar?

4. Turizmdi rawajlandırıwda shańaraq miyman úyeleriniń áhmiyeti qanday?

5. Turoperator qanday jumıs isleydi?

6. Mámleketimizde sıyımlılıǵı jaǵınan turistler qaysı orında kóp ornalasa aladı eken?

7. Kvadrocikl qanday transport quralı?

8. Ónerment ustaxanalarınıń turizmdi rawajlandırıwdaǵı áhmiyeti qanday?

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2018-jıl 3-fevraldaǵı PP-5326 – sanlı «Ózbekstan Respublikasında turizmdi rawajlandırıw ushın qolaylı sharayatlar jaratıw boyınsha qosımsha is-ilajlar haqqında»ǵı Pármanına muwapıq isbilermenlik subyektleri tárepinen alıp kelingен 63 avtotransport quralların shet elden Ózbekstan aymaǵına alıp kiriwde 23,8 mlrd. sumlıq bajıxana jeńillikleri qollanıldı. Búgingi kúnde bul avtotransport quralları shet elli hám aymaqlıq sayaxatshılar ushın xızmet etpekte.

9. 5326-sanlı Prezident pármanı isbilermenlerge qanday jeńilliklerdi jaratıp bergen?

10. Eń sońǵı gápte bayanlawıstıń bildiriliwi hám qurılısına qaray qaysı túrleri qollanılǵan?

2021-jıl dawamında ishki turizmdi rawajlandırıw, turıstlerdi qamtıp alıwda túrli ǵalaba-mádeniy kewil ashar ilajlardıń áhmiyetin esapqa alıp, hárbir aymaqtıń ózine tán ózgesheligin esapqa alǵan halda Nókis qalasında «II xalıqaralıq baqsıshılıq óneri», «Moynaq Ralli» avtomobil jarısı, «Aral balıqlarınan 99 túrli taǵam» festivalı sıyaqlı ilajlar ótkerildi.

11. «Ishki turizm» degende neni túsinesiz?

12. Balıqtan tayarlanatuǵın neshe túrli taǵamdı bilesiz?

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2019-jıl 4-oktyabrdegi «Materiallıq mádeniy miyraslardıń kóshpes múlk obyektleri milliy sistemasın tastıyqlaw haqqında»ǵı 846-sanlı qararı menen Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında jaylasqan 288 mádeniy miyras qayta tastıyqlanıp kirgizildi.

13. 5326-sanlı párman menen 846-sanlı qarardıń bir-birinen ózgeshelik hám uqsashlıqların aytıń.

2021-jıl dawamında Moynaq rayonındaǵı «Hákim ata» (Sulayman Baqırǵaniy) zıyarat ornına 881,0 mln sum muǵdarında qarjı ajratılıp, qayta ońlaw hám átirapın abadanlastırıw jumısları alıp barıldı.

14. «Hákim ata» zıyarat ornı ushın ne maqsette qarjı ajratılıp qayta ońlaw isleri alıp barılǵan?

Qaraqalpaqstan Respublikasında 2021-jıl dawamında «Qoy qırılǵan qala», «Topıraqqala», «Ayazqala», «Shılpıq», «Gáwirqala», «Qızılqala», «Pilqala», «Iyshanqala», «Jambasqala» arxeologiyalıq estelikleri, «Sultan Wayis baba», «Shayx-Jalil baba» zıyarat orınlarında abadanlastırıw jumısları alıp barıldı.

15. Bul abzactaǵı menshikli atlıqlar qaysı gáp aǵzasınıń xızmetin atqarıp kelgen?

16. Siz mámleketimizde turizmdi rawajlandırıw ushın jáne neler islewge boladı dep oylaysız?

IX BÓLIM. KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT

1-TEMA. MEMUARLIQ SHÍGARMALAR QANDAY BOLADÍ?

1-SABAQ

Tapsırma 1.1. Tekstti túsinip oqıń.

Memuar – francuz tilinen alınğan bolıp, bizińshe «estelik» «yadnama» degendi bildiredi. Ondağı tiykarǵı nárise, avtor bolğan waqıyalardıń qatnasıwshısı yamasa gúwası sıpatında waqıyalardıń orayında turadı. Onıń tariyxshıdan, ilimpazdan ayırmashılıǵı real waqıyanıń ózi qatnasqan yamasa kórgen bólimin kórkem sáwlelendiredi. Memuar qálegen tarawdağı adam tárepinen jazılıwı múmkin.

Memuarlıq shıǵarmada waqıyalar birinshi betten bayan etiledi. Ondağı waqıyalar siyasiy xronika hám biografiyalıq hám ilimiy áhmiyetke iye materiallar menen baylanıp ketedi. Memuardıń tariyxıy hújjet sıpatında bahası olardağı waqıyalardıń áhmiyeti, bayanlawdıń izbe-izligi hám anıqlıǵı menen belgilenedi. Memuar etnografiya ushın da áhmiyetli dárek bolıp esaplanadı. Memuarlıq shıǵarmanı tek jazıwshılar emes, tariyxshılar, kórkem-óner hám jámiyetlik ǵayratkerler, ilimpazlar yamasa qálegen basqa tarawdağı adam dóretiwi múmkin. Bunday shıǵarmalarda kórkemlik, tariyxıylyq, hújjetlilik qásiyetiniń basım bolıwı, onıń túrli taraw wákılleri tárepinen dóretiliwi menen baylanıslı. Ondağı súwretlenetuǵın waqıyalar mazmunınıń áhmiyeti de memuar avtorınıń kásiplik ómir jolı, jámiyette atqarǵan xızmet wazıypası hám memuarlardıń jazılıw maqsetinen ǵárezli boladı.

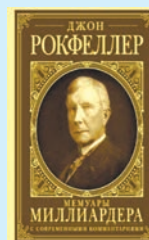
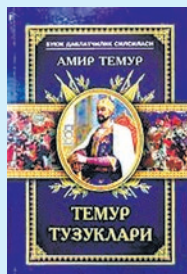

Tapsırma 1.2. Sorawlarǵa juwap beriń.

1. Memuar sóziniń mánisi neni ańlatadı?
2. Ol kimniń tilinen bayanlanadı?
3. Tariyxıy hújjet sıpatında bahalanıwınıń sebebi nede dep oylaysız?

Tapsırma 1.3 Berilgen súwretlerdegi memuarlıq shıǵarmalardıń qaysı xalıq wákıllerine tiyisli ekenin tabıń.

Jeke sózler sıyaqlı turaqlı sóz dizbeklerinde de omonimiya qubılısı ushırasadı. Yaǵnıy birdey formadaǵı turaqlı sóz dizbekleri gáp ishinde hár túrli mánini bildirip keledi. Máselen, **awzın ashıw** turaqlı sóz dizbegi tómendegi mánilerdi bere aladı:

1. Hayran bolıw, tańlanıw mánilerin bildiredi;

Sonnan esigin ańlıp otırıp qızdı kórdim. Awzım ashılıp qaldı (M.N.).

2. Úmit etiw, kútiw, niyet etiw mánilerin bere aladı;

Erteń qartayǵanda usı bala baǵadı dep awzımızdı ashıp otırmız ǵoy (xalıq awzınan).

3. Járдем kútiw mánisin beredi;

Ek, ek, jaman aytpay jaqsı joq, jamanlıǵında da kolhozǵa awız ashpaytuǵın bol! – násiyatı da, húkimi de usı (Sh.S).

4. Ózin aqlay almaw mánisin bildiredi;

Bárin birme-bir moynına qoydım, awzın asha almadı (xalıq awzınan).

5. Oraza waqtında awqatlanıp baslaw mánisin bildiredi;

Qonaqlar awzın ashıp basladı.

Tapsırma 1.4. Tekstlerdi oqıń hám olardıń mazmunın túsingen halda gaysı taraw xızmetkeriniń eske túsiriwi ekenligin tabıń. Olardan turaqlı sóz dizbeklerin tawıp, olarda omonimlik mánilerdiń bar yamasa joqlıǵın anıqlań.

1 Jańadan baspaǵa usınatuǵın kitabıma qátesiz jazatuǵın mashinistka izlep barmaǵan keńsem qalmaqı. Heshqaysısı «men qátesiz jazaman» dep wáde bere almadı. Tek esaplaw orayınıń filialında Márziya degen bir záberdes kelinshek bar eken:

– Pulın nomayıraq tóleseńiz, ózimiz qatıramız, qurdas, – dedi.

– Haw, tóleyin. Maǵan tek tez hám qátesiz jazsańız boldı.

– Qáte jaza berip ne bolıptı, – dedi ol, – biz-ám oqıǵanbız. Biraq, óziń aytıp tur, sonda tez ónedi.

Jumıstan bir-eki saatqa sorap keldim de, qoljazbamdı mashinistkaǵa oqıp aytıp turman. Shápik basatuǵın adamǵa eliw-alpıs bet jır emes eken, há-pá degenshe qaǵıp tasladı.

(«Qátesiz jazatuǵın adam»)

2 Men elge basshı bolǵan jılları respublika xalıq xojalıǵınıń hámme tarawların, ásirese onıń jetekshı tarawı bolǵan iri qurılıstı birinshi náwbette sheshiliwi tiyis eń tiykarǵı, bas másele dep esaplap, qurılıs penen ózim shuǵıllandım. Eger awıl xojalıǵın eń áhmiyetli, xalıqtıń ırısqa-nesiybesi, el dasturqanı dep qarasaq, onı da joqarı basqıshqa kóteriw ushın iri qurılıs kerek.

Qurilissiz rawajlanıw joq. Demek, xalıq xojalıgınıń barlıq tarawların alǵa ilgeriletiwge jol ashıp beretuǵın – bul qurılıs. Sol sebepli onı bas mashqala dep esapladım, bul inabatlı is birdeyine meniń dıqqat orayımda boldı. Qurılıs rawajlanbay turıp, eldiń rawajlanbaytuǵının názerde tutup, xalıqtıń ádiwli perzentimen, eldiń sadıq azamatıman degen basshılardıń hámmesine qurılıs penen qattı shuǵıllanıwı kerek degen másele qoydım hám bunı kúndelikli isimde qatań ráwishte talap etip bardım.

(«El xızmetinde»)

3

Gazeta redakciyasında meni jurnalist apa jıllı júzilik penen kútip aldı. Sálemlesip, ózimdi tanıstırdım. Ol belgili jurnalist, mıńlap dóretiwshi oqıwshılardıń ustazı Dariyxa apa Úbbiniyazova eken. Men bolǵan waqıyanı aytıp berdim hám jazǵanımdı kórsettim. Ol meniń maqalamdı kózden ótkerip, gazetaǵa maqala jazıw boyınsha másláhátlerin berdi. Birgelikte jazǵan maqalamdı talqıladıq. Bir hápte óter-ótpes sol jazǵan maqalam gazetada járiyalandı. Bunnan ilhamlanıp «Nókisim» atlı qosıq jazdım hám redakciyaǵa jolladım, ol da gazeta betlerinde jariq kórdi.

(P.Tájenov. Gazetadan)

Zat hám zatlıq mánidegi sózdiń sın-sıpatın, sapası hám menshikleniwin bildiretuǵın ekinshi dárejeli aǵzaǵa **anıqlawısh** delinedi. Anıqlawısh *qanday? qaysı? qansha? neshe? qaydaǵı? kimniń? neniń?* hám t.b. sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: 1. *Kún awǵansha on segiz bala jıynaldı (N. D.).* 2. **Keshki saǵım jiyekti orap aldı (Ó. A.).**

Anıqlawıshlar, tiykarınan, tómenдеgi belgilerge iye boladı:

- 1) zat hám zatlıq mánidegi gáp aǵzaların sıpatlaydı;
- 2) tiykarınan, kelbetlikten hám zattıń sapasın, sanın, menshikleniwin hám t.b. belgilerin bildiretuǵın sóz shaqaplarınan boladı;
- 3) ózi túsindiretuǵın aǵzası menen jupkerlesiw hám úylesiw usılında (iyelik sepliginde) baylanıadı;
- 4) ózi anıqlaytuǵın sózdiń aldında turadı.

Tapsırma 1.5. Tómenдеgi tekstten anıqlawıshlardı tabıń.

Q.Óteniyazov óziniń «Oylarıma ózekles ómirim» shıǵarmasınıń áhmiyeti tuwralı bilay deydi: «Memuardı jazǵandaǵı negizgi maqsetim – ózimniń jetiskenliklerimdi aytıp maqtanıw, kórgen-bilgenimdi dizip jazıw emes, zamannıń japakesh bir ziyalı sıpatında jaslardıń qálbinde pazıyet nurların oyatıw edi... Sebebi, jaslardı tárbiyalaw – milletti tárbiyalaw, milletti tárbiyalaw – jámiyetti tárbiyalawǵa taslanǵan qádem» Bul memuarlıq shıǵarmanıń sociallıq-tariyxıy mazmunın tómenдеgishe bahalaw múmkin:

– Memuarda ilim-bilimlendiriwge dáwirdiń, jámiyetlik-siyasıy dúzimniń tásiiri ashıp berilgen.

– Shıǵarmada avtordıń ózi kórip bilgen hám hár túrli adamlardıń háreketin anıqlap, talqılap beriwi ruwxıy-tárbiyalıq xarakterge iye.

(«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasınan B.Nurabullaev)

Tapsırma 1.6. Tómendegi tekstten anıqlawıshlardı tawıp, olardıń sorawların qoyıń.

Qaysı taraw xızmetkeriniń eske túsiriwi dep oylaysız?

...1975-jılı maǵan pitkeriwshi klasqa bassılıq etiw juwapkershiligi tapsırıldı. Bılayınsha qaraǵanda, bul úlken isenim, biraq juwapkershiligi onnan da joqarı. Nege degende pitkeriwshiler «tınısh otır» dep aytsań, awzın ashpay lám-múm otıra beretuǵın tómengi klass oqıwshıları emes. Meniń utqanı, olardı besinshi klastan baslap oqıtıp kiyatır edim. Olar meni, men olardı jatsınbadım. Qayta bir-birimizdi túsinisip, tap óz balalarımday kórip kettim. Al, olar mektepti pitkergen jılı xoshlasıw keshesin ótkeretuǵın boldı. Bunday keshede bazıda kónilsiz waqıyalar bolıp qaladı. Sonıń ushın bası-qasında bolmasań, sońınan pánt jeyseń. Men sol aqsham olar menen birge boldım, tańdı birge atırdıq hám azanda ánedey xoshlasıp tarqastıq. Bunı ayırıqsha atap aytıp otırǵanımnıń mánisi, kúyewim Naǵmet jas balamdı bir tań baǵıp qalıp, meniń aq júzli abıraylı xızmetimdi atqarıwıma jaqınnan járdem berdi. Álbette, bul onıń adam jaǵdayın, jumıs babın túsiniw, soǵan ıqlas qoyıp, azamatlıq is islegenı edi.

(«Júrekke jaqın adamlar»)

2-SABAQ

Tapsırma 2.1. Tekstti túsiniw oqıń.

Mıń toǵız júz jigirmalanshı jılı edi. Allaniyaz dayım awılkeńestiń predsedateli boldı. Meniń de awhalım jaqsılana basladı. Onıń úlken balası Mátniyaz kishkentay balası Bekmurza menen men de tap usı úydiń tuwǵan balasında úyrenip kettim. Olardı tuwǵan inimdey keynime ertip júremen. Bekmurzanı kún-tún arqamnan túsirmey arqalap júretuǵın boldım.

«On jas oyın balası» degendey qarın toq, kiyim kók bolǵan soń bar ómirim ballar menen, oyın menen ótti. Jetimliktiń saldarı bazda umıtılıp ta júrdi. Allaniyaz dayım meni óz balalarınday jaqsı kórer edi. «Jiyen júrekke jaqın» degendey meni jat dep esaplamaytuǵınına sonday quwanatuǵın edim.

Tapsırma 2.2.

1. Balanıń Allaniyazǵa qanday tuwısqanlıq jaqınlıǵı bar?
2. «Kiyim kók» sóziniń mánisin qalay túsindińiz?

3. Birinshi abzactiń sońǵı gápinen tolıqlawıshlardı tabıń.

4. «Jiyen júrekke jaqın» sózler dizbegi qaysı leksikalıq birlik esaplanadı?

5. Abzactan anıqlawıshlardı tawıp, olardıń qaysı túri ekenligin aytıń.

Tapsırma 2.3.

1. Allaniyaz ne sebep balaǵa jaqsı kewil bóliwdi qayta-qayta eskertip júrgen?

2. Birinshi hám eń sońǵı gáplerdegi tolıqlawıshlar nelerden bildirilgen?

3. «Júreginen shıqqan sózler» – qanday sózler dep oylaysız?

4. Qızıl menen berilgen turaqlı sóz dizbeklerin omonimlik mánide gáp ishinde keltirip misallar keltiriń.

Tap usı adamda Jánigúldiń **júregi bar** shıǵar dep oylaytuǵın edim. Ol awıl keńestiń predsedateli bolǵannan keyin jumıslı adam ján-jaqqa kóp keter edi. Hal-awhalımdı sorar edi. Mańlayımnan sıypar edi. Júreginen shıqqan sózlerdi ayamas edi. Marhum Orazgúl jeńgemniń jaǵdaysız minezin bilgennen soń da, maǵan jaqsı **kewil bóliwdi** talay sapar aytıp otırǵanı ele de yadımda tur.

Jeti jasımnan on jasıma shekem úsh jılǵa jaqın táwir turmısta boldım. Úsh jıldan keyin Allaniyaz dayım qaytı boldı. Onıń balaları Mátniyaz, Bekmurza, jańadan tuwılǵan Esmurza tórtewimiz taǵı da jetim qaldıq. Aradan kóp waqıt ótpey-aq, Bekmurza qaytı boldı. Mátniyaz, Esmurza úshewimiz qaldıq. Orazgúl jeńgemiz úsh balanıń ortasında órtekedey otırıp qaldı.

Allaniyaz dayımniń ólgenine oǵada qıynaldım. Bul ólim Jánigúl apamniń óliminiń üstine ómirime **ört bolıp túskendey** boldı. Awıl adamlarınıń barlıǵı jıynaldı. Aǵayın-tuwǵan, tuwısqanları, jora-joldaslarınıń barlıǵı keldi, olar da qattı qayǵırdı.

Tapsırma 2.4.

1. Balanıń turmısı ne sebep ózgerdi?

2. Qızıl menen berilgen turaqlı sóz dizbegin omonimlik mánide gáp ishinde keltirip misallar jazıń.

3. Abzactan anıqlawısh hám onıń túrlerin tabıń.

1) Aradan kúnler, aylar, jıllar ótti. Qaratawdıń tasınday qara uwayım basa basladı. Tamaǵım toq bolsa da, **kewlim ash** edi. Kórgen adamǵa **kóz tigiw** menen telmirip, kúnim ótti. «Aynanayın qaraǵım» dep mańlayımnan sıypap sóylegen sózlerdi saǵındım. Onıń üstine Orazgúl jeńgey jedelli hayal edi. Ol óziniń aytqaninan qaytpaytuǵın ójet edi. Onıń «jini» men bolıp kórindim. Tursam tóbeme, otırsam ayaǵıma uratuǵın boldı.

2) Orazgúlge jaǵınayın dep kúni-túni juwıraman. Suw da tasıyman, úy sıpıraman, sıyır menen baspaqqa, qoy menen eshkige ot ákelip salaman. Malxanani tazalayman, otıńa da baraman, digirman da tartaman, qullası, usı úydiń otı menen kirip, kúli menen shıǵaman. Sonda da kórgen kúnim qıyınlıqtan qashıp qutilmadı. **Qolım baylawlı, jolım beklewli** bolıp kórindi.

Tapsırma 2.5.

1. Tekstte avtor uwayımdı nege teńegen?
2. Birinshi abzac úshinshi gápten antonim sózlerdi tabıń.
3. «Kóz tigiw menen telmirdim» sózler dizbeginiń mánisin túsindirıń.
4. Ekinshi abzac ekinshi gápinde qanday tolıqlawıshlar berilgen?
5. «Otı menen kirip, kúli menen shıǵıw» turaqlı sóz dizbeginiń mánisin aytıń.
6. Qızıl menen berilgen turaqlı sóz dizbegin omonimlik mánide gáp ishinde keltirip misallar keltiriń.

Seldey jawǵan jawınnıń tamshısın eske túsirseńiz, meniń de kóz jasımdı eske túsirgen bolar edińiz. Tań menen tursam, tún jarpında jataman. Óytkeni Orazgúl, Mátniyaz, Esmurza jatqannan keyin esikti ilip, shıranı óshirip jatatuǵın da men biyshara edim.

Orazgúlđiń ójetligi me, yamasa Allaniyaz dayım ólgennen keyin awır ólimniń tásirinen be, demniń arasında onıń maǵan bolǵan kózqarası ózgerip ketti. Onıń usı kózqarasınan meniń usı úyge jat ekenim sezilip turar edi. Mátniyaz benen Esmurza úshewimiz bir tabaqtan jarma ishkende, jańa qızıp qunıǵıp ishiwge qarasam, qolımnan qasıqtı julıp alıp qoyatuǵın edi. Sol ushın da Orazgúlđiń usı ádetine tolıq túsindim. Olar awqatqa toyıp bolmaǵansha, qasıq uslamawǵa ant ettim.

Tapsırma 2.6.

1. Abzaclarda avtor neni jawın tamshısına uqsatadı?
2. «Jat» sózin qalay túsindińiz?
3. Orazgúlđiń qaysı háreketleri onıń ógeyligin bildirip tur?
4. Abzaclardan anıqlawısh hám onıń túrlerin tabıń.

Gápte zatlardıń sın-sıpatın, sapasın, san-muǵdarı, tártibi hám t.b. mánilerin bildiretuǵın **anıqlawıshqa jupkerlesiwshi** anıqlawısh delinedi. Jupkerlesiwshi anıqlawısh ózi sıpatlap kelgen anıqlanıwshı aǵza menen birgelikte **jupkerlesiwshi sóz dizbegin** dúzedi: *salqın samal, qızıl gúl, otız oqıwshı, besinshi klass, usı bala, kóp adam, tısır-tısır ses* hám t.b.

Olar awqat iship, ózleri tabaqtı taslap ketpegenshe **kózim qarawıtıp** otiratuǵın boldım. Awqat aldımızǵa kelgende, dárriw kóz astinan Orazgúlge jalt-jalt qaray beretuǵın jaltań boldım. Tamaqtıń zardabınan tartınshaq ta boldım. Qaqpanǵa túsken qoyanday qara kózim baqırayıp, **shır-pırım shıqsa** da sırtımnan sır aldırmaı otıra beremen.

Sóytip, qıynalsam da bir jaqsı jeri, Turdıbay menen, Shımbergen menen kórissem **kewilim ashılar** edi. Orazgúlđıń júzin kórmeske ant etemen. Kózinen qurttay da bolsa tasalawdıń jolın oylayman. Basqa dálil tabalmaǵanlıqtan Mátniyaz benen Esmurzanı ertip eki eli dálil tapsam Turdıbay menen Shımbergenniń qasına barar edim. Olar meniń menen «tayday tuwlas, túyedey qurdas» edi. Men olardı kórip jılap **júregimdi jubatayın** dep barsam da, ózlerin kórsem **kewlim basılar** edi. Óytkeni olar da birewi atasınan, birewi anasınan ayırılǵan jarım jetimler edi.

Tapsırma 2.7.

1. Qızıl menen berilgen turaqlı sóz dizbekleriniń sol gáplerde bildirgen mánisin aytıń.
2. Bala ózine ne sebep «jaltań» degen sıpatlama beredi?
3. Óziniń qaysı jaǵdayın qaqpandaǵı qoyanǵa uqsatadı?
4. Jarım jetim sóziniń mánisin túsindiriyń.

Iyelik sepliktegi sóz arqalı bildirilgen anıqlawıshqa **úylesiwshi anıqlawısh** delinedi. Úylesiwshi anıqlawısh anıqlanıwshı sóz benen iyelik sepligi hám tartım jalǵawı arqalı baylanıladı. Úylesiwshi anıqlawısh iyelik sepliginde qollanılganlıqtan **kimniń? neniń? qay jerdiń?** degen sorawlarǵa juwap beredi: *Ábdikerimniń ǵazı, Araldıń samalı, kitaptıń súwreti, kóylektiń jeńi, Kegeyliniń adamı* hám t.b.

Úylesiwshi anıqlawısh orın tártibi jaǵınan anıqlanıwshı aǵza menen jaqın, qatar turıp ta yamasa aralarında basqa sózler kelip, uzaq turıp ta baylanıladı: 1. *Reyimbaydıń baylawlı turǵan eki **atı** anda-sanda oqıranıp qoyadı (S. S.).* 2. *Jazdıń búgingi aysız **aqshamı** biraz salqın edi (T. Q.).*

Tapsırma 2.8. Djon Devidson Rokfellerdiń «Milliarderdiń eske túsiriwleri» memuarlıq shıǵarmasınan alınǵan úzindini oquń hám onıń quramındaǵı gáplerden anıqlawıshlardı tabıń.

Men ózim ushın baxıt dep esaplaytuǵın jumısmda sol waqıtları biz házirgige qaraǵanda eki ese az aylıq alatuǵın edik. Keyingi jılı baslıǵım meniń aylıǵımdı 700 dollarǵa kóterdi. Men olardıń ishinde eń keminde 800 dollar alıwım kerek dep

esapladım, biraq bul kelesi jıldıń aprel ayına shekem de meniń paydama sheshilmedi. Qolay imkaniyattan paydalanıp, tap usınday jumıstı gárezsiz, ózim islewim kerek dep qarar ettim de ózimniń jumıs ornımnan waz keshtim.

Qalanıń isbilermenleriniń ishinde bir jas inglis M.B. Klark mennen on jas úlken adam edi. Ol óz betinshe gárezsiz jumıs ashpaqshı bolıp, ózine sherik izlep júrgen edi. Bunıń ushın 2000 dollar investiciya kirgiziwdi hám tap sonday investiciyağa iye adamdı izlep júrgen edi. Bul 700-800 dollar jıynay alğan men ushın qolay imkaniyat edi.

Máseleniń ekinshi tárepi, qalğan qárezjetti qalay tabıw edi. Men ákem menen sóylestim. Ol mağan perzentleri 21 jasqa tolğan waqıtta hárbirine 1000 dollardan beriwge qarar etkenin aytqan edi, lekin házir-aq mağan soralgan pulımdı beriwge tayar ekenligin ayttı. Álbette, men 21 jasqa tolğansha oğan óz biznesimnen payız tólep turıwım kerek edi. Ákem «Jon, mağan 10 payız kerek» dep sózin juwmaqladı.

Sol waqıtta bunday qarız ushın 10 payız jaqsı payız. Durıs, banklerde bunnan sál azlaw, biraq mákemelerdiń barlıq kredit talapların orınlawğa jeterli dárejede imkaniyatı joq edi. Sonıń ushın ayırıqsha shaxslar ushın belgilengen payızlar joqarı bolatuğın edi. Ómirden óz ornımdı tabıw ushın pulğa zárúr bolğanlıgım sebepli, ákemniń talapların qabıl ettim hám sonday etip, «Klark hám Rokfeller» firmasınıń kishi sherigi sıpatında ózimniń jeke jumısımdı basladım.

3-SABAQ

ÓMIRBAYAN QALAY JAZILADI?

Ómirbayan – belgili bir shaxs tárepinen óziniń jeke ómiri hám iskerligi haqqında bayanlangan rásmiy hújjet. Ómirbayan birdey úlgige iye emes, tolıq yamasa keń túrde jazılıwı múmkin. Ol avtor tárepinen erkin dúziletuğın hújjet. Ol erkin (ıqtıyarlı) dúzilse de, ómirbayanda ayırım bólimlerdiń bolıwı shárt.

Ómirbayan ápiwayı qağazğa, ayırım jağdaylarda, yaғnıy jumısqa, oqıwğa kiriwde arnawlı blankalarda qoldan yamasa kompyuterde jazıladı. Tekstti bayan etiw forması gúrriń usılında bolıp, birinshi bette beriledi.

Barlıq maғlıwmatlar xronologiyalıq tártipte, anıq sáneler menen (imkanı barınsha jılı, ayı, kúni kórsetilgen halda) beriledi. Barlıq sanlar arab sanlarında kórsetiledi. Ómirbayan sonday etip dúziliwi kerek, onıń menen tanısқан adam avtordıń ómir jolı, iskerligi haqqında anıq túsiniкке iye bolsın.

Ómirbayan úlgisi:

ÓMIRBAYAN

Men, Qıdırbaev Azamat Qurbanbaevich, 1984-jıl 4-noyabrde Nókis rayonında xızmetker shańarağında tuwıldım.

Ózbekstan Respublikası puqarasıman.

Milletim – qaraqalpaq.

Ákem – Nurımbetov Qurbanbay Qıdırbaevich Nókis rayonu №3-mektepte oqıtıwshı, anam – Rısjanova Gúlayım Esimbetovna Nókis rayonu №1-poliklinikasında miyirbiyke bolıp isleydi.

1991-jıldan 2002-jılğa shekem Nókis rayonındağı №3-mektepte oqıp pitkerdim. 2002-jılı Berdaq atındağı qaraqalpaq mámleketlik universitetiniń qaraqalpaq filologiyası fakultetine oqıwğa kirdim. 2006-jılı usı universiteti tamamlap, qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání oqıtıwshısı sıpatında jollama tiykarında Nókis rayonu №10-mektepke jumısqa jiberildim.

2010-jılı xalıq bilimlendiriw tarawında erisken nátiyjelerim ushın Qaraqalpaqstan Respublikası xalıq bilimlendiriw aǵlası kókierek nıshanı menen sıylıqlandım.

2012-jıldan baslap Xalıq demokratiyalıq partiyasınıń aǵzasıman.

Shańaraqlıman.

Meniń mákan jayım: Nókis rayonu, Berdaq kóshesi, 12-úy.

Tel.:

(qolı)

A.Qıdırbaev

2021-jıl 24-fevral

Tapsırma 3.1. Rásmiy ómirbayanniń qalay jazılıwın úyrengen halda ózlerińizdiń ómirbayanıńızdı tolıq, keń hám rásmiy stilde jazıń.

Ómirbayan – rásmiy hújjet túri. Onı belgilengen tártipte jazıw talap etiledi. Biraq kórkem shıǵarmalarda da dóretiwshiler tárepinen ózleri yamasa qaharmanları haqqındağı maǵlıwmatlardı keń túrde kórkem tilde bayanlaw ushıraydı. Bul usıl arqalı kórkem shıǵarmanıń kórkemlilik dárejesi artadı. Bul bayanlaw – kórkem ómirbayan bolıp esaplanadı. Bunday kórkem ómirbayanlarǵa tómendegi mısallardı keltirsek boladı:

Tapsırma 3.2. Tekstlerdi oqıp, olardı rásmiy ómirbayannan ajratıp úyreniń. Olardıń qanday ózgesheligi bar ekenligin aytıń.

Bizler atadan úsh aǵayınli (úy bolıp ketken úsh qızdan keyingi) erte jetim qaldıq. Úlkenimiz toǵız jasar, ortanshimız 6 jasar, men eń genjetayı 3 jasar edim. Anamız bizlerdi awzına tislegendey álpeshlep adam etti. Ash qılmadı, áptada qılmadı.

Sol jılları, bálkim, hámmeniń de kún kórisi sol taqılette bolsa kerek, bizler háptesine bir márte ǵana «bazar sorpa» isher edik. Tek sol bazar kúni ǵana gósh asıladı. Qalǵan kúnlerdegi eń baslı awqatımız aǵarǵan qatqan jarma. Geyde gósh ala almaǵan bazarda qaq erik salınǵan nan sorpa jeymiz. Bul – biziń ushın kishigirim bayram. Qaq erik penen nanniń shiresi shıqqan sorpaǵa ishıp toymaymız.

Qorada malımız bar, ketekte tawıǵımız bar. Lekin, olardıń heshqaysısı soyılmaydı. Tawıqtı tek qonaq ushın saqlaymız. Qapılıǵır qonaq ta kelebermeydi. Jesir hayal menen jetim ballardıń úyine ne qonaq keletuǵın edi. Qonaq kelse quwanatuǵınımız, tawıq soyıladı, sorpa ishemiz, ustaǵan retinde qanat-panatı tiyeǵoyadı.

Qudayǵa shúkir, biz aǵarǵansız bolmadıq. Anam hár jılı keminde eki sıyrı sawar edi. Qatıq-sútke «sen ish, men ish» boladı. Iship tawısa almaǵanımızdı gúbige pisip ayran etedi, mayın aladı. Tulıp tıǵıp, toraq isleydi. Bunıń ózi úlken awqat. Ortasına sarı may quyılǵan qatıbilamıq penen toraq qatqan qatıbilamıqtıń mazası ele tańlayımnan ketpeydi. Átteń, búgingi bala-shaǵalar sol bilamıqtıń ekewin de durıslap pisire almaydı. Durısıraǵı, pisirgisi kelmeydi.

(M.Nizanov)

Shamurat Ótemuratovtıń qısqasha ómirbayanı

Ol 1929-jılı jazda, anıǵıraǵı, álekke qawınnıń aldı júzi qızarıp, jambılshanıń «bazarı» qayta baslaǵan waqıtları Taxtakópir rayonınıń «Qaraoy» awılında Qosıwaq ulı Ótemuratıń kireyge otırǵan qaqırasında keńkildep kúlip dúnyaǵa kelgen. Onınshı klasqa shekem úsh mektepte oqıp, bir instituttı tolıq, bir instituttı shala pitkeren. 1955-jıldan úlken teatrdıń kishkene xızmetkerleriniń biri sıpatında isleydi. Miynet dáptershesinde jumısqa alıw haqqında sıya menen jazılǵan bir buyırıqtan basqa hesh náirse joq.

Usı waqıtqa deyin saxnada óziniń ıras atın jasırıp, eki miń mártebe molla, bir miń bes júz mártebe suwpı, segiz júz jigirma bes mártebe jádigóy, taǵı usı quraqım mártebe jaǵımpaz bolǵan. Eki júz qırq bes mártebe jortaǵa ólip, keyninen tirilip ketken. Iyekke jabıstıratuǵın saqaldan tórt júzin, shapannan bir júz qırq toǵızın, gewish-másiden eki júz toqsan birin tozdırǵan.

Úsh mártebe húrmetli ataq, bir mártebe kenapattay sıylıq alǵan. Házirshe olardı qayaqqa jasırıp saqlap qoyǵanıń málimi joq. Búgingi kúnde ol gastrolıda júrip, úyiniń awqatın únemlep saqlamaqta.

Onıń qısqasha ómirbayanı usınday.

(M.Nizanov)

Tapsırma 3.3. Joqarıdaǵı tekstti oqıp, jazıwshınıń Sh.Ótemuratov haqqında ne demekshi bolǵanlıǵın aytıp beriń. Siz onı óz sózińiz benen qayta jazıń. Jazǵan tekstińizdegi ekinshi dárejeli aǵzalardıń astın sızıń.

Tapsırma 3.4. Joqarıdaǵı tekstlerdi oqıp, kórkem ómirbayanıń rásmiy ómirbayannan ózgesheligin ańlaǵan bolsańız kerek. Usı sıyaqlı kórkem ómirbayannan misallar keltiriń.

2-TEMA. DAŃQÍ DÁSTAN FESTIVAL

1-SABAQ

17-sentyabr 2021-jil saat 20:00. Ashiq teatr. II Xalqaraliq baqsishiliq kórkem óneri festivaliniń ashiliw máresimi.

Paytaxtımızdaǵı Amfiteatr gózzal túske enip, ózgeshe shıray ashqan. Amfiteatrdiń eki qaptalında ornatiłǵan túrli mámleketlerdiń bayraqları arasında jelibiregen watanımız bayraqları kózge ottay basıldı. Qızıl jol boylap ilaj qatnasıwshıları bolǵan mádeniyat hám kórkem óner ǵayratkerleri, jámiyetshilik wákilleri, kórkem óner iqlasbentleri, sırt elli miymanlar kirip keldi.

Tapsırma 1.1.

1. Bul sıyaqlı xalqaraliq festivallar ne maqsette ótkeriledi?
2. Festivallarda qatnasıp, orın alıw arqalı insan nelerge erisedi?
3. Abzactan anıqlawıshlardı tabıń.

Ásirler boyı óz áhmiyetin joyıtpay bizge shekem jetip kelgen xalıq dóretiwshiliginiń úlgileri, dástanlar, termeler, ápsana hám esteliklerde atababalarımızdıń jaqsı arziw-niyetleri, insanıylyq ideyaları, turmıshlıq kózqarasları óz sáwleleniwini tapqan. Jańa Ózbekstandı qurıwda milliy qádiriyatlarımızǵa qaratılıp atırǵan itibar, negizinde, biybaha mádeniy miyrasımızdı qásterlep saqlaw, onı úgit násiyatlaw, jaslarda húrmet sezimlerin oyatıw maqseti jámlengen. Bul tárepler maqam, baqsishiliq, ónermentshilik festivallarınıń tımsallarında turmısımızda barǵan sayın tereń orın iyelemekte.

Tapsırma 1.2.

1. Xalıq dóretiwshiligin qásterlep abaylaw ne maqsette ámelge asırıldı?
2. Qaysı túrdegi festivallar haqqında bilesiz?

Baqsishiliq – poeziya, muzıka, atqarıwshılıq sheberligin ózinde jámlengen biybaha kórkem óner. Eski dástanlarımız oǵada uzaq ótmishke barıp taqalatıwını haqqında tariyxta dárekler, sonıń menen birge, M.Qashqariy, A.Nawayı sıyaqlı aǵartıwshılardıń shıǵarmalarında kóplegen dáliller bar. Baqsishiliq kórkem óneri xalıq awızeki dóretiwshiliginiń

túrli formaları – sóz oýınları hám qashırımlar, xalıq naqıl-maqallarınan aqılğa uğras paydalanıwǵa tiykarlanadı.

Tapsırma 1.3.

1. Baqsı-jırawshılıq házirgi kúnde keń jolǵa qoyılǵan ba?
2. Eski dástanlardan bizler tariyxıy maǵlıwmatlar ala alamız ba?
3. Baqsı-jırawlar hár qıylı sóz oýınların, qashırımlar hám naqıl-maqallardı ne maqsette paydalanǵan?
4. Abzactaǵı gáp aǵzalarına tallaw isleń.

Tınlawshını ózine qaratatuǵın hawaz dástandı tartımlı hám qızıqlı etedi. Bul bolsa, baqsılardan úlken talant, kúshli sheberlik hám eslew qábiletin, turaqlı shınıǵıwlarıdı talap etedi.

Baqsılarımız miyrası oǵada bay hám ráń-báreń. Máselen, qaraqalpaq jırawı Qurbanbay Tájibaev hám Polkan shayır 70 ten aslam dástandı yadtan bilgen. Hár bir dástan on-on bes, hátteki, 20 mın qatarǵa shekem qosıqtı da óz ishine alatuǵının esapqa alsaq, xalıq baqsılarınıń tań qalarlıq yadlaw hám este saqlaw qábileti, atqarıw qúdireti óz-ózinen belgili boladı.

Tapsırma 1.4.

1. Baqsı-jırawlarda qanday qábilet bolıwı kerek?
2. Dástanlardıń basqa dóretpelerden ózgesheliklerin bilesiz be?
3. Abzactan ayqınlawıshlardı tabıń.

Eki atlıq qatar kelip, biri ekinshisin qosımsha kásibi, mamanlıǵı, hámeli, milleti, tuwısqanlıǵı, laqabı, húrmetli ataǵı, menshikli atı hám t.b. belgileri boyınsha túsindirip, ayqınlap kelgen sózler **ayqınlawısh** delinedi. Qatar kelgen eki atlıqtıń qosımsha máni beriwshi, túsindiriwshi sózi **ayqınlawısh**, al qosımsha mánige iye bolǵan, túsindiriliwshi sóz **ayqınlanıwshı aǵza** delinedi.

Ayqınlawısh **qaysı?** degen sorawǵa juwap beredi. Ayqınlawıshlar orın tártibi jaǵınan ayqınlanıwshı aǵzadan aldın da, keyin de kele beredi. Mısalı: Omar **shayır**, Erejep **etikshi**, Elmurat **zenger**, Ğaniy **palwan**, Dosbergen **traktorshi**, Jiyrenshe **sheshen**, akademik Nurmuxammedov, **professor Nasırov** hám t.b.

Bala baqsı Abdullaev, Shoberdi Boltaev, Abdunazar Poyonov, Boboraym Mamatmuradov, Qara baqsı, Abduqahhor hám Abdumurod Rahimov, Shomurod

Toġaev, Ziyodulla Isломov, Norbek Abdullaev, Qalandar Normetov, Qodir Rahimov siyaqli baqsilarimiz baqsishiliq kórkem óneriniń rawajlanıwına múnásip úles qosti. Qashqadarya, Surxandarya, Samarqand, Xorezm wálayatı hám Qaraqalpaqstan respublikalarında baqsishiliq kórkem óneri rawajlanǵan. Házirgi kúnde Bulıngur, Shaxrisabz, Qamashi, Shıraqshi, Diyqanabad, Sherabad, Baysın, Xorezm hám qaraqalpaq dástanshılıq mektepleri biytákirar atqarıwshılıǵı menen ajıralıp turadı. «Alpamis», «Ġárip ashıq», «Góruǵlınıń tuwılıwı», «Ravshan», «Kuntuǵmish», «Rustamxan», «Ġárip ashıq hám Shaxsánem», «Áwezhan» siyaqli onlaǵan dástanlar xalıqtıń ruwxın, onıń tereń mánawiyatın ózinde sáwlelendiredi.

...Nókistegi saxnada túrli mámleketlerdiń bayraqları jelbiredi. Baqsı – aqınlardıń atqarıwında xalıqlarǵa tán hawazlar jańlaydı. Kórkem óner ġayratkerleri hám jaslar atqarıwındaǵı qosıq-oyınlar keshege jáne de zawiq baǵıshlaydı.

(Gazetadan)

Tapsırma 1.5.

1. Siz qaysı baqsı-jırawlardı bilesiz?
2. Respublikamızdıń qaysı aymaqlarında baqsı-jırawshılıq rawajlanǵan?
3. Tekstten ayqınlawıshlardı tabıń.

Gazeta-jurnal, kórkem ádebiyat, mákeme hám t.b. menshikli atları ayqınlawısh mánisinde qollanılganda ayqınlawısh mánisindegi atlıqlar bas háripten baslanıp, tırnaqshaǵa alınıp jazıladı. Mısalı: «**Erkin Qaraqalpaqstan**» gazetası, «**Ámiwdarya**» jurnalı, «**Qoblan**» dástanı, «**Nókis**» miymanxanası hám t.b.

Eger ayqınlawıshlar adam atlarınan bolıp kelse, tırnaqshaǵa alınbaydı. Bunday jaǵdayda adam atınan keyin **atındaǵı** sózi qollanıladı. Mısalı: **Berdaq atındaǵı mektep, Ájiniyaz atındaǵı pedinstitut, Ernazar alakóz gúzarı** hám t.b.

Tapsırma 1.6. Tómendegi tekstten anıqlawıshlardı tabıń. Olardıń qaysı sóz shaqabınan jasalǵanlıǵın aytıń. Ayqınlawıshlardıń astın sizıń.

Qaraqalpaq jırawshılıǵınıń negizi, ańız-áńgimelerge qaraǵanda, Qorqıt atadan baslanadı. Onnan beri de bizge jetip kelgen isimler – Soppaslı Sıpıra jıraw, Jiyen jıraw, Ógiz jıraw (Xojambergen), Qurbanbay jıraw, Qıyas jıraw, Shamurat jıraw, Jumabay jıraw, Jaqsılıq jıraw hám basqalar bolıp dawamlanıp, izi búgingi jaslarǵa ulasıp ketedi.

Qobız benen jırlaw qazaq xalıqında da bar. Olardı «jırshı» dep ataydı. Lekin, olar dástan jırlamaydı, jónekey qosıq ta aytpaydı. Bul jırshılar ruwxıy qástelikke shalıǵan hám basqa da soǵan uqsas nawqaslarǵa árwaq shaqırıp, terme aytadı. Yaǵnıy, bizińshe aytqanda, olardı porqan dewge boladı.

Baqsılar shejiresi bolsa, bizde Aqımbet baqsıdan baslanadı. Báلكim, onnan burın da neshshe dúrkin baqsılar ótken shıǵar, házirshe atı xalqımızǵa keńnen tanıs bolǵan

baqsılardıń ustazı bolǵan Aqımbet baqsı. Aqımbetten Muwsa baqsı, Súyew baqsılar jol úyrengeń. Súyew baqsınıń jolı Muwsa baqsıǵa qaraǵanda sál ózgeshelew. Ol ózi Taqıyatas átirapında jasaǵan túrkmenlerdiń shawdır ruwınan bolǵanlıqtan, Xorezm hám Tashawız, Góne Úrgenish átirapında baqsıshılıq etken. Atqarǵan qosıqların da sol jerdegi jergilikli xalıqtıń tiline, nama ırǵaǵına beyimlestirip jibergeń. Sonlıqtan ol atqarǵan namalar «Súyew jolı» dep ataladı.

Endi Súyewdiń iras atına kelsek. Baqsı Kárimbay Tınıbaevtıń ustazlarınan esitiwi boyınsha, onıń iras atı Sultaniyaz bolǵan. Súyew bolıp atalıwı, qosıqtı bir neshe saz ásbaplarınıń súyemellewinde, yaǵnıy girjek, balaman hám dáptiń qatnasıwında aytıwına qarap, «Súyew baqsı» atalıp ketken.

Súyew jolın jetik meńgergeń baqsı Japaq Shamuratov. Ol baqsıshılıq penen birge kompozitorlıq talantı da bolǵanlıqtan, namalardı qayta jetildirgeń, oǵan názik ırǵaqlar qosıp, bayıtqan.

(M.Nızanov)

2-SABAQ

MINEZLEME QALAY JAZILADI?

Minezleme – belgili bir shaxstıń miynet jolı hám sociallıq iskerligi, sonday-aq, onıń ózine tán minezin hám pazyletlerin sáwlelendiriwshi rásmiy hújjet.

Minezleme mákeme adminstraciyası yamasa jámiyetlik shólkemler tárepinen xızmetkerge yamasa oqıwshıǵa birqansha maqsetler ushın (oqıw ornına kiriwde, shet el mámleketlerine islewge hám basqa jumıslar ushın ketiw, lawazımǵa tayınlawda hám basqa jaǵdaylarda) beriledi.

Minezlemede minezleme beriliwshi shaxstıń jámáátlik orında ózin tutıwı, oqıwda úlgeriw yamasa jumıs islew qábileti, onıń issheńligi, ziyrekligi hám minez-qılıq belgileri de kórsetilip ótiledi.

Minezleme tekstin óz ara logikalıq jaqtan baylanıslı úsh bólimge ajratıp kórsetiw múmkin.

Birinshi bólimde shaxstıń miynet yaki oqıw jolı beriledi.

Ekinshi bólimde minezleme beriliwshi shaxsqa jeke minezleme beriledi. Onıń jaqsı pazyletleri ayılıp, qalıs bolıw ushın kemshiligi de kórsetilip, tilek bildiriledi.

Úshinshi bólimde juwmaq shıǵarıladı hám minezleme qanday maqsette yamasa ne ushın berilip atırǵanlıǵı kórsetiledi.

Minezleme teksti úshinshi shaxs tilinen beriledi. Minezleme beriliwshi shaxstı súwretlewde «hadal, miynet súygish, talapshań, baslamashi, shaqqan, tártipli» sıyaqlı birliklerden paydalanıladı. Qaǵıyda boyınsha minezlemege eki shaxs: mákeme (yamasa bólim) baslıǵı hám kásiplik awqamı shólkeminiń baslıǵı qol qoyadı hám olardıń qoyǵan qolı dóńgelek mór menen tastıyqlanadı.

Minezleme úlgisi

Nókis qalası 18-mekteptiń
11-klass oqıwshısı, 2000-jılda
tuwılǵan, qaraqalpaq, Muratbay
Mirzambetovqa

MINEZLEME

Muratbay Mirzambetov Qabilbaevich 2007-jılı 18-sanlı mekteptiń 1-klasına qabıllanǵan.

Mektepte bilim alıw waqtında ol tártipli hám ziyrek oqıwshı sıpatında ózin kórsetti. Barlıq pánlerden ayırıqsha ózlestiriwge háreket etti. Mektepte oqıwı barısında matematika pánine ayırıqsha qızıqtı. 2014-jılı Ózbekstan Respublikası kóleminde ótkerilgen Pánler olimpiadasınıń Qaraqalpaqstan Respublikası III basqışında matematika páninen sıylı II orındı alıwǵa miyasar boldı hám húrmet jarlıǵı, basqa da sıylıqlar menen sıylıqlandı.

M.Mirzambetov mekteptiń jámiyetlik jumıslarına belsene qatnasadı, mekteptiń «Jas matematik» dógereginiń turaqlı aǵzası.

Ol kishipeyil hám tuwrı sózligi, mehribanlıǵı sebepli de klaslasları hám muǵallimleriniń húrmetine miyasar bolǵan.

Minezleme Nókis qalası hákimligine usınıs etiw ushın berildi.

Mektep direktorı:	(qolı)	N.Maǵsetova
Kásiplik awqamı baslıǵı:	(qolı)	T.Úbbiyev
(mór)	(sáne)	

Tapsırma 2.1. Rásmiy minezlemenıń qalay jazılıwın úyrengen halda ózlerińiz mektep direktorı sıpatında óz klaslasıńızǵa minezleme jazıń.

Minezleme – rásmiy hújjet túri. Onı belgilengen tártipte jazıw talap etiledi.

Biraq kórkem shıǵarmalarda da dóretiwshiler tárepinen óz qaharmanların oqıwshıǵa tanıstırıw maqsetinde oǵan táriyip berip ótedi. Bul keń túrde berilgen táriyip rásmiy minezlemeden kórkem tilde jazılıwı menen ózgeshelenedi. Usı táriyip arqalı qaharmannıń minez-qulqı ashıladı. Bul usıl arqalı kórkem shıǵarmanıń kórkemlilik dárejesi artadı. Bul bayanlaw – kórkem minezleme bolıp esaplanadı. Bunday kórkem minezlemelerge tómenдеgi mısallardı keltirsek boladı:

1) Kisi minezi uqsas penen tatıw boladı ǵoy. Orınbay báhárgi bulttay adam. Tez ózgeredi. Hátte, atın, kiyimlerin jiyi-jiyi awmastırıp turadı. Izdegi at qosshısınıń jetegindegi sháwker attı qaytısin minip qaytadı. Qısta xiywalılar uqsap qurash kiyedi, gúzli-báhár buxaralılarǵa uqsap sálle oraydı. Maman biyge uqsap qara qalpaq kiyetuǵın kúnleri de boladı.

(T.Qayıpbergenov)

2) Kamal usı Terbenbestegi Nurjanniń balası, Lepesten on-on bes jas kishi. «Qabaqlı ata»daǵı meshit-medreseni pitkergeń. Ózi de júdá ziyrek, shaqqan jigit. Ulamalarǵa tán júdá sıpayı, sawatlı. Heshkimniń hesh zatına qıyanet etpes, heshkimniń kewline tiymeydi.

(Q.Mátmuratov)

3) Minezleme

Beriledi usı minezleme ótlesip ketken komik Shamurat Ótemuratovqa. Ol óziniń miynet jolın bunnan otız jıl burın teatrımızdıń repertuarındaǵı ataqlı spektakllerdiń ushqınıp turǵan rollerin atqarıwdan basladı. Biraq, ol aradan bir jil óter-ótpesten Tashkenttegi dekadaǵa qatnasıp, onda tamashagóylerden kóbirek shapalaq alǵanı ushın «xızmet kórsetken artist» degen húrmetli ataqtı ózinen bes-altı kóylek burın tozdırǵanlarǵa qaramay alıp qoydı.

Ótemuratovtıń jáne bir tamanı, onıń bası kóbirek yapon magnit lentasına uqsaydı. Máselen, onı yarım aqshamda oyatıp alıp, bunnan jigirma jil aldın qoyılǵan «Pırqaqqan»nan ya «Awırırw tisler»den monolog aytıp ber de, zawlatıp qoya beredi. Yaması, sonday etip «Qızlar házili» nen sorań, «Jan qızlar»dan sorań, tap kerek deseń saxnaǵa qoyılmaǵan «Revizor» daǵı Xlestyakovtıń sózin útirine deyin sanap beredi.

Bular meyli, jaslıǵında yad bolıp qalǵan bolsın, tap házir de onıń sol qásiyeti: rol berildi me, tamam, basqalardan on bes kún burın sózin yadlap alıp, qalǵan jaǵında Aytjan menen shaxmat oynap otıradı. Lekin, basqalarǵa sóz yadlaspaydı, al olardıń payına kóz alartıp qaraydı. Máselen, ózine replika beretuǵın aktyorlardıń hámme teksti qálegen waqıtta bunıń tiliniń ushında turadı. Bunı biz talay mártebe repeticiya waqtında sezıp qaldıq hám betine ayttaq.

Joldas Ótemuratov geyde saxnada sózin umıtıp qalǵan waqıtlarında da oylanıp turmay, teksttegege uqsas gáp tawıp aytıp jiberedi. Bul nadurıs, házir járiyalılıq dáwiri. Umıttıń ba, ayt ırasıńdı, «umıtıp turman» de. Yadına túsken she tamashagóyler sırtqa shıǵıp temeki-pemeki shegip kelsin, qala berse, bufetimizde de sawda boladı.

Usunday nuqsanlar onıń roldi atqarıw háreketinde de ushırasadı. Saxnada shıqsa óziniń Shamurat ekenin yadınan shıǵarıp jiberedi. Máselen, «Kelinler qozǵalańı»nan keyin bir-eki saatqa deyin Shamurat deseń úndemeydi de, «Baqıy usta» dep shaqırsa «lábbay» dep qoya beredi.

Ulıwma, bunday birli-jarım kemshiliklerine keshirim menen qaralsa, islesiwge bolatuǵın aktyor...

(M.Nızanov)

Tapsırma 2.2.

Tómenдегі текстен anıqlawıshlardı tabıń. Olardıń anıqlawıshtıń qaysı túrine kiretuǵınlıǵın aytıń.

Álbette, hárkimniń táǵdiri hár qıylı. Bunday tosqınlıqlarǵa shıdaytuǵınlar da, shıdamaytuǵınlar da bar. Ómirdiń órshelengen tolqınlarında órge júziw hárkimniń qolınan kele bermeydi. Báلكim, sonıń ushın da qıyınshılıqtan qaymıqpaǵan adamlar xalqımız ushın da, milletimiz ushın da ańız-ápsanalarǵa aylanıp, qádir tutıladı. Ásirese, gáp dóretiwshi insanlar haqqında bolatuǵın bolsa, onda olardıń enshisine ápiwayı, qatardaǵı adamlardıń atqaratuǵın wazıypasına qosımsha kórkem obrazlar dóretiw juwapkershiligi de júklenedi. Bul oǵada awır jumıs ekenligi bárshege málim. Biraq aramızda usunday salmaqtı bir iyinnen kóterip júrgen jazıwshılardıń bar ekenligi biziń milliy ádebiyatımızdıń ósip, rawajlanıwın támiyinlew imkanıyatlarımızdıń mol ekenligin dálilleydi.

Ómir boyı kórkem prozada qaharman obraz dóretiw mashqalaları menen aylanıp júrgen Gúlaysha apa Esemuratova qıyan-kesti turmıs mashqalaların basıp ótip, óziniń turmıs tájiriybelerinen kórgenlerin, esitkenlerin oqıwshıları menen úzliksiz túrde ortaqlasıp kiyatırǵan jazıwshılarımızdıń biri.

Haqıyqatında da, Gúlaysha apa jazıwshı sıpatında óziniń hám ózgelerdiń turmısınan alınǵan keshirmelerdi kórkemlestirip beriwdiń sheber ustası. Ol tuyǵı-sezimlerdiń ráń-bäreń boyawları menen hárбір shıǵarmasınıń kórkemlilik sıpatların asırıwǵa erisedi.

(A.Alniyazov)

Tapsırma 2.3.

Qálegen kórkem shıǵarmanıń qaharmanı ushın berilgen minezlemeni alıp, onnan anıqlawısh hám ayqınlawıshlardı tabıń.

X BÓLIM. HAQ-HUQÍQLARÍMÍZ

1-TEMA. NÍZAM SHÍGARÍWSHÍ ORGANLAR

1-SABAQ

Tapsırma 1.1.

Súwretlerge qarap, berilgen sorawlarǵa juwap beriń.

1. Siz bul súwretlerde nelerdi kórip tursız?
2. Olardıń qaysı biri sizge tanıs?
3. Bul súwretlerdiń barlıǵın birlestiriwge bola ma?
4. Bul imaratlardıń konstituciya menen qanday baylanısı bar?
5. Turmısımızda bulardıń qanday áhmiyeti bar dep oylaysız?

Konstituciyağa muvapiq Ózbekstan Respublikasında Oliy Majlis, Prezident, Ministrler Kabineti, sud hákimiyatı organları mámleket hákimiyatın ámelge asıradı.

Mámleketlik hákimiyat organları óz ara birge islesip bir-biri menen baylanısta boladı. Olar jámiyette tártipti támiyinleydi, adamlardı birlestiriwshi ideyalardı islep shıǵadı.

Hárbir hákimiyat organınıń wákıllikleri wákıllik sheńberinen shetke shıǵıw, onnan paydalanıw hám mámleket hákimiyatınıń basqa organlarınıń xızmet tarawına aralasıwınıń aldın alıw maqsetinde júdá anıq etip belgilep beriledi.

Tapsırma 1.2.

1. Konstituciya hám mámleketlik hákimiyat organları mámleket ushın qanday áhmiyetke iye?

Ózbekstan Respublikasınıń Oliy Majlisi joqarı mámleketlik wákıllik organı bolıp, nızam shıǵarıwshi hákimiyattı ámelge asıradı.

Ózbekstan Respublikasınıń Oliy Majlisi eki palatadan – Nızamshılıq palatası (tómengi palata) hám Senat (joqarı palata) ibarat.

Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń Nızamshılıq palatası hám Senatınıń wákıllik múddeti – bes jıl.

Tapsırma 1.3.

1. Ózbekstanda tiykarǵı nızam hám qararlar qalay shıǵarıladı hám qabıllanadı?

2. Wákıllik múddeti degende neni túsinesiz?

Nızamshılıq palatası saylaw okrugleri boyınsha kóp partiyalıq tiykarında saylanadı, ol 150 deputattan ibarat.

Nızamshılıq palatasınıń jumısı palatanıń barlıq deputatlarınıń professional, úzliksiz iskerligine tiykarlanadı.

Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń Senati (joqarı palata) aymaqlıq wákıllik palatası bolıp, ol 100 senatordan quraladı.

Tapsırma 1.4.

- 1. Kóp partiyalıqtıń qanday unamlı tárepleri bar?**
- 2. Deputatlar qanday jumıs alıp baradı?**

Senat aǵzaları (senatorlar) Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi, wálayatlar, rayonlar hám qalalar, mámleketlik hákimiyatı wákillik organları deputatlarınıń tiyisli qospa májilislerinde deputatlar arasınan jasırın dawıs beriw jolı menen Qaraqalpaqstan Respublikası, wálayatlar hám Tashkent qalasınan teń muǵdarda – altı adamnan saylanadı.

Senattıń on altı aǵzası pán, kórkem óner, ádebiyat, islep shıǵarıw tarawında, sonday-aq, mámleket hám jámiyet iskerliginiń basqa tarmaqlarında úlken ámeliy tájiriybege iye bolǵan, óz aldına xızmet kórsetken eń abıraylı puqaralar arasınan Ózbekstan Respublikası Prezidenti tárepinen tayınlanadı.

Senattıń jumısı onıń jalpı májilisleri hám onıń bólim májilislerine jıynalatuǵın senatorlar iskerligine tiykarlanadı.

Tapsırma 1.5.

- 1. Senator hám deputatlardıń tayınlanıwı hám jumıs alıp barıwındaǵı ózgesheliklerdi bilesiz be?**
- 2. Senatorlar ne sebep hár qıylı taraw qánigelerinen tayınlanadı dep oylaysız?**

Parlament tariyxı ásirler menen ólshenedi. Zamanlar ózgeriwi menen parlamentlerdiń roli de izshil ózgerip, onıń mazmunı jańa ideyalar, tájiriybeler menen bayıp barmaqta.

Parlamentarizm ideyası birinshi mın jılıqta Rimde, Angliya hám Ispaniyada xalıq májilisleri formasında júzege kelgen bolıp, bunnan soń mámleket májilisi dárejesine kóterilgenge shekem jáne birqansha rawajlanıw basqıshlarınan ótken. Sol tárizde parlament mámleketlik institut sıpatında uzaq tariyxtı basıp ótken. Parlamentler jámiyetlik turmısta oraylıq orındı tutadı.

Tapsırma 1.6.

- 1. Parlament neniń tiykarında payda bolǵan?**
- 2. Parlamenttiń qalıplesiw tariyxı haqqında nelerdi bilip aldıńız?**
- 3. Abzactan pısıqlawıshlardı tabıń.**

Nızamshılıq hákimiyatı mámleket hákimiyatınıń áhmiyetli quram bólegi bolıp, onı qalıplestiriw mámleket hákimiyatınıń pútkil sistemasınıń tariyxıy evolyuciyası menen baylanıslı.

Is-háreketti (bayanlawishtı) orın, waqıt, sın, muǵdar-dáreje, sebep-maqset hám t.b. mánilerde sıpatlaytuǵın ekinshi dárejeli aǵzaǵa pısıqlawısh delinedi. Pısıqlawıshlar **qayda? qayerde? qashan? qalay? qáytıp? qansha? qansha ret? ne sebepten? nelikten? ne qılsań? ne qılsa da? ne qılǵan menen?** hám t.b. sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: *Ol jumısların tez isledi. Men keshe jarısqa qatnastım.*

Pısıqlawısh tómendegi belgilerge iye boladı:

- 1) is-hárekettiń isleniwindegi hár túrli ráwıshlik mánilerdi bildiredi;
- 2) ráwıshlik mánidegi sorawlarǵa juwap beredi;
- 3) ráwısh, hal feyil, qıya seplik qosımtalı hám tirkewishli atlıq hám t.b. sózlerden boladı;
- 4) ózi qatnaslı sóz benen jupkerlesiw hám basqarıw usıllarında baylanısadı;
- 5) bayanlawıshstan uzaqlasıp, gáptiń basında kelgende bayanlawısh penen sintaksislik baylanısı kúshsizlenedi.

Tapsırma 1.7.

Tómendegi tekstten pısıqlawısh hám ayqınlawıshlardı tabıń. Ayqınlawıshlar ayqınlanıwshı aǵzanı qanday mánide túsindirip kelgenligin aytıń.

Qaraqalpaq muzıka mádeniyatı bay hám tereń tariyxıy dereklerde iye. Onıń kompozitorlıq dóretiwshiligi XX ásirde payda boldı. Bul baǵdarda belgili baqsı, sazende, melodist-kompozitor J.Shamuratov óz úlesin qosqan edi. Bul insanniń tınımsız izleniwleri nátiyjesinde qaraqalpaq muzıkasında nota jazıw dástúrleri rawajlanıp, kamer-vokal janrında dáslepki muzıkalı shıǵarmalar dóretile basladı. Kompozitor Japaq Shamuratovtan keyin N.Muxammedinov, Á.Sultanov, X.Turdıqulov sıyaqlı kompozitorlar muzıka álemine kirip keldi.

1980-jılları jas áwlad kompozitorları qádem bastı desek, kompozitor Qurbanbay Zaretdinovtıń dóretiwshiligi haqqında toqtamay ótip ketiw múmkin emes. Kegeyli rayonında dúnyaǵa kelgen jas Qurbanbay mektepte oqıp júrgen gezlerinen-aq háweskerler dógeresine qatnasıp, rubab, akkerdyon sıyaqlı ásbaplardı shertip, notalardı ózlestire baslaydı. 1975-jılı konservatoriyanı tamamlap, Nókis mámleketlik kórkem óner bilim jurıtına xor dirijyorlıǵı bólimine oqıtıwshı bolıw menen birge «Berdaq» muzıkalı dramasın saxnalastırıwda qatnasadı.

1987-jılı bolsa, Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik filarmoniyasına orkestrdiń bas dirijyori bolıp, birinshi qaraqalpaq milliy operası – «Ájiniyaz» operasınıń saxnaǵa qoyılıwına salmaqlı úles qosadı.

(Gazetadan)

2-SABAQ

Tapsırma 2.1.

Súwretlerge qarap, berilgen sorawlarǵa juwap beriń.

Siyasiy partiyalar demokratiyalıq procestiń belsendi qatnasıwshılarına aylanıwı kerek.

«Hárqanday siyasiy partiya dáwir nápesi menen jasadı, onıń ótkir talaplarına juwap bergen jaǵdayda ǵana siyasiy kúsh sıpatında jasadı.

(Sh.Mirziyoyev)

1. Siz bul súwretlerde nelerdi kórip tursız?
2. Qaysı partiyalardıń logotipleri sizge tanıs?
3. Bizıń haq-huqıqlarımızdı qorǵawda olardıń úlesi bar ma?
4. Partiyalar haqqında ayılǵan pikirlerden neni túsiniwge boladı?

Tapsırma 2.2.

Teksti oqıń hám Ózbekstan Respublikasında hárekettegi siyasiy partiyalar haqqında sáwbetlesıń.

Búgingi kúnde mámleketimizde 5 siyasiy partiya – Ózbekstan Xalıq-demokratiyalıq partiyası, «Milliy tikleniw» demokratiyalıq partiyası, «Ádalat» social-demokratiyalıq partiyası, isbilermenler háreketi – Ózbekstan liberal-demokratiyalıq partiyası hám Ózbekstan Ekologiyalıq partiyası jumıs alıp barmaqta.

Bul partiyalar óz ideyaları menen siyasiy maydanǵa shıqqan. Máselen, ózin pensioner, kem támiyinlengen xalıq qatlamları máplerin qorǵawshı sıpatında kórsetiwshi XDP olardıń turmıs dárejesin asırıw, jámiyetlik aktivligin kúsheytiw sıyaqlı ideyalardı ámelge asırıw boyınsha jumıs alıp baradı.

«Milliy tikleniw» demokratiyalıq partiyası milliy miyras hám qádiriyatlardı tiklew, olardı jáne de bayıtıw, turizm tarawın rawajlandırıw sıyaqlı ideyalardı óz aldına maqset etip qoyǵan.

«Ádalat» SDP bolsa sociallıq ádalat, ilim-pán, tálim-tárbiya hám densawlıqtı saqlaw jónelislerin óz ishine alǵan maqset hám wazıypalardı alǵa súrgen.

Mámleketimizde jetekshi partiya esaplanatugin ÓzLiDeP isbilermenler hám biznesmenler máplerin qorgawdı qollap-quwatlagan.

Ózbekstan Ekologiyalıq partiyası (Eko-partiya) xalıqtın ekologiyalıq mádeniyatın asırıw menen baylanıslı barlıq jumislardı óz moynına algan. Bul Ózbekstandağı eń sońğı dúzilgen partiya bolıp, 2019-jıl 8-yanvarda partiyanıń baǵdarlaması, ustavı hám simvolları tastıyıqlandı hám onıń basqarıw organları saylandı. Bul partiya 2019-jıl 22-yanvarda Ózbekstan Ádillik ministrliğinde dizimnen ótken.

Pısıqlawıshlar is-háreketti sıpatlaw mánisine qaray orın, waqıt, sın, muǵdar-dáreje, sebep, maqset, shárt hám qarsilas pısıqlawısh bolıp, 8 túрге bólinedi.

Is-hárekettiń isleniw ornın bildiretuǵın pısıqlawıshqa **orın pısıqlawısh** delinedi. Orın pısıqlawısh **qayerde? qayaqqa? qayda? qayerge? qaydan? qayerden? qayaqtan? qayer menen? qalay qaray? qayer arqalı?** hám t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Orın pısıqlawısh, kóbinese, orın ráwishi, barıs, orın, shıǵıs seplik qosımtalı sózler hám tirkewishli atlıqlar arqalı bildiriledi. Mısalı: ***Uzaqta** qarawıtıp mallar jayılp júr (S. A.). Ol **peshtiń artına** jasırındı (T. Q.). Úlken hawa sharları **aspanǵa** kóterildi («E. Q.»).*

Tapsırma 2.3. Tómenдегі тексті оқуń hám qaysı partiyanıń jumis iskerligindegi qaralıwshı másele dep oylaytuǵınlıǵıńızdı aytıń. Gáplerden orın pısıqlawıshlardı tabıń.

Ámiwdárya rayonında jasawshı isbilermen J.Jumamuratov shifer, tunukafon ónimlerin islep shıǵarıw menen birge úy-ruzıgershilik buyımları menen sawda isleytuǵın dúkán ashqan. Óz ónimlerin usı dúkanda satadı. Bul isbilermen awılda 8 adamdı jumıs penen támiyinlegen. Usı aymaqta jáne bir isbilermen D.Bekmuratova bolsa, nan hám nan ónimlerin islep shıǵarıw menen shuǵıllanadı. Awılda barlıq asxanalar, mákemeler, awıl turǵınların óz ónimleri menen támiyinlew ushın qolı-qolına tiymey jumıs islemekte. Sebebi, buyırtpa kóp.

Usı aymaqtaǵı K.Norimov ózine tiyisli qıytaq jerinde ıssıxana qurıp, qısta da ónim jetistirip atır eken.

– Házirgi kúnde piyaz jetistirip, bazarlarǵa shıǵarıp atırman, – deydi ol. Jetistirgen ónimlerimdi satıp bolǵannan soń, ornına erte piser ósimliklerdi kóshirip, tárbiyalayman. Usı ıssıxanada jetilistirilgen qıyar, pomidor, bolgar burıshı sıyaqlı erte piser nállerge bárqulla qarıydar tabıladı.

Isbilermenlik – dáramat deregi eken.

(Gazetadan)

Is-hárekettiń isleniw waqtın sıpatlaytuǵın pısıqlawıshqa **waqıt pısıqlawısh** delinedi. Waqıt pısıqlawıshı **qashan? qay waqta? qashannan beri? qashanǵa deyin?** hám t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Waqıt pısıqlawısh, kóbinese waqıt ráwishinen, waqıt mánili atawıshlardan, atawısh sózler menen kómekshi atawıshlardıń dizbeginen, hal feyil hám hal feyildiń basqarıwındaǵı sózler arqalı bildiriledi. Mısalı: 1. *Serimbet Shegirkólge **sáskede** keldi. **Búgin** bul ármanǵa jetistim. Bul qosıq **burınnan** bar (Ó. X.). 2. **Qısta** bárinen de burın suw ishetuǵın qolaylı jeri bolmasa kelispeydi (Sh. A.). 3. Liza **juwırıp baratırıp** kóyleginiń jeńine qolın suqtı (J. A.).*

Tapsırma 2.4.

Tómendegi tekstti oqıń hám qaysı partiyanıń jumıs iskerligindegi qaralıwshı másele dep oylaytuǵınlıǵıńızdı aytıń. Gáplerden waqıt pısıqlawıshların tabıń.

Heshkimge sır emes, kóplegen jillardan berli Qaraqalpaqstan Respublikası sharayatında awıl xojalıǵı tarawında diyqansılıqtan joqarı ónim alıwda hám egislik jerlerdiń suw támiynatı boyınsha birqatar mashqalalar bar edi. Keyingi jillarda Prezidentimiz tárepinen bul mashqalalardı sheshiw boyınsha birqansha jumıslar ámelge asırıldı. Júdá uzaqqa emes, jaqın úsh jılǵa názer salatuǵın bolsaq, Qaraqalpastan Respublikasında 47 mın gektardan artıq jerlerdiń suw támiynatı jaqsılanıp, 11 mın gektardan aslam egislik maydanları shorlanıw dárejesiniń azayıwına erisildi. 140 mın gektardan aslam maydanlardıń meliorativlik jaǵdayı jaqsılandı. 2020-jılı 5-dekabrde Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Qaraqalpastan Respublikasında suw resurslarınan nátiyjeli paydalanıw hám jerlerdiń meliorativ jaǵdayın jaqsılaw boyınsha keshiktirip bolmaytuǵın ilajlar haqqında»ǵı qararı qabil etilip, onda keyingi úsh jilda isleniwi tiyis wazıypalar belgilep berildi. Bunda 42 mın gektarǵa jaqın maydanlarda suwdı únemlewshi texnologiyalardı óndiriske engiziw, 1666 orında suwdı basqarıw, suwdıń esap-sanaǵın alıp barıw hám monitoringin júrgiziw, «Aqıllı suw qurılıması» 273 nasos stanciyalarında, 409 nasos agregatlarında elektr energiyasınan paydalanıwda sanlı texnologiyalar járdeminde «onlayn» rejiminde qadaǵalaw alıp barıw rejlestirilgen.

Sonday-aq, 2021-2023-jllar dawamında mámleketlik jeke sheriklik tiykarında, 31 suw xojalıǵı obyektlerin jeke menshik sektorlarına beriw kórsetkishleri belgilep alındı. Bul tiykarında suw resurslarınan paydalanıp, suw muǵdarların únemlew hám awıl xojalıǵı tarawında hárbir gektar maydandan alınatuǵın ónimdarlıqtı arttırıw, únemlengen suw muǵdarları esabınan xalıq xojalıǵı tarawları, yaǵnıy ishimlik suw támiynatın jaqsılaw, balıqshılıq tarawın rawajlandırıw, óndiris hám islep shıǵarıw tarawlarına tiyisli suw muǵdarların úzliksiz jetkerip beriw imkaniyatları jaratılǵan.

(«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasınan)

3-SABAQ

DAĞAZA QALAY JAZILADI?

Kópshilikni yamasa belgili topardağı shaxslardi jaqında bolatuğın qanday da bir ilaj – jynalı, ushırasıw, sáwbet, sonday-aq, jumısqa qabil etiw hám t.b. xabarlar menen xabardar etiw ushın qollanılatuğın jazba mağlıwmat.

Dağazanıń zárúrli bólimleri:

1. Atı (Dağaza)
2. Dağazalanıp atırğan ilajdıń ótkeriliw waqtı hám ornı.
3. Ilajdıń mazmunın ózinde sáwlelendiriwshi tekst.
4. Ilaj ótkeriwshiler atı (bolatuğın ilajdı dağazalap atırğan shólkem, organniń atı: «Adminstraciya», «Baqlaw keńesi», «Jazıwshılar awqamı», «Shólkemlestiriw komiteti» túrinde beriledi).

Dağazanıń úlğisi:

DAĞAZA

2022-jul 30-mart kúni saat 15:00 de gezektegi pedagogikalıq keńes májilisi bolıp ótedi.

Pedagogikalıq májiliste qaralatuğın máseleler:

1. «Jaslarğa baylanıslı mámleketlik siyasat» Nızamında belgilengen sociallıq-ruwxıy ortalıqtı jáne de salamatlastırıwğa qaratilğan jumıslar haqqında.

Bayanatshı: RAIBDO _____

2. Tábiyy pánler (fizika, ximiya, biologiya) pán ayılıqlarınıń juwmağı hám metod birlespelerdiń hújjetleri, alıp barılğan jumıslar haqqında.

Bayanatshı: OIBDO _____

3. III sherek juwmağı boyınsha oqıwshılardıń ózlestiriwi hám bilim nátiyjeliligi haqqında.

Bayanatshı: OIBDO _____

Dağazalar barlıq waqıtta da rásmiy túske iye bolmawı, olar reklama kórinisinde de dúziliwi múmkin. Bul nárse oqıwshıǵa qızıǵıwshılıqtı kúsheytiwge xızmet etedi. Kópshilikni shaqırıw maqsetinde olarda kórkemlew qurallarınan sheberlik penen paydalanıladı.

Mısalı:

DAĞAZA

#Zeyin

◆ Prezident bilimlendiriw mákemeleri agentligine qaraslı I.Yusupov atındağı dóretiwshilik mektebi bárshe bilimge qushtar, kitapqumar, ziyrek oqıwshılardı 8-aprel kúni start alatuğın «Zeyin» intellektual oyınına mirát etedi.

Intellektual oyın shártleri:

◆ Topar quramı 6 oyınshıdan ibarat bolıwı kerek;
◆ Oyın hápteniń hár 5-kúni saat 14:30 da ótkeriledi;
◆ Ay juwmađı menen jeńimpaz topar kóshpeli kubog, diplom hám estelik sawđaları menen sıyılıqlanadı (qaysı topar izbe-iz úsh mártebe jeńip alsa, kubog iyesine aylanadı).

✦ Qosımsha sorawlar menen @kamaldosimov telegramına xabarlasıwıńız múmkin.

ÓZ BILIMIÑIZDI SÍNAQTAN ÓTKERIWGE ASÍĞÍN!

Mánzilimiz:

Tel.:

Koncert, kinofilmler kórsetiwi hám teatr tamashaları tuwralı dağaza afisha dep júrgiziledi.

Afishanıń úlgisi:

«Xalıq dúrdanaları» ansambli

Berdaq atındağı qaraqalpaq mámleketlik teatrında
11-12-may kúnleri saat 16:00 hám 17:30 da

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq artisti
Gúlayım Joldasova
atqarıwındağı qaraqalpaq xalıq qosıqları koncertine mirát etedi.

Koncert bağdarlaması janlı hawazda alıp barıladı.

Biletler Berdaq atındağı qaraqalpaq mámleketlik teatrı kassasında saat 10:00 den baslap satıladı.

Tapsırma 3.1. Hár túrli mazmundağı xabarlarđı dağazalawshı rásmiy dağaza, reklamalıq dağaza hám afishalarğa joqarıdağı úlgiler tiykarında dağazalar jazıń.

Is-hárekettiń isleniw sınıń, sapasın, qalay islengenin bildiretuğın pısıqlawıshqa **sın pısıqlawısh** delinedi. Sın pısıqlawıshı **qalay? qáytıp? qalayınsha?** hám t.b. sorawlarğa juwap beredi.

Sın pısıqlawısh, kóbinese sın ráwishi, kelbetlik, hal feyil, eliklewish sózlerden qıya seplik qosımtalı hám tirkewishli atawıshlar arqalı bildiriledi. Mısalı: *Jabayı shópleri tazartılıp, gawasha nálleri **tez** rawajlandı (Q. J.). Ol artına **jalt-jalt** qaraydı (Ó. A.). Tájibay ata menen jaqsı sóylesti. Ol ján-jağına **urlanıp** qaradı (T.Q.). Serkebay **tunjırawı menen** otır (Ó.X.).*

Tapsırma 3.2. Tómenдеgi tekstten pısıqlawıshlardı tabıń hám olardıń pısıqlawıshtıń dúzilisi boyınsha qaysı túrine kiretuğınlıgın aytıń.

Bir kúnleri shınardıń átirapında júzim ósip shıgıptı. Olar birge dos bolıptı. Shınar oğan tábiyat hám insanlar haqqında tez-tez aytıp berer eken. Ekewi uzaq jıllar sáwbetlesip, waqıttıń ótkenin de bilmey qalıptı. Júzim ádewir ósip, solqım-solqım miywe beripti. Adamlar hám balalar júzimdi jep ráhátlenipti. Hámme bul júzimdi maqtaptı. Shınar da júzimniń kúnnen-künge ósiwin kórip kútá quwanıptı. Al, júzim bolsa, shınar menen sáwbetlespey, ózin onnan bálent qoyıptı. Kúnlerdiń birinde júzim shınarğa: – Usı waqıtqa shekem insanlar seni maqtadı ma? Seniń olarğa qanday paydań tiygen, tek bir sayañ bolmasa, paydań da joq, – depti. Al, men bolsam óz miywelerim menen insanlarğa shadlıq inam etemen, – depti. Shınar júzimniń aytqan sózlerine qapa bolmaptı. Óytkeni, insanlar shınardı da júdá jaqsı kórip. Onı qádirleytuğın edi-dá!

Kúnlerdiń birinde júzimniń japıraqları sarğayıp, mazası qashıp solıy baslaptı. Biraz waqıt ótkennen soń, ol ulıwma quwrap qalıptı.

Adamlar onnan endi payda joq dep júzimdi shawıp taslaptı. Solay etip, júzim menmenligi hám maqtanshaqlığı sebepli óz jazasın alıptı. Al, shınar bolsa, tamırın tereńnen jayıp, nárwan daraq bolıptı. Onıń sayasında adamlar ház etip dem alatuğın bolıptı.

(G.Alquatova. «Jetkinshek» gazetasınan)

2-TEMA. AVTORLIQ HUQIQI

1-SABAQ

«Avtorliq huqiq hám túrles huqiqqlar haqqında»ǵı Nızamnıń maqseti ilim, ádebiyat hám kórkem óner shıǵarmaların (avtorlıq) dóretiw, atqarıwlar, fonogrammalar, efir yamasa kabel arqalı kórsetiw, yaki esittiriw beriwshi shólkemlerdiń kórsetiwleri, yaki esittiriwlerin (túrles huqiqqlar) dóretiw hám olardan paydalanıw menen baylanıshı payda bolatuǵın qatnasıqlardı tártiplestiriwden ibarat bolıp esaplanadı.

Tapsırma 1.1.

1. Avtorlıq huqiqı kimlerge beriledi eken?

2. Televideniye kórsetiw tayarlansa, onıń scenariyiniń hám kórsetiwdiń óziniń avtorlıq huqiqı kimgе yamasa nege beriledi?

Bul Nızamda tómendegi tiykarǵı túsinikler qollanıladı:

shıǵarmanıń nusqası – shıǵarmanıń hárqanday materiallıq túrde tayarlangan kóshirmesi;

shıǵarmanı kópshilik aldında jariqqa shıǵarıw – shıǵarmanıń túp nusqasını yamasa kóshirmesin tikkeley yaki plynka, diapozitiv, televiziyalıq kadr járdeminde yamasa qaysı bir basqa da texnikalıq qurallar arqalı ekranda kórsetiw, sonday-aq, audiovizual shıǵarmanıń ayırım kadrların olardıń izbe-izligin saqlamastan kópshilik ushın ashıq jerde yamasa bir shańaraq aǵzaları bolmaǵan shaxslardıń keń dógeregi jıynalǵan orında kórsetiw;

shıǵarmanı járiya etiw – avtordıń kelisimi menen ámelge asırılatuǵın shıǵarmanı basıp shıǵarıw, kópshilik aldında jariqqa shıǵarıw, kópshilik aldında atqarıw, efirge beriw yamasa basqasha usılda jiberiw joli menen tuńǵısh márte shıǵarmadan hámmeniń xabardar bolıwı ushın imkaniyat beretuǵın háreket;

jaziw – dawıslar yamasa kórinislerdi qayta-qayta qabıllaw, tákirarlaw yamasa jiberiw múmkinshiligini beretuǵın qaysı bir materiallıq túrde texnikalıq qurallar járdeminde jazıwǵa túsiriw;

atqarıw – shıǵarmanı, fonogrammanı, atqarıwdı, saxnalıq shıǵarmanı, oyın, kórkem oqıw, qosıq aytıw, oyınǵa túsiw arqalı janlı atqarıw yamasa texnikalıq qurallar járdeminde usınıw;

atqarıwshı – aktyor, qosıqshı, sazende, oyınshı yamasa rol atqarıwshı, qosıq aytıwshı, kórkem etip oqıwshı, oyınǵa túsiwshı, interpretaciya qılıwshı, saz ásbabın shertiwshı yamasa ádebiyat yaki kórkem óner shıǵarmasını basqa bir tárizde atqarıwshı fizikalıq shaxs, sonday-aq, spektakldi saxnalastırıwshı rejissyor hám dirijyor;

avtor – dóretiwshilik miyneti menen shıǵarmanı dóretken fizikalıq shaxs;

retranslyaciya – efir yamasa kabel arqalı kórsetiw yaki esittiriwin efir yaki kabel arqalı kórsetiw yamasa esittiriw beriwshi basqa shólkem tárepinen bir waqıtta efirge beriw yamasa kabel arqalı jiberiw;

fonogramma – qaysı bir atqarıwdıń, basqa da seslerdiń hárqanday tek ǵana sesli jazıwı, audiovizual shıǵarmaǵa kirgizilgen sesli jazıw buǵan jatpaydı;

huqıq iyesi – avtorlıq huqıqqa qatnaslı avtor yamasa onıń miyrasxorları, túrles huqıqlarǵa qatnaslı atqarıwshı yamasa onıń miyrasxorları, fonogrammanı tayarlawshı, efir yaki kabel arqalı kórsetiw yamasa esittiriw beriwshi shólkem, sonday-aq, shártnamada yamasa usı Nızamda názerde tutılǵan basqa tiykar boyınsha shıǵarmalardan yaki túrles huqıqlar obyektlerinen paydalanıw huqıqın alǵan basqa da yuridikalıq yaki fizikalıq shaxslar.

Tapsırma 1.2.

1. Belgili bir qosıqshınıń dawısın jazıw avtorlıqtıń qaysı túsiniǵine kiredi?
2. Avtor hám onıń miyrasxorı qaysı avtorlıq túsiniǵine kiredi?
3. Belgili bir músindi dóretken shaxstı qaysı atama menen ataymız?
4. Belgili bir shıǵarmanıń kóshirmesi ne dep ayıladı?
5. Kópsilik aldında qosıqshınıń óz qosıǵın atqarıwı ne dep ayıladı?
6. Xudojnıktıń óz kórgizbesin ótkeriwi ne dep ayıladı?
7. Ózińiz ashqan ilimiy jańalıqtı prezentaciya qılıw ne dep ayıladı?
8. Sóylewshiniń sózin sóylew waqtında efir arqalı járiyalaw ne dep ayıladı?

Is-hárekettiń isleniw muǵdarın, sanın, shamasın bildiretuǵın sózlerge **muǵdar-dáreje pısıqlawısh** dep ataladı. Muǵdar-dáreje pısıqlawıshı **qansha? neshe? neshe ret? qanshadan?** hám t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Muǵdar-dáreje pısıqlawıshı, kóbinese muǵdar ráwishinen, san hám awırlıq mánidegi sózlerden boladı. Mısalı: *Bizler olardı **kóp** kúttik. Olar ele **úsh jil** oqıydı. Men alǵa qaray **tórt-bes qádem** júrdim (J. S.). Bir jıldıń ishinde paxta atızınıń zúrááti **3,2 centner** kóbeydi («E. Q.).*

Usı Nızamǵa muwapıq avtorlıq huqıqınıń háreket etiw salası tómendegiler:

Ózbekstan Respublikası puqaraları bolǵan yamasa Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında turaqlı jasaw ornına iye bolǵan avtorlardıń yaki avtorlıq huqıqtıń basqa da dáslepki iyelik etiwshileriniń shıǵarmalarına;

Avtorlardıń puqaralıǵı hám turaqlı jasaw ornına qaramastan, Ózbekstan Respublikası hám Qaraqalpaqstan Respublikasında birinshi márte járiyalanǵan shıǵarmalarǵa;

Ózbekstan Respublikasınıń xalıqaralıq shártnamalarına muwapıq, Qaraqalpaqstan Respublikasında qorǵalatuǵın shıǵarmalarǵa taraladı.

Eger shıǵarma Ózbekstan Respublikası aymaǵınan tısqarıda birinshi márte járiyalanǵan sámeden soń otız kún ishinde Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında járiyalanǵan bolsa, Qaraqalpaqstan Respublikasında da birinshi márte járiyalanǵan esaplanadı.

Tapsırma 1.3.

1. Avtorlıq huqıqınan paydalanıw ushın tek ǵana Ózbekstan puqarası bolıwı shárt pe?
2. Eger avtor sıpatında shıǵarmańızdı birinshi ret shet elde járiyalanǵan bolsańız, ol qáytkende Qaraqalpaqstanda birinshi ret járiyalanǵan esaplanadı?
3. Avtorlar tárepinen ózleriniń kitapları ne ushın prezentaciya qılınadı?

Is-hárekettiń isleniw yamasa islenbew sebebin bildiretuǵın pısıqlawıshqa **sebeb pısıqlawısh** delinedi. Sebep pısıqlawısh **nege? ne sebepten? ne sebepli? nelikten? ne ushın?** hám t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Sebeb pısıqlawısh tómendegi sózler arqalı bildiriledi.

1. Shıǵıs seplik qosımtalı atawısh sózlerden, sebep ráwishinen boladı. Mısalı: 1. *Onıń júzi **quwanishtan** qızarıp ketti (J. S.).* 2. *Murat **ilajsızdan** qoylardı baydıń úyine aydap keldi (S. A.).*
2. -ıp/-ip,-p hám -ǵanlıqtan/-genlikten qosımtalı hal feyil hám hal feyilli toplamlardan boladı. Mısalı: 1. *Ol **qısınıp** terley basladı.* 2. *Ol **súysinip oqıǵanlıqtan** waqıttıń ótip ketkenin de sezbedi (J. S.).*

Tapsırma 1.4. Tómendegi tekstti oquń. Ondaǵı gáplerden sım, muǵdar-dáreje hám sebep pısıqlawıshların tabıń.

«Aydınlar» qosıǵı aytılganda hámme de birden eleń ete qaladı. Esitken adamnıń júreginde qosıq erksiz orın alsa, naması ózine bánt etip, ózine tartadı. Qosıqta Aral teńiziniń hawij urıp, tolıp-tasıp turǵan waqıtı súwretlenedi. Teńiz, tolqınlar, shaǵalalar, kóz aldında Araldı elesletedi. Qosıq jaratılǵanına qansha waqıt boldı, biraq qosıqtı tıńlawǵa ele xalqımız toymaydı, hár kúni tıńlaydı... Sózi kúshli bolǵanı ushın ba, ya muzıkası ushın ba? Nege usı qosıq hámmeniń júreginen orın aldı? Bul sorawdı heshkim sheshe almadı, elege deyin qosıqtıń sıyqırlı kúshiniń sırina juwap taba almay júr.

Bul qosıq jasardıń da, jası úlkenlerdiń de bası qosılǵan jerinde tıńlaytuǵın birinshi qosıǵı boldı. Sırtta júrgen jerleslerimiz bul qosıqtı kewildegı Watan saǵınıshı menen aytadı.

Jáne bir waqıyanıń gúwası boldım. Tashkentte Nawayı teatrında belgili qosıqshı Jeńisbek Piyazovtıń eki kún koncerti boldı. Kelinim maǵan bilet ákeldi, qápelimde men

awırdım. Kelinim balam menen koncertke ketti, kelgendegi olardıń tásirin aytıp bere almayman. Eń baslısı «Aydınlar»dı atqarǵanda pútkil zal ornınan túrgelip, Jeńisbek penen birge atqarıptı. Bul qanday sıyqırlı kúsh! Qanday qúdiret!

Qosıq tekstin jazǵan Ádenbay Tájimuratov bolsa, muzıkasın Marqabay Jiyemuratov jazdı.

Qosıqtıń muzıkası qalay tuwılǵan? M.Jiyemuratovtıń ómirlik joldası Nábiyranıń aytıwı boyınsha, qosıqtıń muzıkası oylamaǵan jerde tuwılǵan. Marqabay Moynaqqa koncert gruppası menen bir jerge ushırasıwǵa baradı. Koncertten shıǵıp, rayonlıq kitapxanaǵa keledi. Ol Á.Tájimuratovtıń qosıqlar toplamın kórip, betlerin ashqanda «Aydınlar» qosıǵına kózi túsedı. Kompozitorlar qosıqtıń muzikalıq jaǵına kewil bólip oqıydı ǵoy. Marqabay qosıqtı oqısa, sol waqıtta qosıqtıń naması ırǵatılıp, ózinen-ózi tuwıla baslaydı. Marqabay sol jerde otırıp, qosıqtıń tekstin jazıp aladı. Mine, usılay kútilmegen jerde, «Aydınlar» qosıǵınıń muzıkası payda boladı.

(S.Bahadırova)

3. Shıǵıs seplik qosımtalı kelbetlik feyil, atawısh feyillerden hám sol feyillerdiń basqarıwındaǵı toplamlardan boladı. Mısalı: 1. *Ol albıraǵaninan bosaǵaǵa súrnigip ketti.* 2. *Biytanıs kisini kóriwden ekewiniń de húreyi ushıp qorqısıp qaldı (T. Q.).*

4. Atawıshlar menen tirkewishler dizbeginen boladı. Mısalı: 1. *Ol qurdasın kórgen soń sóylesip qalǵan shıǵar (T. Q.).* 2. *Uqıplı basshı dep sol ushın aytadı ǵoy.* 3. *Ol qıstawlı tapsırma menen júrip ketti.*

Tapsırma 1.5. «Internet pe yamasa kitap pa?» degen temada tekst jazıń. Tekst publicistikalıq yamasa kórkem tekst úlgisinde bolsın. Tekst ishinde orın, waqıt, sın, muǵdar-dáreje hám sebep pısıqlawıshlarınan ónimli paydalanıwǵa háreket etiń.

2-SABAQ

Tapsırma 2.1. Tekstti oqıń. Avtorlıq huqıqınıń buzılıwına ne sebep bolıwı múmkinligine baylanıshlı pikir bildiriń.

Avtorlıq huqıqı buzılǵan jaǵdayda, ol sud arqalı óz huqıqın tikleydi. Avtorlıq huqıqınıń buzılıw jaǵdaylarınıń bizde keń tarqalǵan túrlerine plagiat (kóshiriw, mádeniy urlıq), shıǵarmadan avtorıń ruqsatı bolmay turıp kóshirip alıp paydalanıw kiredi. Bunday jaǵdayda huqıqtı buzıwshı avtorıń huqıqların tiklewi, oǵan keltirilgen ziyandı tólewi lazım. Huqıq iyesinen basqa shaxslar iyesiniń razılıǵı menen, ol bergen wákillikler sheńberinde ǵana onnan paydalana aladı. Bul hújjet isenim xat bolıp tabıladı. Ózbekstan Respublikası Jinayat kodeksinde avtorlıq

huqıqın ózlestirgenligi hám avtorlıqqa qosılıwga májbúr etkenligi ushın juwapkershilik belgilengen. Avtorlıq huqıqlardı qorǵawdı támiyinlew, bul boyınsha mámleketlik siyasattı ámelge asırıw ushın Ózbekstanda Avtorlıq huqıqtı qorǵaw agentligi dúzilgen.

Tapsırma 2.2.

1. Ne ushın avtorlıq huqıqtı buzǵanlarǵa jaza belgilenedi?
2. Avtorlıq huqıqtı qorǵaw agentligi qanday wazıypamı atqaradı?

Plagiat, latinsha (plagio) «urlayman» degen mánini ańlatadı eken. Bul kórkem, ilimiy dóretpе yamasa jańadan oylap tabılǵan nárseni onıń avtorınıń huqıqların buzıp, ol jaratqan nárese, ideyalardı nızamsız túrde ózlestirip alıw, «óziniki» etip alıw bolıp esaplanadı.

1. Plagiat hám plagiathıq atamalarınń ózgesheligin aytıń.
2. Plagiathıq jaqsı kásip dep oylaysız ba?
3. Bul terminniń kelip shıqqan mánisi onıń tiykarǵı mánisine jaqın kele me?

Is-hárekettiń isleniwine qarsılaslıq mánide aytılatuǵın pısıqlawıshqa **qarsılas pısıqlawısh** delinedi. Qarsılas pısıqlawısh **ne qılsa da? ne qılǵan menen? ne qılǵanına qaramastan?** hám t.b. sorawlarǵa juwap beredi. Qarsılas pısıqlawısh tómendegi sóz hám sóz dizbeklerinen boladı:

1. Shárt meyilge **da/de** janapayınıń dizbeklesiwinen boladı. Mısalı: *Ol jatsa da (ne qılsa da?) uyqılay almadı (Ó. A.). Ol ketse de (ne qılsa da?) uzaq tura almadı (Ó. A.).*

2. Hal feyil hám hal feyildiń basqarıwındaǵı sózlerdiń dizbeginen boladı. Mısalı: *Ol esitip turıp úndemedi (G. I.). Ol bile tura aytpadı (T. Q.).*

3. **-ǵan/-gen** qosımtalı kelbetlik feyil hám kelbetlik feylli toplamlarǵa tirkewish hám janapaylıq xızmettegi kómekshi sózlerdiń dizbeklesiwinen boladı. Mısalı: *Ol kózin ashqan menen dógeregini ońlap kóre almadı. Olar kóp bolǵanına qaramay tım-tıraqay qashtı (Á. T.).*

Tapsırma 2.3.

1. Plagiat sózin ózimizdiń qaysı ápiwayı sózimiz benen atasaq boladı eken?
2. Plagiatlıq háreketlerin qashan bolsa da islep kórgensiz be?

Plagiat sózin «kóshirip alıwshılıq» hám bul qılmısqa jol qoyǵan insandı – plagiatordı kóshirip alıwshı dese de boladı. Olar basqa birewdiń aqlı, talantı, miyneti nátiyjesin (ilimiy ideyalar, joybarlar, kórkem tekstler, muzıkalı shıǵarmalar, háykeller, proektler, baǵdarlamalar hám t.b.) ózlestirip, olardı óziniń atınan keń jámiyetshilikke tanıtadı.

Plagiatlıq – intellektual durıs emes háreket bolıp, aqıbeti jaman jaǵdaylarǵa alıp keledi.

Plagiattıń bazı kórinisleri bizge belgili. Máselen, birewdiń jazǵan shıǵarma jumısın ózińizdiń atıńızdan tapsırсаñız – bul, álbette, plagiatlıq. Kitap yaki maqaladan nusqasın sol turısına kóshirip alıp, oǵan atribut yamasa (*) belgilerin kirgizbeseñiz, bul tuwrıdan-tuwrı plagiatlıq boladı. Eger siz shıǵarma jazıw ushın birewge pul berip jazdırıp, bul shıǵarmanı ózińizdiki dep tapsırсаñız da, bul háreketińiz de plagiatizm boladı.

Perifrazalıq plagiat – birewdiń shıǵarması yamasa miynetiniń ishine birneshe ózgeris kirgiziw, keyin onı ózińizdiń atıńızdan shıǵarıw.

Tapsırma 2.4.

1. Plagiatlıqtıń aqıbeti nelerge alıp keliwi múmkin?
2. Basqa birewdiń miynetinen qalay paydalanıwımız kerek eken?
3. Plagiatlıqtıń qanday kórinisleri bar eken?

Eliklew – kóshirip alıw emes, úyreniw, izleniwdiń bir basqıshı. Biraq bul dawam ete berse plagiatlıqqa alıp keliwi múmkin. Bunday dóretiwshiler ózliginen hesh nársе jarata almay qaladı. Dım bolmaǵanda ustazınıń shıǵarmasınıń nusqasın dóretiwі múmkin.

Tapsırma 2.5.

1. Siz ilimiy yamasa ádebiy dóretiwshilik barısında kimgedur elikleǵen waqtıńız bolǵan ba?
2. Bul eliklewińiz plagiatlıqqa shekem kóterilgeni joq pa?
3. Dóretiwshi insan sıpatında adam óz stilin jaratıw kerek dep oylaysız ba yamasa eliklew menen dóretiwshilik qılsa da bola ma?

Plagiatlıqtıń tiykarında ne turadı? Ózi ılayıq bolmaǵan «abıray»ǵa erisiwge umtılıw – plagiatlıqtıń tiykarın quraydı.

Belgili túrk jazıwshısı Aziz Nesin «Romanımdı qalay shıǵardım?» atamasındaǵı satiralıq gúrrińinde plagiatlıqtıń basqasha túri haqqında jazadı. Gúrrińniń qaharmanı romanın qaysı baspaǵa alıp barsa da, bir túrdegi juwap aladı: «Original shıǵarmalardı xalqımız onsha unatpaydı». «Biz tek awdarma romanlardı ǵana basıp shıǵaramız». Aqırı, ol óz romanına avtor sıpatında «amerikalı avtor»dı oylap tabadı. Óz romanındaǵı túrkshe atlardı amerikalı atlar menen almasdırıp shıǵadı. Amerika geografıyalıq kartasın úyrenip, kitaptaǵı jer atamaların da ózǵertedi. Soń onı awdarma sıpatında baspaǵa

aparıp beredi. Baspa onı basıp shıgaradı: «Francuz, nemis, inglis, italyan hám basqa shet elli jazıwshılardıń gúrrińlerin alıp, olardaǵı Djonsonlardı Ahmetlerge, Martalardı Patiymalarǵa almastırıp, soń kitaptıń muqabasına óz ismi-familiyasın jazıp jurnallarǵa tapsırıp atırǵan meniń kásiplerim az dep oylaysız ba? (Aziz Nesin, T., 1988, 34 b)

Plagiatlıq, qay jerde bolsa da – ilimde, kórkem ádebiyatta, bilimlendiriw tarawında – juqpalı kesellik sıyaqlı adamlarǵa zıyan keltiredi.

(internet materialı Bozor Ilyos al-AMIN)

Tapsırma 2.6.

1. Bul tekstte beriliwinshe, Aziz Nesin dóretpesin ózi dóretti me yamasa plagiatlıqqa jol qoydı ma?

2. Plagiatlıq jámiyetimizdiń rawajlanıwına qanday tásir kórsetedi dep oylaysız?

3. İnsan jashlıǵında plagiatlıq qılsa bola beredi dep oylaysız ba yamasa ulıwma bul isti qılmawı kerek pe?

Is-hárekettiń isleniw maqsetin bildiretuǵın pısıqlawıshqa **maqset pısıqlawısh** delinedi. Maqset pısıqlawısh **nege? ne maqset penen? qanday maqset penen? ne ushın?** hám t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Maqset pısıqlawısh tómenдеги sózler arqalı bildiriledi:

1. Maqset pısıqlawısh **arnap, ádeyi, jorta, jortaǵa, bilqastan, qasaqana, jay, jaysha** hám t.b. maqsetráwıshleri arqalı bildiriledi: 1. *Gúljanniń keliwine arnap awqat asıldı (Ó. A.).* 2. *Jigit oǵan jorta kewil awdarmadı (T. Q.).* 3. *Ózim bilqastan sóylesiwge keldim (J. A.).*

2. Barıs, orın seplik qosımtalı hám tirkewishli atawıshlardan, atawısh feyil hám sol feyillerdiń basqarıwındaǵı sózlerdiń dizbeginen boladı. Mısalı: 1. *Mine, tap usı másele boyınsha Murat Qámekbayǵa oylasıwǵa barǵan edi (J. A.).*

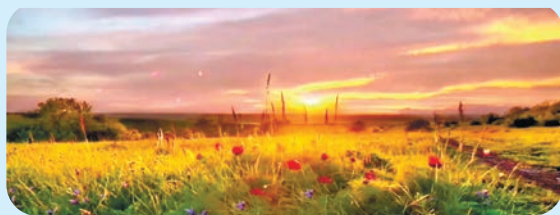
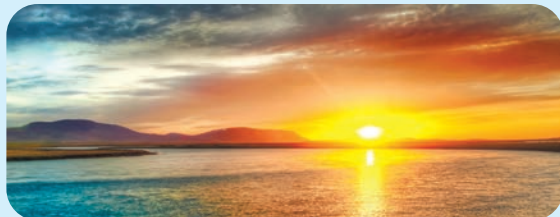
3. Atawısh sózlerge hám atawısh feyilden keyin **maqsetinde, maqseti menen, niyetinde, niyet penen** sózleriniń dizbeklesiwı arqalı bildiriledi.

Mısalı: 1. *Bul isti tezletiw maqsetinde balıq zavodına Tájekeńniń ózi ketti.*

2. *Qurbaniyaz ornınan turıp doslıq niyet penen qolın qısıb qoydı.*

Tapsırma 2.7. Tómenдеги súwretler tiykarında «Tań atıp kiyatır!» temasında kishi kólemlı kórkem tekst jazıń. Tekstti ózligińizden heshqanday plagiatlıqqa jol qoymastan dóretiwge háreket etiń. Tekstte pısıqlawısh túrlerinen ónimli paydalanıń.

3-SABAQ

USÍNÍSNAMA QALAY JAZÍLADÍ?

Usínisnama – qanday da bir shaxstı belgili bir orıńǵa, lawazımǵa yamasa túrli shólkemlerge aǵza bolıw ushın usınıs etiw maqsetinde dúziletuǵın rásmiy hújjet.

Ol adminstraciya yamasa ayırım shaxslar tárepinen beriliwi múmkin. Usínisnama tekstinde usınıs etilip atırǵan shaxstıń ózgeshelikleri – qánige sıpatındaǵı tájiriybesi, shańaraqlıǵı, minez-qulıq ózgesheligi hám iskerligine baha beriledi, ol usınıs etilip atırǵan lawazım yamasa shólkemge aǵza bolıwǵa múnásip ekenligi boyınsha isenim bildiriledi.

Usínisnama ayırım ózgeshelikleri boyınsha minezlemege uqsaydı. Olar arasındaǵı tiykarǵı ózgeshelik sonda, minezlemelerde shaxstıń barlıq unamlı, unamsız qásiyetleri kórsetiledi. Usínisnamada bolsa, onıń unamlı qásiyetleri kórsetiliwi menen birge, keyin ala onıń juwappershiligine júklenetuǵın wazıypanı orınlay alıwǵa isenim bildiriledi hám usınıs etiledi.

Túrli sıyılıqlarǵa usınıs etiw de usınıs formasında boladı.

Usínisnamanıń úlgisi:

Qaraqalpaqstan Respublikası «Jaslar awqamı» shólkemine aǵzalıq ushın

USÍNÍSNAMA

Men, Dániyarov Abbazdı 2011-jılda usı 3-sanlı mektep-internatınıń 1-klasına kelgeninen berli bilemen. Ol házirgi waqıtta 6-klasta oqıydı. Oqıw barısında ol jaqsı minez-qulqı, pánlerge bolǵan tereń qızıǵıwshılıǵı menen kózge tústi. Ol jámiyetlik jumıslarda, mektep kóleminde ótkerilgen ádebiy keshelerge de belsene qatnasıp, keń jámiyetshilikke óziniń qosıqları menen tanılǵan.

A.Dániyarov tártibi, miynetkeshligi menen klaslasları hám oqıtıwshılar arasında abırayǵa iye, zıyalı shańaraqta tárbiyalanǵan.

Sol sebepli men Dániyarov Abbazdı «Jaslar awqamı» shólkeminiń «Jas qálemkeshler» dógeresine aǵzalıqqa usınıs etemen.

(qolı)

3-sanlı mektep-internatı direktorı

A.Nurillaev

2017-jil 12-oktyabr

Is-hárekettiń isleniw shártin bildiretuǵın pısıqlawıshqa **shárt pısıqlawısh** delinedi. Shárt pısıqlawısh **ne qılsa? ne qılsań? ne qılǵanda? qáytkende? ne qılmay? ne qılmaǵansha?** hám t.b. sorawlarǵa juwap beredi. Shárt pısıqlawısh tómendegi sózler arqalı bildiriledi:

1. Shárt meyil hám shárt meyildiń basqarıwındaǵı sózlerden boladı. Mısalı: 1. **Eńbek etseń emerseń** (Q.n.m.).

2. Orın seplik qosımtalı kelbetlik feyil hám kelbetlik feyilli toplamnan boladı. Mısalı: *Ol kuzovtıń erneginen asılıp bekkem uslamaǵanda jıǵılıp ketetuǵın edi* (J. S.). **Avtomatlastırǵanda** miynettiń sapası tıp tamırınan ózgeredi («E. Q.»).

3. -**ǵan/-gen** qosımtalı kelbetlik feyilge **jaǵdayda** sóziniń dizbeklesiwi arqalı bildiriledi. Mısalı: *Ol qatań ashıwlanǵan jaǵdayda kimdi bolsa da ayamaydı* (T.Q.).

4. Hal feyil hám hal feyilli toplamnan boladı. Mısalı: **Sáwir bolmay táwir bolmas** (Naqıl). **Mıńdı tanıǵansha birdiń atın bil** (Naqıl).

Tapsırma 3.1. Ózińizdiń sheberligińiz hám usınısnama jazıwdıń tártibi boyınsha joqarıdaǵı úlgidegi sıyaqlı bir usınısnama jazıń.

Tapsırma 3.2. Tómendegi tekstten pısıqlawıshlardı tabıń hám olardıń qaysı túrine kiretuǵınlıǵın aytıń.

Kún batar aldında Tóre qayshılınıń awılına ilestim. Imırt jabılıp, qas qaraya bergende Tóre qayshılınıń úyine kirip bardım. Úydegiler túr-túsime qarap, birqansha waqıt ań-tań boldı. Barlıǵı birdey boyıma, sın-sımbatıma kóz tasladı. Men ne qılarımdı bilmey qorlıǵım kelip, jılap jiberdim.

- Kel, qaraǵım, - dedi állen waqıttan keyin Perdesh apay.
- Haw, Jolmurzamısań, oy biyshara balam ay, - dedi Tóre aǵa.
- Qashan shıqtıń?
- Búgin azanda.
- Jayshılıq pa?
- Jayshılıq.
- Sonda hám?!
- Orazgúl jeńgem quwıp jiberdi, - dep taǵı da jılap qoya berdim.
- Usı balanı ońıstırmaǵanı nesi?! Ol ońbaydı.
- Ońbasın! Qoy awzınan shóp almaytuǵın bala...!

- Otir, qaraǵım, Jolmurza, - dep ǵamxorlıq penen sóylegen dawıstı esitkende, quwanǵannan tula boyım túrshigip ketti. Óytkeni, bunday jaqsı ǵamxorlıq sózdi Allaniyaz dayım ólgennen keyin, kópten berli esitken joq edim.

Aradan bir jil ótkennen keyin taǵı da internatqa kettim. Internattıń tálim-tárbiyasına kónligip úyrenip kettim. Ekinshi ret internattıń esiginen kirgen kúnnen baslap, baxıt besigine bólendim. Internattıń direktorı tárbiyashı Qasım Áwezov qanday da bir sebep penen meni ózine jaqınday kórdi, men onı sezdim, oqıw bólimi, muǵallimler basqa balalarday-aq meni de kiyindirdi, juwındırdı, oqıttı, tárbiya berdi, tálim-tártipti úyretti. Hár kúnim bir-birinen qızıqlı, bir-birinen tatlı bolıp óte berdi.

(J.Aymurzaev)

XI BÓLIM. JÍL DAWAMÍDA ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

1-TEMA. TEKST ÚSTINDE ISLEYMIZ

1-SABAQ

Tapsırma 1.1. Súwretten paydalanıp, internetten paydalanıw mádeniyati haqqında sáwbetlesin.

Tapsırma 1.2. Berilgen tekstten almasıqlardı tabın hám jazın. Olardıń qosımtalar jalǵanıwı menen ózgerislerin aytıp berin.

Bir kúni Rzambettiń jaqın jora-joldasları qıdırıp keldi. Dasturqan átirapında áńgime, gúrriń qızıp ketti. Aylanıp oynap, quwanıp júrgen Azamat dasturqanǵa qoyılǵan qaǵazlı konfetten qayta-qayta qol sozıp ala berdi. Heshkim qolın qaqqadı. Aqırı, ol ele bala ǵoy. Qoy degendi túsine qoymaydı. Rzambet qonaqlarǵa: – Bizin balanı kórđiniz be? Bul eń jaqsı qılıqlarınin biri. Dasturqanǵa qaǵazlı konfet qoysañ bir maydanda tek qaǵazların kóreseń, – dep balasın qaytama marapatlap qoyǵan boldı. Rzambettiń bir dıqqatı qonaqlarında bolsa, bir dıqqatı balasınıń háreketlerinde edi. Jáne qalǵan konfetlerge qol sozıp atırǵan Azamatqa Rzambet: – Qoyaǵoysañ-o, balam, shire qısıp qalar, – dep hár kúngi ayaq penen túrtip oynaytuǵın ádetin qollanǵısı kelip ketti de, Azamattin jelke tamanına bas barmaǵı menen túrtip jiberdi. Silq ete qalǵan balasına ol, bul da bir qılıqlarınin biri ǵoy degen oy menen, – erketayım, túrli-túrli qılıq shıǵarasañ-aw, – dedi. Usı waqıyanin keynin Rzambet eslegisi de kelmeydi. Ishin órteydi. Júykesin sızlatadı. Taqıldap júrgen balası bir maydanda sóyley almaytuǵın saqawǵa aylandı. Doktorma-doktor gezgenleri bolsa júregine tusedi. Bir qaltıs háreketim menen balamdı mayıp qılıp aldım ǵoy.

Qanday jigít bolatuǵın ediń-ya sen, dep tilsiz, bası qaltırap, jası minip qartayıp baratırǵan Azamatına qarap, ah shegedi. Erkeletpey men óleyin. Shappat berip urǵanımda bunday bolmaspedin. Ayaǵım nege shorta sınbadı. Seni túrtip oynaǵan barmaqlarım kesilse bolmas pa ediń?! Saqaw tilińe tek men túsinem. Ne aytıp atırǵanıńdı da men bilemen.

– Nege meniń tilim joq?! Nege meni heshkim túsineydi?! Men nege basqalarday emespen?! – dep shija-pıja bolıp atırǵandaysañ. Házirshe qasıńda men barman. Mennen keyin halin ne keshedi, balam. Saǵan kim ǵamxor bola aladı. Inilerińniń on

eki múshesi saw, párwayına da keltirmeydi. Seniń usınday halatqa túsiwińe sebepshi bolǵan ákeń dozaqta kúysin, balam, dozaqta kúysin! Ózin-ózi ǵarǵaytuǵın ádetke shalıńǵan Rzambettiń ǵarrılıǵı usılay ótip atır. Dasturqanda qaǵazlı konfetke qarawǵa sirá taqat ete almaydı. Aldıma qaǵazlı konfet qoymań, ballarım. Onı kórgen kózlerim shıqsın, deydi azarlanıp. Qasında otırǵan Azamatı oǵan inıranıp bir nárselerdi aytıp atırǵanday boladı.

(Abatǵúl Tájimuratova)

Tapsırma 1.3. Tómendegi berilgen tekstlerdi oqıń hám qızıl menen jazılǵan sózlerdiń mánisin aytıp beriń.

Bir kúni eki **gereń** ushırasıp qalıptı. Amanlıq-esenlikten keyin birinshisi:

– Mınaw júrgen qoylar anaw bir jılları **mańıraytuǵın** edi, házir awzın ashadı da qoyadı, bul neniń qásiyeti eken-á? – dep soraptı. Sonda ekinshi gereń turıp:

– Meniń uzın qulaq eshegimniń minezi júdá qızıq, – deпти eshegine qarap, kóp **aqıratuǵın edi**, janiwar. Bir-eki jıl boldı, aqırǵandı qoyıp, **esnegendi shıǵardı**.

(Gazetadan)

Tapsırma 1.4. Tómendegi berilgen tekstti oqıń hám oqıw dawamında ótilgen qaysı temaǵa durıs keletuǵınlıǵın aytıń.

Shayır bir awıldıń ortası menen kiyatır eken, úlken otawda inıldap qosıq aytıp otırǵan qızlardıń hawazın esitipti de gılt toqtaptı. Ishtegi qızlar shayırdıń qosıǵın ózlerine unaǵan bir namaǵa salıp aytıp atır eken. Bul shayırdı unap, dıqqat penen tınlaptı. Abaylasa, olar qosıqtıń biraz qatarların túsirip, buzıp, aytıp atır eken.

Shayır olar otırǵan xanaǵa kiripti hám bara sala gilemniń sabaqların olay-bulay tartıp, naǵıslardı aljastırıwǵa háreket etipti.

«– Haw, haw, bul ne ońbaǵanlıq!» – desip qızlar órre turıp shayırdı baqırıptı.

«– Sizlerdiń gilemińiz sekili uzaq oy, awır miynet penen, biraq sizlerdey jámlesip emes, jekkelikte toqılǵan meniń qosıǵımdı nege buzıp aytıp atırsız?» – deпти shayır.

Qızlar bul shayırdı tanıp, keshirim soraptı.

(«Qaraqalpaqnama»)

A) Nızam shıǵarıwshı organlar

B) Ashıq aspan astındaǵı muzey

C) Jazıwshı bolıw ańsat pa?

D) Avtorlıq huqıqı

Tapsırma 1.5. Súwretler tiykarında «Kóshiriw – jaman illet» temasında tekst dúziń.

Tapsırma 1.6. Tómendegi berilgen tekstti oqıń hám oqıw dawamında ótilgen qaysı temaǵa durıs keletuǵınlıǵın aytıń.

Kúlmeytuǵın quwaqı joldas Ótemuratov teatr saxnasında 7000 márteden ziyatıraq kórinip, júzge jaqın obraz, «Tikenek» radiojurnalında 1500 den aslam teleminiaturalarda yarım mıńǵa shamas obrazǵa kirip, adamlardıń kúldirgishin qıtıqlaǵanı hám qattı kúlki nátiyjesinde isheklerin awırtqanı ushın ádebiyat kodeksiniń dus kelgen punkti menen ayıpker dep tabılsın.

Oǵan eń qatal jaza – jáne yarım ásir quwnaqlıqta, hasa uslamay ómir súriw májbúriy túrde minnetlensin.

Jazanı ótew dáwirinde ayıpkerge Sochi, Yalta, Kislovodsk, Gagra kurortlarına tabılsa jılına bir márte, tabılmasa eki mártebe mutlay jollamalar berip barılsın.

Húkimniń orınlanıwın turaqlı túrde qadaǵalap barıw, xojalıq baslıǵınıń birinshi orınbasarı Úbbiniyazova Orıngúlge tapsırılısın.

Húkim ústinen shaǵımǵa orın joq!

Húkim meniki.

(M.Nizanov)

A) Jazıwshı bolıw ańsat pa?

B) Rásmiy hám kórkem is qaǵazı

C) Til hám kewil

D) Avtorlıq huqıqı

Tapsırma 1.7. Tómendegi berilgen tekstti oqıń hám oqıw dawamında ótilgen qaysı temaǵa durıs keletuǵınlıǵın aytıń.

Umitpasam, 1990-jıllardıń ortaları bolıwı kerek. Men «May awıl» da turatuǵın edim. Artist hám rejissyor Uzaqbay Shamuratov penen qońsıman. Uzaqbay ol waqıtları «Muxalles» ansamblinde sazende bolıp isleydi. Bir kúni ol Genjebay aǵa Tilewmuratovtıń bassılıǵında ansambl aǵzaların úyine miymanǵa shaqırdı. Qonaqlar menen birge otırıw ushın men de mirát etildim.

Otırıs júdá qızıqlı boldı. Gá saz, gá sáwbet degendey, Genjebay aǵa kóp namalardıń dóreliw tariyxın aytıp berdi. Shákirtleri qosıq aytqanda, olardıń qáte-kemshiliklerin dúzetip oırdı.

- A) Kásibim – maqtanishim
- B) Maqsetli qárejetler
- C) Jazıwshı bolıw ańsat pa?
- D) Memuarlıq shıǵarmalar qanday boladı?

Tapsırma 1.8. Kórsetilgen hújjetlerdiń kúndelikli turmısta qay jerde qollanıwın túsindirıń.

Kórkem ómirbayan

Rásmiy ómirbayan

Minezleme

Daǵaza

Tapsırma 1.9. Is qaǵazlardıń ózlerińiz qálegen birewin tańlań hám ózlerińiz dóretiwshiliginiń tiykarında jazıń. Onı klaslaslarıńız benen talqılań.

2-SABAQ

Tapsırma 2.1. Tekstti túsiniw oqıń. Jıl dawamında úyrenilgen bilimlerińizden paydalanıp, testlerdegi durıs juwaptı belgileń.

1) Hár jılı 1-oktyabr – Ustazlar hám oqıtıwshılar kúni múnásibeti menen Ellikqala rayonı orayı Bostan qalasındaǵı «Ustazǵa húrmet» eskertkishine keń jámiyetshilik zıyarat etip gúller qoyadı. Muǵallım hayal húrmetine ornatılǵan bul eskertkish pútkil Ózbekstan boyınsha tek bir jerde ǵana (dúnyada sanawlı bolsa kerek), yaǵnıy Bostan qalasında bar bolıp, onı jaratılıw tariyxı oǵada tásirli.

1. Joqarıdaǵı eki gápte qaysı almasıq túrleri berilgen?

- A) betlik, siltew, bolımsızlıq, jámlew
- B) belgilew, betlik, jámlew, belgisizlik
- C) betlik, belgilew, siltew, jámlew
- D) belgisizlik, betlik, bolımsızlıq, jámlew

2) 2001-jılı Ellikqalada marhum qosıqshı Atajan Xudoyshukurovtıń dóretiwshiligine baǵıshlangan úlken ilaj ótkeriledi. Oǵan Abdulla Oripov, Erkin Bohidov, Aman Matchan, Usman Ázim, Muhammed Yusuf, Matnazar Abdulhákim, Ashıq Erkin sıyaqlı belgili dóretiwshiler keledi. Shayırlar izbe-iz gózzal qosıqları menen ilajǵa jıynalǵanlardı yoshlandıradı. Bir waqıtta qosıq oqıw náwbeti xorezmli shayır Matnazar Abdulhákimge jetip keledi.

2. Bul gáplerde atlıqtıń mánilik túrлерinen qaysı biri ónimli qollanılgan?

- A) qıyalıy atlıq
- B) betlik emes atlıq
- C) menshikli atlıq
- D) ǵalabalıq atlıq

Tapsırma 2.2. Tekstti oqıń. Berilgen tapsırma tiykarında berilgen sorawlarǵa juwaplardı dápterinińge jazıń.

1) Shayır minberge shıǵıp azı-kem oylanıp turadı da: «Birinshi muǵallimime arnalǵan qosıǵımdı aytıp bereyin» deydi.

Ol «Sabaqtan soń» atlı qosıǵın oqıǵan payıtta, zalda jılamaǵan birde-bir adam qalmaydı. Qosıqtıń tásirinen hámmeniń júregi lárzege keledi.

Qosıqtaǵı waqıya alıs awıllardıń birinde bolǵan hám onıń qısqasha mazmunı tómendegishe:

Joqarıdaǵı gáplerden dórendi sózlerdi anıqlań. Olardıń qaysı sóz shaqapların jasap turǵanlıǵın jazıń.

2) Bir muǵallım hayal uzaq qır asıp, mektepke qatnap, balalarǵa sabaq óter eken. Bir kúni ol oqıwshılarǵa shıǵarma jazdırtadı. Pútkil klastan 7 oqıwshı shıǵarma jazbay qaladı. Muǵallım olarǵa ashıwlanıp: «erteń, álbette, jazıp keliń, búginshe sizlerge keshirim beremen», dep keyiydi. Qalǵan oqıwshılardıń dápterlerin jıynap alıp, qoltıǵına qısıp úyine qaytpaqshı boladı. Qarasa, kún kesh bolıp qalıptı. Hár kúni kelip alıp ketetuǵın eri sol kúni kelmeydi. Kásiplerleri: «búginshe biziń úyde qala beriń, qarańǵı túsip ketti» dep qıstasa da, ol jolǵa shıǵadı. Jolda ketip baratırıp, basına túrli oylar keledi: «nege kúyewim kelmedi ya? Kewili suwıdımeken», dep qayǵıǵa tústi. «Yaki balam awırıp qaldımeken?» Muǵallım ananıń júregi onnan better eziledi.

Joqarıdaǵı abzactan qospa sózler hám olardıń túrlerin tawıp jazıń.

3) Ne bolsa da úyge **tezirek** jetip alayın dep, oy ma, shuqır ma, qır ma qaramastan asıǵıp júrip barar edi.

Bir waqıtta izine bir qara **ilesip** kiyatırǵanday seziledi. Jalt qarap **júregi tas tóbesine shıǵadı**. Izine ash qasqır túsken eken!

Yadına qasqırdıń **ottan qorqatuǵını** keledi de, **qoltıqlap** kiyatırǵan dápterlerin **jaǵa baslaydı**. Dápterdi jaqqanda qasqır da **toqtaydı**. Ózi de júregin basıp aladı.

Awılǵa jetiwge shamalasqanda **muǵallimde** dápter tawsıladı, qasqırda da **taqat** tawsıladı...

Bul abzactaǵı qızıl menen berilgen sózlerdi sinonimleri menen almastırıp qayta jazıń. Usı qızıl menen berilgen sózlerdiń qaysı gáp aǵzasınıń xızmetinde kelgenligin aytıń.

4) Eger sol kúni 7 oqıwshı shıǵarmanı jazıp tapsırǵanda edi, muǵallım aman qalarmedi.

Ertesine muǵallımniń namazına jıynalǵan xalıq egilip jılaydı, hámmeden better 7 oqıwshı ókirip jılaydı, sol 7 oqıwshınıń ishinde qosıqtaǵı lirikalıq qaharman da zar eńiredi.

Ilajda oqilgan usi qosiqdan sol waqitdagi rayon hakiimi Nematulla Xudaybergenov ta o'gada tasirlenedi ham sol waqitta mu'allimge estelik ornatiw ideyasini ortaga taslaydi.

Solay etip, 2003-jilda «Ustazga hurmet» esteligi dunyaga kelgen eken.

(E.Qanaatov)

Bul abzacta seslerdin tusip qaliw yamasa artiw qubilislari qaysi sozlerde ushirasadi? Birinshi gapni sintaksislik jaqtan gap agzalarina tallaw islen.

Tapsirma 2.3. Teksti oqin. Berilgen tapsirma tiykarinda sorawlarğa juwap berin.

... Apam uzunina tusip, solq-solq jilap atir eken. Juzleri – aygiz-aygiz, qabaqi – isik. Meni kordi de «Ah, Muratjan» dep saz dawisqa salip jilap qoya berdi. Ne qilarimdi bilmey, qatti albirap qaldim. Apamnin bunday etip jilaganin burin korsedi, sirá!

– Ne boldi, apa, aytsa? – dep atirman gamxorsip.

– Kempir apain kóz jumipti...

Juregim eljirep, jilagin kelip ketti. Kóz aldında apama uqsap manlayindagi ajimleri toqinday terbetilgen aq jawliqli kempir apamnin sol bir kelbeti eleslep ketti...

1. Abzactagi gaplerden atawish tiykarli ham feyil tiykarli qospa feyiller qaysilar ekenligin aytin.

2. Qizil menen berilgen sozler qaysi soz shaqabina kiredi?

3. Qizil menen berilgen sozler qaysi gap agzasinin xizmetini atqarip kelgen?

Ana, anaw onin uy aldindagi pitpey qalghan basquri...

Shorship kettim. Oh, qanday aqmaq bolganbiz-ay!? Biraq, usi waqiyaga muna bizler gunalni ma edik? Yamasa...

...Waqti-waqti kempir apam uyge kelip ketip turatugin edi. Uyge kelse, albette, qarap otmaydi. Apamnin qoli tiymey atirgan jumislarin islep, korpe-toseklerin sirip berip ketetugin edi.

Bizler kempir apamizdi sonday jaqsi korgenlikten, kelgen sayin kelesse der edik. Al, qaytpaqshi bolsa:

– Ketpese, apa, ketpese? – dep etegine oralip tapjiltpay turip alamiz.

4. Joqaridagi gaplerde qanday almasiq turleri ushirasadi?

BASQUR – qara uydin ishinen aylantirip orap qoyatugin, enli etip nagislap toqilgan zat. Aq basqur, qizil basqur – basqurdin turleri.

5. Seplenip kelgen almasıqlar qaysı seplikte tur?

6. Qanday fonetikalıq ózgerislerge ushıraǵan?

Jaz keldi. Apam jil qusınday jılǵaǵı keletuǵın waqtında kelip jetti. Úkem ekewimizdiń quwanışımızda shek bolǵan joq. Biraq bizlerdiń bul quwanışımız kópke barmay-aq tús kórgendey tarqalıp ketti. Nege ekenin bilmeymen, qápelimde kempir apam úyine ketti de qaldı. Keterinde állekimge ókpelegendey bir nárselerdi aytıp, jawlıǵınıń ushı menen kózlerin súrtip atırǵanı ǵana yadımda bar.

Men apamniń bul kóz jas tóǵıp qamsıǵıwınıń sıyrıń soń túsindim. Úlken adamlar da geyde baladay ókpeshil boladı eken...

7. Joqarıdaǵı gáplerde feyildiń ótken máhál formaları bar ma? Olar qalay bildirilgen?

Sol kúni ol onlaǵan adım aralıqtıń arqasınan eki, qublasınan eki **qazıq** qaǵıp, olarǵa domalaq kórik kesektey awırıq jip toplarǵa oralǵan hár qıylı reńdegi sabaqlardan iyirilip toqılǵan basqur jiplerin kerip tartıp, sol aralıqlarda jelige baylanǵan qulınlarday órden-ıqqa shapqılap, jelip-jortıp, qılısh-tayaqların tınımsız qıymılatıp, **páyik bolıp** basqur toqıwǵa kirisip ketipti. Óz óneriniń qızıǵına berilip ketkeni sonshellı, «balam, hesh jaqqa ketpey tura tur» dep Asandı da qasınan **bir eli** jazdırmaptı. Aq, sarı, kók, jasil, qızıl reń jiplerdi qazıqtıń ana bası menen mına basına aylandırıp orap juwıra beriw Asannıń da janına tiyip ketipti. Onıń ústine, kóshede oynap atırǵan balalarǵa qosılmaqshı bolıp **ańsarı da awıp turǵan** qusaydı...

8. Joqarıdaǵı abzacta qızıl menen berilgen sózler qanday mánilerde kelgen?

– Balam, úyge barıp bir shaynek shay alıp kel, – deпти usı waqıtları kempir apam azmaz dem alǵısı kelip.

– Sen, kempir, óziń qalay-qalaysañ!? Bárha meni hár jaqqa jumsaǵıń keledi de turadı. Úyińe qaytsesh, búyerde júre bergenshe! – deпти sonda geјirligi tutqan Asan da túyeden postın taslaǵanday etip.

9. Joqarıdaǵı gáplerde qaysı kómekshi sóz berilgen?

Apamdaǵı «balalıq» qılıq, áne, tap usı sózdi esitkennen keyin baslanıptı.

Bul waqıtları men de mektepten úyge jańa kirip kelip edim. Kempir apam túsi ózgeriwi **menen** úyge kirip kelip, kósilip jatıp aldı. Hátte, áste-áste solqıldap jılap atırǵanın da bayqadım.

Tañ atqanda, qanshama jalınsaq ta, jolǵa rawana boldı. Bilmepiz, bul onıń biziń úyge eń sońǵı keliwi eken...

10. Bul gáplerdegi tirkewishler ózi qatnaslı sóz benen birge qanday mánilerdi bildirip kelgen?

Asan da, men de oqıwshımız. Oqıwdı tamamlap, jazǵı demalisqa shıqtıq.

Mine, usı házir kanikul qushağındamız. Ağam da, apam da úyde. Tek te kewlimiz állenege qarar tappay júripti. Ol da bolsa – úyimizge hár dayım qıdırıp kele beretuğın qádimgi kempir apamızdıń joqlıǵı...

Asan kempir apamnıń bayaǵı zeynine tiygenine endi ókingen qusaydı. Ol mennen de beter jolǵa uzaq tigilip qaraydı. «Kempir apam qashan keledi?» Aytsa, apa – dep otırıp alıp oyǵa shúmedi.

Átteń, átteń, sol waqıtta ol úyge kirip keler me edi?!

(K.Allambergenov)

11. Joqarıdaǵı gáplerde da, de kómekshi sózleri qay jerde dáneker, qay jerde janapay xızmetinde kelgen?

12. Qızıl menen berilgen sóz qaysı sóz shaqabına kiredi?

Tapsırma 2.4. Tekstten túbir menen qosımta, sóz benen sóz aralıǵındaǵı seslerdiń bir-birine tásirini nátiyjesinde payda bolatuğın ilgerili hám keyinli tásirge ushıraǵan sózlerdi tabıń.

3-SABAQ

Tapsırma 3.1. Súwretlerdegi qoyanlardı táriyiplep beriń. Olardıń kórinisinde qanday ayırmashılıq bar?

Tapsırma 3.2. Berilgen tekstti oqıń. «Salpan qulaq» degende neni túsinetuǵınıńızdı aytıń hám berilgen sorawlarǵa juwap jazıń.

Biyshara salpań qulaq

Bul waqıya bayaǵıda men sizge aytıp bergen, jalǵız ketip baratırıp, **qorqınıshlı** hám ájeptáwir adamǵa dus kelgen jolda bolıp ótken edi.

Sol waqıyadan soń aradan birneshe kún ótkennen keyin, basımnan keshirgen waqıyanı awıllaslarıma aytıp úlgerdim. Banktegi kásiplerim, jaqınlarım qatarı Qaraqız apam da, meniń qorqınıshlı báleden qáytıp qutılǵanımdı bildi. Olar maǵan endi

qural alip júr, dep másłáhát bere basladı. Men bolsam, ne menen qurallanaman? Pıshaq penen be?

1. Bul gáplerde shıǵısı boyınsha qanday tirkewish túrleri qollanılǵan?
2. Bul tirkewishler ózi qatnaslı sóz benen qanday mánini ańlatıp kelgen?

Temirshilik penen shuǵıllanatuǵın bir tuwısqanıımız maǵan arnap pıshaq dúzete basladı. Men onı kózden ótkizip turar edim. Ol ustaxanasınıń bir múyeshinde jatqan ápiwayı bir temirdi aldı da, onı qıp-qızıl shoq bolaman **degenshe** janıp turǵan temirde qızdırıp tapladı. Jasalıp atırǵan bul qásiyetli qanjar meni bul dunyadaǵı bárshe bále-qádalardan saqlap qalatuǵınday onıń átirapında aylanıp júremen. Temir bólegi **birneshe márte** balǵalanıp, qızdırıldı. Usta dáslep qanjardıń júz betin jasadı. Sabın dúzetiw bunnan da beter awır keldi. **Qullası**, men qanjarlı boldım. Biraq, ol Qaraqız apam da bunı bayqap, **taǵıp júriwimdi** qollamadı. Biraq men mudamı onı qasımda alıp júrgim keler edi, kúni-túni qanjarımnan ajralıp qalǵım kelmes, onda qanday da bir sır bar sıyaqlı edi. **Kóshede júrgenimde** adamlar onı kórip turatuǵın qılıp, taǵıp júriwdi qáler edim. Aqılıma negedur awıllaslarım **belime asılǵan** qanjarımdı kórip: «He-e, bul bala mańlay terimizdi tógip tapqan pulımızdı jaqsı qorǵaydı eken-dá» dep oylasa kerek, degen ballarǵa tán pikir kelgen edi.

Alıp júriwge qolaysız, **qanday** etip belime taqpayın, kelistire almayman, qaytama júzi qolıma, belime tiyip ketip, meni dushpannan qorǵawı bılay tursın, ózimdi tilip ketetuǵın sıyaqlı qolaysız edi.

Sonnan keyin men qanjardı aqsha qaltama salıp qoyatuǵın boldım.

Házir sol is-háreketlerimdi eslep, tosattan dushpan hújim etip qalsa, qanjarımdı alıp, oǵan qarsı qalayınsha gúresetuǵınımdı oylaǵanlarımdı eslep kúلكim keledi. Dáslep qaltanıń awzındaǵı bawdı sheship, awzın ashıp, onnan keyin qanjardı alıw kerek edi. Sol sebepli men qanjardı qasımda ózime júk qılıp alıp júrdim.

3. Gáplerde qanday dánekerler qollanılǵan?
4. Qızıl menen berilgen sózler qaysı sóz shaqabına kiredi?
5. Qızıl menen berilgen sózler qaysı gáp aǵzasınıń xızmetin atqarıp tur?
6. Qaharmanımızdıń kásibi qanday kásip dep oylaysız?

Sol biytanı adam menen bolǵan waqıyadan keyin jıynalǵan salıqtı qońsı awıladaǵı pochta bólimine tapsırıw haqqında kórsetpe keldi. Solay etip, Grozniyǵa qatnaytuǵın boldım. Grozniy bolsa, bizge Kirovkaday uzaq emes. Bul jerdegi xalıqtıń kópshiligi orıslar bolıp, pochxada tek te orıs hayallar isleytuǵın edi.

Jaz kúnleriniń birinde **ádetime bola** qaltanı aqshaǵa toltırıp, baylanıs bólimine jónedim. Ádettegidey, **temir jol boylap**, Maymaqtı gózlep ketip baratırman. Jazdıń

kewildi kóteretuđın hawasınan más bolıp ózimshe erkin nápes alıp, attıń jılawın bos jiberip qoydım. Ol júriwge eringen sıyaqlı ayağın **zorǵa** basıp kiyatır.

Kúilmegende náresteniń jılađanına megzes bir dawıs qulađıma shalıńıp qaldı. Jańa tuwılǵan balanıń ingálađanına uqsas sestin sergek tartıp qaldım. **Hayran bolıp, átirapqa alaqlap** qaradım. Sheksiz sahrada adam áwladı kórinbeydi. Sonda bul náreste qaydan payda boldı?...

Diqqat penen qulaq túrsem, balanıń dawısı qalıń ósken shóptiń arasınan shıǵıp atırǵanday. Sol tárepke qaray ketken jalǵız ayaq jol da bar eken. Attan sekirip túsip, **dawıs shıqqan tárepke qaray** juwırdım.

7. Qızıl menen berilgen sózler pısıqlawıstıń mánisi boyınsha qaysı túrine kiredi?

8. Náresteniń dawısına uqsas dawıstı esitkende qaharman qayaqqa baratır edi?

Qamshı qolımda. Onıń menen shóplerdi eki tárepke ayırıp, júriw ushın ózime jol ashtım. Kózim túsken kórinisten aqlım hayran bolıp, **qatıp qaldım. Murnımnıń astında** qalay bolsa solay bir jılan kishkene qoyannıń balasın ayađınan baslap jutıp atırǵan edi. Ádette, jılanlar óz oljasınıń sestin shıǵarmay jutıp, soń **qarnında onıń mazasın tatadı.** Biyshara janiwar shıyqıldap, ózin ońǵa-solǵa urar, jan talasında bul **záhárli báleden** qutılıwǵa háreket eter edi.

9. Qızıl menen berilgen sózler qanday máni bildiredi?

10. Qaharmanıń esitken dawısı neniń dawısı eken?

Qamshı menen jılandı sabalay basladım. Jılan qamshıǵa shıdamay, qoyandı jazdırıp jiberdi de, iyreńlep, shóptiń arasına jılıp etip kirip ketti. Qoyan bolsa, qorqqanınan ornınan qozǵala almay, bir orında qatıp qalǵan edi. Oǵan rehimim keldi. Abaylap, qushağıma aldım. Jumsaq júnlerin sıypap, erkelettim.

Jol boyı onı álpeshlep, sılap-sıypap, úydegilerge bul tańqalarlıq waqıyanı aytıp beriwdi qálep keler edim.

Bul shınnan da hayran qalarlıq jağday edi. Onı jılanıń jutıp jiberiwine sál qaldı. Men bolsam, onı qorqınıshlı ólimnen qutqarıp qaldım. Qoyannıń náreste kibi shırqırağanına hayran bolıp, Grozniyǵa jetip keldim.

11. Tirkewishli kelgen sózler gáplerde qaysı ađzanıń xızmetin atqarıp kelgen?

12. Qaharmanımız qanday qaharmanlıq is kórsetti?

Pochtada meni hár sapargıday, arqa táreptegi bólmege ót dedi. Salıqtan jıynalğan aqshalar bul jerde jáne bir márte qaytadan sanalar edi. Pochtashı ekewimiz uzaq otırıp, pul sanadıq. Xızmetker hayal, ádettegishe, men sanağan pul qatlamların asıqpastan qabıl etip alar edi. Bir waqıtta tosattan bólmeni basına kóterip qıshqırıp jiberse bola ma! Ol tutqalaq tutqanday qaltırar, pullar bolsa jánjaqta shashılıp jatqan edi. Men de shorshıp kettim. Ornımnan turıp, sol tárepke qaradım da, waqıyanıń tórkinin túsindim. Meniń sol qutqarğan qoyanıń jerde tapılmay turar edi. Qoyanıń qalay etip sıpırılıp túskenin sezbeý qalıppan. Aqsha sanap otırıp, onıń sekirip túskenin bayqamağanman. Ol bolsa, órmelep barıp, qarsı aldım da otırğan orıs hayalınıń ayaǵına jabısqan eken. Bárshe qaǵaz pullar jerge tóselip jatar edi. Qoyandı uslap aldım da, pullardı jıynastırıp, qayta sanay basladım. Biraq kásiples hayaldıń qolları qalshıldap tınbas, awzına kelgenin qaytarmay aytıp, meni ğargár edi:

– Bul ne degen gáp! Adam bolmay, qara jerge kirip ket! Oynap júrgen bul balaǵa qanday qılıp sonsha puldı isenip tapsırıp qoyıptı, aqlıńa uǵras kelmeydi! Bul aqmaq bala bolsa, qoyan quwalaw menen áwere!

13. Almasıqlardıń bul gáplerde qaysı aǵza wazıypasında kelgenligin aytıń.

14. Xızmetker hayaldıń qorqıp ketiwine ne sebep boldı?

Qoyandı alıp, Qaraqız apamniń úyine keldim. Qoyan bizlerge úyrenip ketti. Biraq bir kúni onı joǵaltıp aldıq. Jumıstan kelsem, ájapam maǵan ayanıshlı kóz qarasta:

– Qoyanıń qashıp ketti. Onı iyt jep qoyǵanǵa qusaydı, – dedi.

– Qáytıp joǵaladı? – dep soradım men.

– Birden qońsı úydiń iytleri úriwin basladı. Bir nárseni quwalap baratır. Qarasam, seniń qoyanıń. Qońsınıń atızına ótip ketipti. Quwıp jete almadım. Qoyan qashıp qutıldı ma, yaki iytler jep qoydı ma, bilmeymen, – dedi ájem ayanıshlı pishinde bolǵan waqıya haqqında maǵan xabarlasıp.

Kóshege atılıp shıqtım. Ishim ashıp qoyandı qıdıra basladım. Úy átirapın, háwlini, qońsı-qobalardıń úy betin izledim. Taba almadım. Oǵırı qayǵırdım.

Bunnan keyin de, bul biyshara janiwar qoyanımdı kóp esledim. Ulım Eldar kishkene waqtında men oǵan óz basımnan ótken waqıyalardı ertektey etip aytıp berer edim. Ol bolsa, qoyan haqqındaǵı eske túsiriwimdi ayrıqsha bir dıqqat penen tıńlar, qayta-qayta esitkisi kelip, ústi-ústine aytqızar edi. Oǵan ayrıqsha pochtaǵı hayaldıń qorqıp baqırǵanı, onıń sanap atırǵan qaǵaz pullarınıń hawada ushıp júrgeni júdá unar edi. Ol bunnan ráhátlenip, qayǵırıp kúler edi...

(Sh.Aytmatov)

Tapsırma 3.3.

Haywanlardıń atların atań. Olardan qaysıları «Qızıl kitap» qa kirgizilgen dep oylaysız?

Tapsırma 3.4. «Jazgı demalista sayaxatqa qay jerge baraman?» temasında partalasıńız benen reje dúziń hám aytıp beriń. Kartadağı belgilerden paydalanıń.

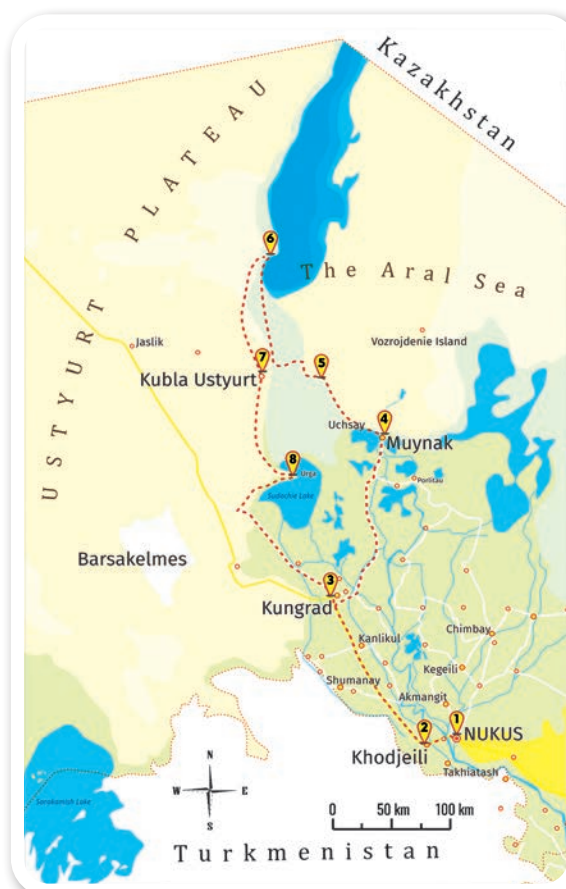
- Turistlik obyektler.

- Awqatlanıw orınları

- Turizm transportları

4-SABAQ

Tapsırma 4.1 Qosıqtı oqıń. Onda shayır ne demekshi bolǵanlıǵın óz sózińiz benen aytp berıń.

Bul jer ele zor boladı

Qattı aǵıslı ullı dárya,
Kók teńizge quyǵan jerde,
Qos basarda ata-baba,
Súyenip siyseri belge.

Kewlimiz de, arımız da,
Bır górektey xanalasqan.
Malımız da, janımız da,
Qanımız da aralasqan.

Jer ashıp kegeylerden,
Suw aparıp daqıl ekken.
«Kósew shanışsa kógergendey»,
Degen sózdi naqıl etken.

Diyqansılıq gúl jaynasa,
Teńizinde aw maylaǵan.
Sharwaları mal aydasa,
Shayırları sóz aydaǵan.

Usı jerde ónip-ósıp,
Qara shańaraq el bolǵanbız.
Awır miynetine kónip,
Islep qara ter bolǵanbız.

Miyнетin de, lázzetin de,
Basımızdan keshirgenbız.
Jeti reńli súwretin de,
Ruwxımızǵa kóshirgenbız.

Jaǵalasıp jaw kelse de,
Bul jerdı hesh bermegenbız.
Kim qay tilde sóylese de,
Tıl jatırqap kórmegenbız.

Tegin emes tuwǵan topıraq,
Bezalmaydı adam degen.
Tereń tamır urǵan daraq,
Watan degen, watan degen!

(I. Yusupov)

Tapsırma 4.2. Qosıq tekstinen almasıqlardı tabıń hám qaysı túri ekenligin anıqlań.

Tapsırma 4.3. Tómenде берілген qosıq qatarlarında qara menen berilgen sózlerdiń mánisin túsindirıń hám bul qaysı tarawǵa tiyisli ekenligin túsindirip berıń.

1. Jer ashıp kegeylerden,
Suw aparıp daqıl ekken.
«Kósew shanışsa kógergendey»,
Degen sózdi naqıl etken.

2. Tegin emes tuwǵan topıraq,
Bezalmaydı adam degen.
Tereń tamır urǵan daraq,
Watan degen, watan degen!

Tapsırma 4.4. Qosıq tekstinen paydalanıp, ondaqı atlıq sózlerdiń qaysı seplikte turǵanlıǵın anıqlap, kesteni toltırıń.

Ataw	Iyelik	Baris	Tabis	Shıǵıs	Orın

Tapsırma 4.5. Tekstti oqıń. Qanday irkilis belgileri qollanılǵanlıǵın aytıp berıń hám olardıń qoyılıw sebeplerin túsindirıń.

Tuwısqan etti

Bir kúni Alpamıs egin egejaq bolıp, atızına suw ashıptı. Dáslep suw kóptey edi, azǵana waqıttan soń suw azaya basladı.

– Haw, ne boldı eken? – dep barıp qarasa, oń jaqtaǵı qońsısı Ábdibay bunıń saǵasın baylap, óz atızına ashıp atırǵan eken.

– Haw, bul ne qılǵanıń, aljasıp ketpediń be? – dedi ashıwlanıp.

– Yaq. Meniń saǵam senikinen aldın, sol ushın men birinshi suwǵaraman. Saǵadaǵı suw isher, ayaqtaǵı uw isher degen ǵoy, aqırı!

– Biraq, saǵanı men birinshi ashtım ǵoy, demek, birinshi men suwǵaraman, – dedi Apamıs ta qaytpastan. Olar kóp aytıstı, izi jánjelge aylandı.

Tapsırma 4.6. Sorawlarǵa juwap berıń.

1. Qońsılar arasındaǵı jánjelge ne sebep boldı?
2. Kimdiki durıs dep oylaysız?

Bir-birin jeńe almay, bir-birine:

– Qáne endi suw bolmay qalsa, kórer edim awhalıńdı, – dep qolların siltep ketip qaldı. Erteńine atız betke barsa, salma kewip atır, bir urtlam suw joq. Kózlerine isenbey, qayta-qayta uwqalap kórdi.

– Bul ne bolǵanı? Jer juttı ma suwdı? Yamasa... – dep bolıp, eti túrshigip ketti ekewiniń de.

Haqıyqatında da, olardıń tilegi qabil bolǵanday, suwdan dárek bolmadı. Awıldıǵı egilgen eginler quwray basladı. Heshkimniń keypiyatı joq.

Tapsırma 4.7. Pikirlesıń.

Tekstte adamlardı qorqınışqa salǵan ne edi dep oylaysız? Olar ne ushın suwdıń joq bolıp qalǵanına qıynaldı? Pikir bildiriń.

Bir kúni Alpamıs qaladan qaytıp kiyatırса, joldıń saǵa betki jaǵında jiltıraǵan zatqa kózi tústi. Mashinasın dárhal solay burdı. Onıń izinen kiyatırǵan Ábdibay da:

– Haw, deni durıs pa mınanıń? Qayda baratır, ol jaqta ya jol bolmasa? – dep izinen júrdi. Olar bir talay jer júrip japtıń saǵasına kelip qarasa, áste aǵıp kiyatırǵan suwdı kóripti. Sonda Alpamıs quwanǵaninan «Suw kiyatır, suw! Qudayǵa shúkir! – dep baqırıp jiberipti. Onıń izinde kiyatırǵan Ábdibay da «Suw kiyatır!» dep Alpamıstı qushaqlap alǵanın bilmey qalıptı. Olar bir-birine qushaq ashıp, tuwısqanlarday qushaqlasıptı hám kózine jas alıptı.

(T.Ákimniyazova)

Tapsırma 4.8. Sorawlarǵa juwap berıń.

1. Alpamıs penen Ábdibaydıń jarasıwına ne sebepshi boldı?
2. Urısıw hám jarasıwǵa baylanıslı qanday waqıya yamasa gúrrińlerdi bilesiz?

Tapsırma 4.9. Tekst mazmunınan hám qosımsha óz betińizshe oqıǵan ádebiyatlarıńızdan paydalanıp «Suw-tirishilik tiykarı» degen temada óz pikirlerińizdi jazıń.

BILIMIMIZDI TEKSEREMIZ. BAQLAW JUMÍSÍ USHÍN TAPSÍRMALAR

1-tapsırma

Sónbeytuğın poeziya juldızı bolğan I.Yusupov bir ğana «Qaratal» qosıǵı arqalı Watandı, ana-jerdi, tábiyattı, balalıqtı táriyiplep bergen. «Qaratal» qosıǵı kem ushırasatuğın eki qatarlı sóz dizbeklerinen quralğan. Bul qosıqtıń bayanlaw usılına qarasaq, ápiwayı qarataldı súwretlegendey kórinedi. Biraq, tiykarǵı ideyası – Watan teması, onıń gózzal tábiyatı bolıp esaplanadı.

1. Ne ushın shayırdı «juldız»ǵa teńep, usı sóz benen atağan?
2. Bul sózdiń kórkemlilikke payda bolıwında áhmiyeti qanday?
3. Shayırdı basqa qanday kórkem teńewler menen beriwe boladı?

Yaǵnıy:

Maǵan tuwısqan hár shıbıǵıń hám búrtikleriń,
Seniń astıń – kindigimnen qan tamǵan jerim.

Shayırdı bul qosıq qatarlarında kishkene náldiń úlken terek bolıp, shaqaları kóklerge kóterilip, hár báhárde búrtik shıǵıwın súwretlegen. Al, biz Ózbekstandı qaratal tımsalında kóretuğın bolsaq, jas násheler bir jerge bir maqsette toplanıp, Watanımızdı rawajlanıw shoqqısına kóteriwdi ushın bir jaǵadan bas, bir jeńnen qol shıǵarıp alǵa talpınbaqta. Bunda bizge súyew bola alatuğın nárse – bul bilim bolıp tabıladı. Shayırdı bul tuwralı:

4. Siz bul qatarlardı qalay táriyiplegen bolar edińiz? Táriyiplewde «tuwısqan» sózine kóbirek itibar qaratıń.

Aydında aq shabaqtay júzdim bilimniń,
Kóp jerlerin araladım paytaxt elimniń.

Haqıyqatında da, bilimli insan dúnya gezip, ómir soqpaǵınan óz jolın tańlap aladı. Ayaziy de qarataldıń sayasında Pushkin, Berdaqtıń shıǵarmaların oqıp, iláhiy kúsh alǵanlıǵın kóre alamız. Óytkeni, biz xalıqtı teńiz tımsalında kórsek, shayırdı sol teńizden balıq izlegen insan sıpatında tán alamız. Nege deseńiz, teńiz balıqsız, balıq teńizsiz jasay almaytuǵınday Ibrayım Yusupov ta bilimsiz ómir keshire almaydı. Sonıń ushın da, qarataldıń bekkemligi jaslardıń bilim alıwında dep oylayman.

5. Nege shayırdı sazan, ılaqa, bekire emes, al «shabaq» qa ózin uqsatadı?
6. Siz bul qatarlardı óz túsinigińiz boyınsha táriyiplep beriń.

Qaratal, Watan, onıń sayası, shaqaları ana shayqatqan besiktey ırǵalıp, onnan shıqqan ses bolsa, búlbúlge hawaz qosqanday jaǵımlı dawısı qulaqqa setem beredi. Onıń sayasında dem alǵan insan kewlin ájayıp sezimlerge bóleytuǵın bul sınıǵırlaǵan ses qarataldıń qúdireti emes.

Suw boyında shayqatılǵan janım, qaratal,
Maǵan balzam, sen tımıqta shaqırǵan samal.

7. Ne ushın shayır dári, em, shıpa sózlerin emes, al «balzam» sózin paydalanǵan?

8. Bul sóz qosıqtıń ulıwmalıq mazmunın ashıp beriwde qanshelli áhmiyetli?

Mehir-muhabbat bulaǵı bolǵan ana óz hawazı menen «Ana háyyiwi»n jaratqan bolsa, qarataldıń terbelisken húwlegen samalı jańǵa jaǵımlı jipektey perzent qálbın insaniylıq pazıyletke toltıradı.

Qulaǵımnan ketpes ele, tuwısqan talım,
«Shayır bol» dep maǵan talay sıbırlaǵanıń.

9. «Tuwısqan» sóziniń ne sebep paydalanılǵanına túsinik beriń.

Rasında da, qarataldıń sayasında otırıp, keleshek ármanları tuwralı oy júritken, ana kibi dos bolıp, másláhát-keńesin usınadı.

Gúllene ber, tallı jaǵıs, paxtalı dalam,
Men seniń bir nart shıbıǵıń, men seniń balań.

Haqıyqatında da, qaratal ózinde birqansha shaqalardı birlestirip, qáddin aspanǵa tik kóterip, ómirge nurlı kózler menen qarap, kóplegen tosiqlardı jeńip kelmekte. Bunday jánnet mákan jurtta jasap ómir keshiriw qarataldıń bekkemligin, sabırlılıǵın, gózzallılıǵın inam etedi.

(Z.Akimniyazova)

10. Ne ushın bul qatarda shayır «qara tal»dı táriyiplewden dalanı táriyiplewge ótip ketti?

Joqarıda kórkem bayan etilgen bir qosıqtıń talqılanıwın ámelge asırdıq. Sizler de toparlarǵa birikken halda qálegen shayırdıń qosıqlarınıń birin talqılawǵa arnalǵan kishi kólemdegi maqala jazıń.

O'quv nashri

(Qoraqalpoq tilida)

ONA TILI

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
7-sinfi uchun darslik*

M.Dáwletov, Z.Ismaylova, Z.Kazimbetova

Redaktor: *Raziya Niyetova*
Xudojnik: *Umid Sulaymonov*
Kórkem redaktor: *Sarvar Farmonov*
Tex. redaktor: *Akmal Sulaymonov*
Operator hám dizayner: *Rustam Xudayberganov*
Korrektor: *Katira Atamuratova*

Basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 00.00.2022-j.
Formatı 60x84 1/8. Ofset qaǵazı. «Cambria» garniturasında
ofset baspa usılında basıldı. Shártli baspa tabaǵı 16, 74.
Esap baspa tabaǵı 9, 56.
Nusqası 00000 nusqada. Buyırtpa №

Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayın kórsetetuǵın keste

№	Оқıwshınıń atı ákesiniń atı	Оқıw jılı	Sabaqlıqtıń alınıandaǵı jaǵdayı	Klass basshı-sınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Sabaqlıq ijaraga berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp alınıanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladı

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgende jaǵdayı.
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almasırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sıızıqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingan, birqansha sıızılıp, shetleri qayrılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sıızılǵan.
Qanaatlandırarsız	Muqabaǵa sıızılǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajralǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sıızıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.